

УР
163

Петро Лисовий

**НАШІ
СЛОБОЖАНИ**

*Петро
Лісовий*

НАШІ

СЛ.ЗБОЖАННІ

Петра Лисовий

НАШІ СЛОБОЖАНИ

ПОВІСТІ, ОПОВІДАННЯ, НАРИСИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ - 1960

*Упорядкування,
вступна стаття та примітки
В. ВЛАСЕНКА*

ПЕТРО ЛІСОВИЙ

(1891—1943)

Петро Лісовий (Петро Андрійович Свашенко) належав до тієї когорти українських письменників, що прокладали на ниві радянської літератури перші борозни. Творчий шлях його — типовий для митців слова старшого покоління. Актуальні проблеми, що стояли в центрі уваги молодії радянської літератури, знайшли своє відображення і в його творах.

Народився майбутній письменник 12 червня 1891 р. в с. Деркачі на Харківщині. Дитинство його минуло в злиднях і поневіряннях. Батьки, бідні селяни, маючи восьмеро дітей, наймитували в поміщицькій економії. У Деркачах П. Лісовий закінчив чотири класи земської школи. Потім учився в Уманському сільськогосподарському училищі на агрономічному відділенні і водночас працював чорноробом на консервній фабриці.

Після закінчення училища Лісовий мав працювати на плодочовочевій фабриці в Умані, та коли 1914 року розпочалася перша світова війна, юнака мобілізували в армію. Тут він служить рядовим сапером, а потім вчиться у школі прапорщиків.

П. Лісовий швидко зрозумів справжню суть імперіалістичної війни. Він бачить, що солдати вбивають своїх же братів, «зодягнених лише в іншого кольору уніформу», і активно включається у підпільну боротьбу армійських революціонерів за перетворення в життя ленінського заклику «Війна — війні!», поширює серед солдатів революційну літературу.

Настає жовтень 1917 р., і Лісовий йде зі зброєю в руках захищати здобутки соціалістичної революції. В рідному селі він формує й очолює робітничо-селянські загони, веде велику роботу по наданню допомоги сім'ям червоноармійців, що загинули на фронтах громадянської війни. Кілька разів його заарештовували німецькі окупанти і засуджували до страти, але йому вдавалося тікати із в'язниць.

Після визволення України від кайзерівських орд П. Лісовий деякий час працює в Умані секретарем окружного виконавчого комітету. В 1920 р. він редагує фронтову газету в армії, що веде наступ на Врангеля.

Незабаром його посилають у Чернігів головою окружного земельного відділу. З 1924 р. П. Лісовий працює в Ніжині секретарем окрвиконкому. Після цього — більш ніж десятирічна праця журналіста в газеті «Вісті», органі ВУЦВКУ, у Харкові. З 1929 р. П. Лісовий заступник відповідального редактора цієї газети.

У ранній період літературної діяльності П. Лісовий виступає як активний журналіст-газетяр. На сторінках української центральної преси 20-х років — «Вістей», «Селянської правди», «Пролетарської правди», «Більшовика» — майже в кожному номері друкуються його статті, оповідання, нариси. І саме у жанрі малої форми він виявив себе здібним, спостережливим художником, який має метке око і уміє виразно окреслювати людські характери, психологічно вмотивувати вчинки героїв.

Ранній Лісовий — переважно нарисовець, і це було закономірним. Героїка революції, громадянської війни, боротьба з ворогами Радянської влади — Центральною радою, гетьманцями, Директорією, гостра класова боротьба в місті і на селі, бурхливі дні відбудовного періоду — все це спершу відбивалося у творах малих епічних жанрів, знайшовши лише згодом більш яскраве художнє втілення у широких полотнах. Так було, наприклад, і в А. Головка, П. Панча, І. Микитенка, М. Ірчана, Ю. Смолича та інших письменників.

Не всі з численних нарисів П. Лісового, що друкувалися в газетах та перших радянських альманахах періоду громадянської війни чи виходили згодом окремими виданнями, можуть задовольнити нас своїми художньо-естетичними якостями. Сучасному читачеві вони дорогі передусім щирістю і правдивістю спостережень, схвильованістю, документальністю.

У 20-х роках була поширена література малих форм — нариси, етюди, літрепортажі, нотатки, новели тощо. Письменники шукали найдоцільніших жанрових засобів для висвітлення гострих злободенних тем. Усі ці форми П. Лісовий вмів щасливо поєднати, і часом важко було визначити жанрові межі його творів. Сам письменник дає своїм творам досить характерні підзаголовки — «З природи», «Малюнок», «Замітки агітатора», «Нарис». Глибоке знання життя, тонке розуміння психології селянина, художнє узагальнення значущих фактів — ось що забезпечувало успіх багатьом творам письменника. До свого кореспондентського записника він занотовував підслухане в народі соковите, емоційне слово, не зафіксоване ще жодним слов-

ником, умів зробити навіть з простої бувальщини художню річ, яка промовляла до серця кожної простої людини, наситити свої оповідання невиданим життєвим змістом.

З першими творами, що вийшли окремими виданнями (оповідання «Сільське» та «В тумані»), Лісовий виступив у 1924 р., хоча друкуватися почав значно раніше.

Ранні твори письменник об'єднав згодом у тематичні збірки — «В революцію» (1927), «Нетрі села» (1928), «З олівцем по Україні» (1930), «З дороги» (1930).

В центрі творчої уваги багатьох українських радянських письменників 20-х років була тема Жовтня і подій громадянської війни — поезії В. Блакитного, В. Чумака, П. Тичини, В. Сосюри, оповідання та повісті А. Головка («Червона хустина», «Пилюшко»), П. Панча («Голубі ешелони»). Героїчне минуле, тісно переплітаючись з сучасним, є одним з провідних мотивів і в творчості Петра Лісового.

Як і його сучасник Мирослав Ірчан у новелах-кінострічках «Фільми революції» (1923), П. Лісовий у збірці нарисів «В революцію» відбив ті неповторні буремні дні, коли «лише виконувалася воля пролетаріату». Переважна більшість оповідань цієї збірки мають героїко-романтичні сюжети.

Про безстрашну смерть від рук німецьких окупантів молодого сільського вчителя і його коханої розповідається в новелі «В революцію», якою відкривається збірка. Ця новела згодом лягла в основу п'єси Я. Мамонтова «До третіх півнів».

Високим революційним пафосом пройнятий нарис П. Лісового «Залізний шерег» (збірка «З дороги»). До села Рудня долетіла тривожна звістка — зупинилося серце «того, на кого двивились мільйони», серце, що «збивало в один сталевий кулак маси, що накручувало їх, як велику пружину, силою». Помер В. І. Ленін.

У лютий мороз, за шістьдесят верст у місто вирушає делегація. На траурному мітингу селянин Чорняк схвилювано розповідає про один бойовий епізод із свого життя: під час громадянської війни батальйон, в якому він служив, одержав завдання — затримати ворога, поки наші частини не перегрупуються на нові позиції. Група червоних бійців після відчайдушних боїв була захоплена в полон, але, незважаючи на жорстокі тортури, червоноармійці лишилися незламними, вірними революції. «Залізний шерег» бійців був до кінця вірним справі безсмертного Леніна.

Про безмежну віру трудящих у геній і силу керманіча революції В. І. Леніна, про гарячу всенародну любов до нього, письменник розповів і в нарисі «Як я з пастухом про Леніна балакав» (збірка «Нетрі села»),

Характерно, що у творчості Петра Лісового, як і в інших письменників цього періоду — П. Панча («Гнізда старі»), О. Копиленка (оповідання «Весняні закутки», «Іспанія»), І. Ле («Трахтарь», «Змичка») та ін., — зображення героїки революції і громадянської війни органічно поєднувалося з показом паростків нового, що з'явилися у житті села після Жовтня. Ця риса, що складає невід'ємну ознаку соціалістичного реалізму, — уміння письменника бачити життя в перспективі — яскраво позначилася на творчості П. Лісового вже початкового періоду. Зображення пореволюційного українського села, показ його суспільного обличчя, боротьби з класовим ворогом, забобонами і релігією, викриття жадливої дичавини, яка ще спостерігалася, — все це становить другу тематичну лінію у творчості Лісового-нарисовця.

В передмові до збірки «Нетрі села» автор писав: «З будівництвом нового, на мій погляд, треба якомога сильніше оту дичавину плямувати, виводити її на світ сонця, показувати на привселюдні очі». Ці слова — відгук письменника на заходи партії в галузі ліквідації тяжкої спадщини капіталізму — неписьменності, релігійного дурману і безкультур'я, пряма відповідь на постанову ЦК РКП(б) від 1921 р., в якій зокрема зазначалося, що наша преса повинна систематично друкувати «популярно-наукові фейлетони, які допомогли б менш розвинутим робітникам і селянам виробити нове ставлення до питань релігії і моралі»¹.

В ряді сатиричних шкідів П. Лісового — «Панське пхе», «Розчавлені», в гуморесках «Аліменти», «Свиня», близьких за своїм духом до фейлетонів Остапа Вишні (якого, між іншим, письменник дуже любив і не раз посилався на його крилаті вирази у власних творах), а особливо у збірці «Нетрі села», відображено надзвичайно колоритні картини сільського життя.

Борючись за утвердження нового ладу, письменник викриває негативні явища, широко зображуючи у своїх творах залишки ворожого світу — всі оті «мишачі нор», «зелену трясовину» і «гнізда старі». У переважній більшості навіть численних фрагментів-шкідів він змальовував досить яскраві, типові обставини, в яких діяли селяни.

«Нетрі села» — це нариси про пробудження класової свідомості у селян. Письменник показує і їхні вагання («І треба, і не треба»), і їхню необізнаність з політичними законами Радянської влади («Ножиці»), і те, як зрештою усвідомлюють вони, що Радянська влада — це єдина справжня влада народу («Нетрі прокидаються»),

¹ Збірник «О партийной и советской печати», Вид. «Правда», 1954, стор. 239.

стверджує, що «старі побутові нашарування зрушили з місця під впливом революційних підземних ударів...» («Глушина»). П. Лісовий уміє побачити і потворне, якому дає осуд, і натхненно описує нове у житті, побуті і свідомості людей. В цьому сила художніх узагальнень письменника, побудованих на конкретних і різноманітних фактах дійсності.

Паростки нового життя, завзята праця селян на вільній оновленій землі зображується у «Житніх просторах». Нарис «На агіт-кампанію» — це розповідь про участь комуністів у роботі по перевиборах до сільських Рад. Нарис «Могикани» піддає гострому осміянню попівство, яке «залізає тепер у глухі кутки і буде там догнивати». Антирелігійній темі присвячено також нариси «Чудотворці», «Про бабу Горпину, про живу церкву та інше», «Хрестини поновому», «Як Пріська ікону обновила», «Бунтар». Міщанський побут і звичаї засуджуються в циклі нарисів під загальною назвою «На дубках».

Добрий знавець народної мови, її багатій лексики і фразеології, П. Лісовий досягає у своїх творах яскравої індивідуалізації героїв. Це — живі люди, з їх болями і радощами, з припадними і від'ємними рисами характеру, психіки. Дбаючи про розкриття характеру через мову, письменник найчастіше подає образ у діалогах, зберігаючи інтонаційні прикмети мови персонажів. У такий саме спосіб розкривається характер простого селянина Юхима в нарисі «І треба і не треба» — розумного, але обережного, запамороченого старим режимом, і в якого той чад не вишов ще з голови. Подібні Юхими «й досі часто не розбираються, що їм треба і чого їм не треба».

1930 р. вийшли збірки нарисів П. Лісового «З олівцем по Україні» та «З дороги». Вже самі ці назви промовляють про те, що їх автор багато подорожував, багато бачив. Читач переконується, що перед ним яскраві шматки справжнього, засвідченого багатими фактами і подробицями життя.

Ці нариси художньо досконаліші від попередніх, вони значною мірою белетризовані. Тут письменник приділяє більшу увагу питанням майстерності — композиції, сюжетові, характеристиці образів і обставин.

В роки індустріалізації в українській радянській літературі значне місце посів жанр «виробничого» романа. Помітним явищем був у ній художній нарис так званого «індустріально-соціалістичного» профілю. Основною хібною таких творів, як відомо, було те, що за описами виробничих процесів в них губилася людина. Цього значною мірою уникнув П. Лісовий у нарисах на робітничу тематику. Письменник показує передусім творця нової техніки — робітника.

В нарисі «Українська Ніагара» (1930), зображаючи будівництво Дніпрельстану, Лісовий стверджує всепереможність людини у боротьбі з стихією Дніпра. «Нове залізне плем'я прийшло на його береги, плем'я, обпалене революцією, плем'я, обвіяне іншою романтикою, романтикою героїчної революційної боротьби, плем'я, загартоване на фабриках і заводах, це робітники — пролетарі, будівники Нового Світу».

Манера розповіді в цьому нарисі — піднесена, з використанням фольклорних образів. «Тут ви бачите того, хто творив цю нову електричну казку. Але це зовсім не той ледащо, не той королевич, що про нього розповідають у старих казках. Це робітник у спеодягу, засмальцьований, обвітрений вітром, обсмалений сонцем, запорошений пилом. Широки плечі, грубі великі руки, хода трохи кляшонога. А замість луків-самострілів — струмент всіякий, а замість коней крилатих — машини, паротяги, екскаватори». Характерно також і те, що працю робітників, велич будівництва письменник передає через сприйняття простого селянина.

На 30-і роки припадає і збірка нарисів П. Лісового «Край чорного золота» — про зародження і розвиток вугільної промисловості Донбасу. Вона доповнила собою цілу серію нарисів про життя шахтарів — «Донбас — золота країна» В. Владка, «Вогні Донбасу» С. Сумного, «Шахта № 10» П. Байдебури та ін.

Кінець 20-х — початок 30-х рр. характеризується ще більшою творчою активністю письменника. З друку виходять не тільки нові нариси, новели, а й повісті та романи — «Микола Ярош» (1927), «Наші слобожани» (1929), «Записки Юрія Діброви» (1930), «Бризки крові» (1931), «За Збручем» (1932), науково-фантастична повість «Червона ракета» (1932) та ін.

У романі «Микола Ярош» П. Лісовий намагався відобразити найвеличнішу в історії революцію, що докорінно змінила весь хід суспільного життя, і за якої уперше в історії робітники й селяни скинули з себе ярмо гноблення, експлуатації, стали повноправними господарями власної долі. Проте авторові не пощастило відбити у цьому творі справжнє «полум'я революції», насамперед її провідні сили, які зображені плутано, невиразно. Під впливом есерів Микола Ярош — головний герой — організовує селян у спілку, ставлячи перед нею лише просвітянські завдання. Навіть пізніше, співробітничавши з більшовиками, Микола Ярош не є тією людиною, яка могла стояти в центрі подій, очолювати маси.

Ширший за задумом наступний роман П. Лісового «Записки Юрія Діброви» написаний 1930 р. Він запланований у двох частинах, але залишився незавершеним, і тому, звичайно, важко судити про еволюцію його головного героя Юрія Діброви. У романі є вдалі міс-

ця: відтворення сприйняття дореволюційним селом російсько-японської війни, подій революції 1905 р.

В хорошій реалістичній манері написана повість П. Лісового «Наші слобожани». Вона побудована у формі розповіді старого козака Сили Гудими-Загоруйка. Всі десять епізодів цієї історично-побутової хроніки являють собою окремі малюнки з життя та історії слободи Воронівки. Вони поєднані сюжетно, і їх герої переходять з одного оповідання в інше. Проте, кожне з них могло б існувати і самостійно.

Наснажена глибоким соціальним змістом, повість відбиває різні історичні періоди — козацькі подвиги часів Богдана Хмельницького, боротьбу з татарами-завойовниками, антикріпацькі настрої і участь слобожан у революції 1905 р. Цікаво і своєрідними засобами Лісовий показує зростання класової свідомості селян, їх протест проти сваволі поміщиків.

На прикладі еволюції характеру Харька Холода, який ішов з «прошенієм» до царя і якого кинуту до в'язниці, розвінчуються царистські настрої певної частини дореволюційного селянства. Повернувшись згодом у село, Холод збирає навколо себе таких же скривджених, як і сам, і піднімає їх на боротьбу з багатіями.

Сміливими борцями за народну справу виступають у повісті робітник Петро Шеремет і вчитель Олександр Воронько, які повели селян з сусідньої слободи Рубіжної відбирати у панів землю.

Методи хижачької експлуатації народу яскраво відтворено в розділах «Блаженне і мирне житіє», «Отрада», «Урядник Хряпало і пристав Зарубайло». Піп Давидовський, що цілими днями пнячить і немилосердно оббирає свою «парахвію», власник корчми «Отрада» Вахромей Квасоля, що розпочав з продажу квасу на базарі і закінчив відкриттям у слободі пивної для викачки з селян останнього гроша, урядник Хряпало, що дві третини хабарів віддає вищому начальству — приставу Зарубайлові, — ось герої цих розділів.

Художня хроніка «Наші слобожани» оригінальна за своїм жанровим характером і задумом (очевидно, П. Лісовий мав намір показати історію слободи Воронівки і в післяжовтневий період), багата на цікаві подробиці з життя волелюбного українського народу, що в цілому майже протягом трьох сторіч виборював собі вільне і щасливе життя. Перед читачем проходять живі і яскраві характери представників різних соціальних верств: перших козаків — засновників слободи, бунтарів, які ще вірили у «мирні» наміри царя (Харько Холод), політично прозрілих, загартованих робітників (Петро Шеремет, Макар Запорожець), сільських багатіїв-визискувачів.

Усвідомлюючи велику пізнавальну і виховну цінність цього твору для молодшого покоління, П. Лісовий пише: «Діти й онуки наші, що не бачили на власні очі, як те нове виборювало собі право на життя, хай вчать у старших, хай бережно збирають усі перекази про героїчну добу нашу, щоб потім хтось новий, зібравши все це докупи, міг би написати історію того, як у перші роки революції батьки їхні будували Комуну».

Повість «За Збручем» з повним правом можна назвати повістю-хронікою. Як і «Наші слобожани», вона складається з ряду сюжетно пов'язаних між собою новел. П. Лісовий показує події першої світової війни, погроми і екзекуції, що їх чинило царське військо на своєму шляху, зокрема в Галичині.

Гнівно звучить голос письменника-інтернаціоналіста. Він засуджує політику воєн, виразно проводячи через увесь твір ленінську тезу про перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську.

В повісті зображено різні етапи війни — від перших днів мобілізації і до її закінчення. П. Лісовий змальовує визрівання революційної свідомості серед солдатів, розвінчує дилетантство офіцера (образ поручика Візгаліна), показує революційний актив, який організовує поширення серед солдатів листівок, що роз'яснюють їм, у чітких інтересах ведеться кровопролитна війна. «Ослабляючи армію, розкладаючи її,— говорить росіянин Платон Зубков,— ми тим самим очищуємо шлях для революції, вибиваємо у монархії її останню підпору».

Майстерною психологічною розробкою теми відзначається новела «Льоля». В ній проникливо показано благородні, чуйні серця, які б'ються під грубесними шинелями. Ризикуючи власним життям, солдати Горовий і Халібула рятують від куль малесеньку дівчинку, що втратила через війну батьків.

Суворою солдатською ніжністю пройнята новела «Нива». Вона сповнена глибокого болю за долю покинутих солдатських родин, на плечі яких у роки війни ліг велчезний тягар. Символічного змісту вміє надати письменник окремому факту, окремій деталі.

...На довгих зупинках солдати сірою масою висипають на перони і біжать туди, де голубіють проліски, зривають блакитні квіточки, затикають їх за кашкети. Проліски нагадують їм рідні оселі, піднімають з дна душі спогади. Раптом вони бачать жахливу картину: «Ступаючи по жовтій мокрій землі босими ногами, парою впряглися в плуга,— ідуть старий дід і молодиця.

Дід без шапки. Сиве волосся куйовдить йому вітер, а сам він від натуги зігнувся удвоє. Старе обличчя повне муки. На ньому глибокі зморшки, ніби ралом поорані. Руки безсило висять. В очах сльози застигли.

І жінка. Ще молода. Чоловік десь воює або гние у землі. У неї чорне обличчя. Як земля. Змучене. І от вона в парі з старим. Оре. Насущний обробляє.

Позадю хлопчик з білою голівкою борозну веде. Зір устромлений у землю,— як би не схибити. Плужок скаче у дитячих руках, але хлопчик поправляється і знову веде борозну».

Цю страшну ниву письменник називає «нивою смерті». «Що ж вона нам вродить? Ех, якби-то вона вродила бунт!»

Критика 30-х років цілком справедливо зазначала, що Лісовий розглядає кожне досягнення соціалістичного будівництва як «один з могутніх маяків соціалізму», як один з елементів «прообразу нового майбутнього»¹.

Показовою щодо цього є його повість «Червона ракета». Елементи фантастики (які в наш час стали реальною дійсністю— автоматизація виробництва, використання сонячної і атомної енергії, телебачення, освоєння Півночі) зображуються у повісті на основі конкретних прикладів з сучасного письменникові життя. Тут проводиться важлива думка: прекрасне майбутнє існує лише завдяки соціалізму, який робітники і селяни завоювали в жовтні 1917 р.

Наступним твором П. Лісового була повість «Гаррі Сміт або янкї в українських преріях» (уперше надрукована в журналі «Червоний шлях», 1933, № 2, 3). Але цей його твір не становить значної художньої цінності. Герої виступають тут своєрідними рупорами авторських ідей. Письменник щонайменше дбає про розробку характерів, про психологічну мотивацію вчинків героїв. Схеми-ідеалами зокрема виступають у повісті трактористка Оксана Хорошун з радгоспу «Форпост соціалізму», американець Гаррі Сміт, який залишається жити і працювати у Радянському Союзі. Виразнішим вийшов образ містера Бріггса, який приїхав до Росії як «технічний консультант» з партією машин, замовлених його фірмі.

Останнім твором П. Лісового була незакінчена повість «Вишневі потоки». Уривок з неї під назвою «Урожай» надруковано в «Літературній газеті» (1933 р., № 20).

Своїми творами П. Лісовий збагатив українську художню прозу 20—30-х років. Уся його творчість пройнята великою любов'ю до трудящої людини. Полум'яний газетяр-публіцист, талановитий про-

¹ Журн. «Критика», 1930, № 11, стор. 130.

заїк, П. Лісовий відгукувався своїми творами на заходи Комуністичної партії у боротьбі за соціалістичну перебудову країни. Дійові, злободенні твори письменника відіграли значну роль у формуванні свідомості нової людини.

Твори Петра Лісового довго не перевидавалися. Зараз — у кращій своїй частині — вони повертаються до радянського читача.

Владлен Власенко

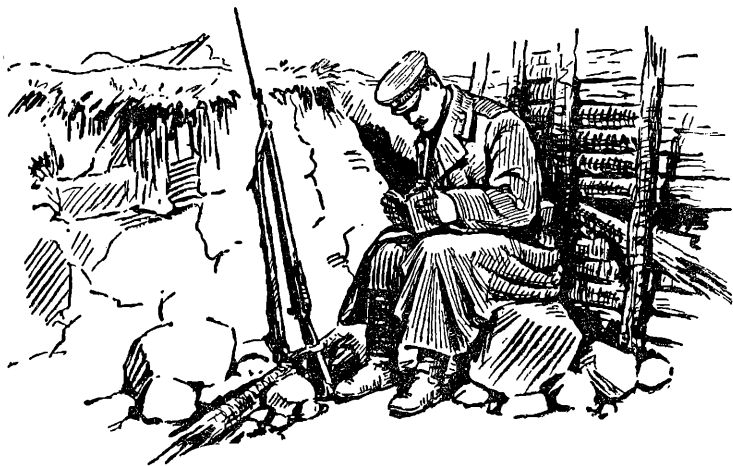
Наші **СЛОБОЖАНИ**

ПОВІСТЬ

За Збручем

ПОВІСТЬ

Ц

НА ДНІСТРІ

я книжка має свою не зовсім щасливу історію. Року 1916 я, будучи в царській армії, попав на позиції на Дністер, недалеко містечка Маріямпіль у Галичині. Це було восени, коли відомий наступ Брусилова фактично припинився,— точилися лише окремі бої за оволодіння тими чи іншими вигідними плацдармами та позиціями.

Надворі стояла суха осінь. Ліси одяглись у пурпурові та золоті шати. Ранками були легенькі заморозки, і в чистому повітрі лунко й дзвінко розносився кожен звук. На ланах та городах селяни збирали останню кукурудзу та картоплю. Картина ця була остільки мирна, що здавалося, що примара війни відійшла десь далеко і вже не повернеться більше.

Ми стояли на Дністрі в старих окопах. Ця дільниця фронту вважалася за другорядну, війська тут було мало, і наша роль зводилася до того, що на військовій мові зветься заслоном,— ми стояли тут на всякий несподіваний випадок і вели повільні фортифікаційні роботи.

На всьому фронті було тихо. Рідко-рідко пролунає постріл.

Крім вартових, решта займалася всім, чим хочете. Були випадки, коли солдати мало не цілими командами ходили до ближчих сіл помагати селянам копати картоплю. Недалеко від нас було двоє сіл, які з наказу австрійського командування зовсім залишили мешканці і переїхали на той берег,— там у садках було повно груш та яблук. Солдати з лантухами ходили туди, і ніякі накази командирів не могли припинити цього. Бувало, що під час цих фуражувань вони натикались на австрійців і... мирно розходилися. Були навіть короткі розмови про те, чи скоро скінчиться війна, коли буде мир, причому самі «посли» обмінювалися між собою скромними сувенірами.

— Ви б свого Микола побіску,— говорили австрійці,— тоді б зразу мир був!..

— Ні, починайте ви краще. Ви свого, а ми свого — от і добре буде. Тоді зразу ж по домівках!.. Як думаєш, земляк? — і наш солдат плескав по плечах «земляка» десь із Штирії або словенця чи таки того ж русина з Галичини.

Багато ловили рибу в численних озерах, протоках та заводях Дністра. Дехто заходився коло чисто хатніх справ — латав одяг, лагодив чоботи, прав білизну.

Нам було видно, як на протилежному березі австрійські солдати робили те саме. Одно слово, на фронті панувала мирна ідилія, і якби начальство та уряди не втручалися в справи солдатів, то мир був би підписаний не далі, як за якийсь тиждень. Про це в нас говорили цілком вільно і вголос, анітрішки не лякаючись офіцерів, які навіть боялися вступати в дискусію з цього приводу з солдатами.

Отже, часу в нас вільного було багато, і я любив ходити самітно по покинутих окопах. Вони двома ламаними лініями бігли вздовж берега річки. Стінки почали вже обсுவатися, на дні валялися бляшанки з-під консервів, розбиті казанки, шматки одягу, розбиті й поламані рушниці, купи гною й сміття. Іноді з якогось завалу бив у ніс сморід,— там лежав мрець,— мрець, що його доконала куля або гарматний набій і якого тут же закопали товариші або засипало вибухом. Це одразу нагадувало, що війна може кожної години повернутися і скаламутити тихі плеса Дністра, ліс і зелені левади могли розбити постріли, а гурчання гарматних набоїв, вибухи і страшні зойки людей наповнити осінню тишу. Уява малювала недавні епізоди,

і тоді ставало трохи лячно серед цієї тиші, заллятої золотим промінням сонця. Тоді хотілося скоріше добратися до своїх.

Під час одного такого блукання я випадково натрапив на досить грубу записну книжку, що була засипана землею, — виглядав лише один краєчок. Я витяг, обтрусив її й хотів розгорнути. Не тут-то було. Очевидно, всередину просякнула кров, бо брунасті плями було видно на багатьох аркушиках, і багато сторінок злиплося. Титульної сторінки не було, вона була вирвана жужмом з кількома іншими сторінками. Книжка була списана олівцем дрібним письмом, причому по ньому ніби бризнули кров'ю; частина була написана українською мовою, а частина — руською.

Книжка мене зацікавила, і я вирішив її взяти із зберегти як один із сувенірів війни. Присівши за траверсом, я почав поволі й обережно перегортати сторінки. Це були замітки. Тут були й більші нариси, і просто записи якихось дат, прізвища людей, назви урочищ і навіть анаграми, що їх міг розшифрувати лише сам автор. Видно було, що автор скоріше всього збирав матеріали, думаючи, можливо, їх колись використати, ніж писав, поки смерть або важка рана не спинила його руки.

Книжку я зберіг. В 1918 році я почав розшифровувати окремі записи, думаючи дещо опублікувати згодом. Але тут настали нові події. Мене арештовують німці. Моя рідня була цим настільки перелякана, що багато цінних паперів, привезених мною з війни, закопала та поховала та так здорово, що коли я потім хотів їх знайти, то ніхто не міг мені вказати, де вони.

На щастя, частина тих розшифровок, що я робив, знайшлася між старими книжками. Я знову переглянув їх і частину видрукував в пресі. Подаючи їх тепер цілою збіркою, гадаю, що вона дасть дещо цікавого сучасному читачеві як про окремі епізоди війни, так і про режим царської армії.

Мені ніби зараз ввижається цей невідомий солдат, що, схилившись десь за траверсом, нотував свої враження. В ньому, як і в багатьох тисяч людей, росла величезна ненависть до війни і до тих, що її викликали. Але ця ненависть була більше пасивною, ніж активною. І він, цей невідомий автор, упав жертвою тієї ж. самої війни, яку він ненавидів і яку проклинав щодня. Але його доля — це доля мільйонів жертв кривавої імперіалістичної війни.

Та тепер уже не ті часи. Тепер мільйони трудящих знають, де їхній головний ворог. І капіталістам не так-то легко вдасться нацькувати народи один на один в ім'я своїх інтересів. Клич Леніна, що його під час війни знали всього лише сотні робітників,— клич: Війну імперіалістичну обернемо на війну громадянську! — знають тепер мільйони.

Пролетарська революція стукає вже в центрі капіталістичних країн. Для капіталізму скоро проб'є його остання година.

МОБІЛІЗАЦІЯ

Убивство в Сараєві не дуже схвилювало наш Сонгород, Коли хто-небудь і говорив, що це може викликати війну, то йому відповідали:

— Війна?.. Але кому й для чого вона потрібна?..

І обивателі спокійно продовжували займатись кожен своїм ділом.

Місто було тихе, глухе. Воно торгувало пшеницею, експортувало свиней до Пруссії і, як то кажуть, квітнуло. Торговці торгували, службовці служили, селяни обробляли землю. У повіті була благодать і «благораствореніє воздухов».

Ніщо не мутило цього спокою й миру.

Мужики після 1905 року, після того, як їм прописали «свободу» на спинах козацькі нагаї, мовчали й перестали думати за панську землю. Великих підприємств не було, і тому не пахло ні соціалізмом, ні робітничим рухом. Правда, у місті жило два висланих студенти, але вони були такі ручні, що не завдавали поліції жодної турботи, і вона жиріла на довірливих хлібах.

Місцевий бренд-майор щодня, о 5 годині, робив огляд пожежній команді, і пожежники з сурмачем на чолі ураганом пролітали по головній Київській вулиці, викликаючи заздрість і захоплення у обивателів. Ісправник через відсутність неспокойного елемента занявся пасічництвом, що найбільше пасувало його «філософській» натурі.

— У мене народ смирний, ніяких турбот з ним,— хвалився він гостям.— Як так і далі буде, ісправників за «ненадобністю» і ліквідувати можна!..

Єдине, що найбільше турбувало ісправника, це те, щоб

щомісяця регулярно поступали йому «дані» від єврейського населення.

Такий був наш Сонгород.

Тихо, глухо було в ньому. І народ був тихий, і навіть поліція не займалася рукоприкладством і стала зовсім свійська; городовики спокійно стояли на вулицях, що були вдень порожні, як пустелі.

І раптом — війна.

Про мобілізацію взнали рано з розліпленого на парканах маніфесту.

Місто одразу ожило, закипіло, і все висипало на вулицю. Біля маніфесту збігалися натовпи, кожний намагався пропхатись вперед і прочитати, що то за монаршу милість оголосив цар своїм дорогим вірнопідданим.

Читали й відходили сумні, з похиленими головами.

— Що там таке? — питали задні.

— Мобілізація.

— А з ким війна? З турком, японцем?..

— Ні, з австрійцем.

— А то чому з австрійцем?.. Що за народ такий об'явився?

— Та, бач, сербів будемо від них захищати.

— Цебто за комедіантщиків, що ото малпи носять?.. Та на чорта вони нам!..

Але вже тут стояв статуєм городовий Прокіп Мина.

— Що, що?.. Що ти сказав?.. Проти маніхвесту виражаєшся?.. Доволі, пожили!.. Тепер і про закон треба подумати!..

І його «длань», що була схожа на лапищу якогось звіра, простяглась до коміра худорлявого міщанина, що ото сумнівався в доцільності оборони сербів від австріяка, і підняла його у повітря.

Міщанин злякано блимав очима, дивлячись в обличчя Мина.

— Що ти сказав?.. Повтори, що ти сказав?.. — сердито шипів він.

— Та, Прокопе Яковичу, та я... Та ми... Хіба що?.. Ми всі готові!... Як один!.. І хоч завтра!..

— Кричи, сукин син, ура. Ну?..

Міщанин кричить:

— Ура!.. Ура!.. Ура!..

Мина поставив міщанина на ноги і запитав суворо:

— Ти хто?

— Запасний рядовий дванадцятого полка... Завтра на пункт!..

— А, запасний... Ну, так і бути, пустю... Тільки заради такого дня!..— і «длань» пустила палець.

Міщанин обсмикнув свого куценького піджачка і швидко шмигнув у натовп.

Так цей перший протест проти війни був придушений у самому зародкові, і поліція могла спокійно продовжувати споглядати «течение событий» і те, як місто клекотіло й кипіло, що аж чорним стало від люду.

О 12-й з собору показався на чолі хресного ходу протоієрей Нікольський з синклітом, хорогвами та натовпом, що складався з бабів, урядовців, торговців, поліції та кількох воєнних у відставці. Процесія прямувала до воєнного собору на Суворовській вулиці, де Нікольський купно з усіма попами міста відправив молебня «О даровании победы и одоления над враги» христілюбивому російському воїнству.

Над містом сяяло сонце, надворі стояла липнева спека, в садах мліли кури, шугали в повітрі ластівки, блищали хрести і ризи попів. Все ніби було так, як і вчора. А проте уже хтось великий, страшний і невмолимий заніс руку над народами, вже пси війни були спущені з своїх ланцюгів, і хто зна, чи не точиться в цей момент уже битва на кордоні, чи не принесені вже перші криваві жертви на вівтар бога війни.

Чи не переодягся сам «благосний Христос» із білого хитона в офіцерську уніформу і чи не цілиться він з кулемета у своїх возлюблених дітей, що почали нищити один одного в кривавому герці.

Люди ще не зважали того історичного моменту, що його принесла війна. Вони не знали, скільки вона потребує від них жертв, сліз і мук.

Диякон ревів:

— На враги же победы и одоления подаждь, господі!..

Спів хору розпливався в тиші майдану і губився в блакитних високостях неба.

— Подай, господі!..

А мені ввижалось, що таку ж молитву зараз возносять і вороги росіян, і кого слухати, кому допомагати, мабуть, і сам бог не знає.

— Христілюбивому російському воїнству многая лета-а-а!

Завтрашнє христолюбиве воїнство, що йому церква бажала многих літ, здоровія і спасенія, за кілька день буде вкривати трупом чужу землю.

Для чого?.. Заради чого?..

— Братіє!..— гримів протоіерей Нікольський.— Настала слухна година!.. Надійшов час звільнити многостраждальну Червонну Русь!.. За нашу Русь святую, за великую й непобедімую Росію, за Русь-матушку, за наших братів ляжемо всі костьми. Мертвії-бо сраму не імуть, но да взидуть у царство небесне, де обрідуть живот вечний, бо немає більшого подвигу, як покласти душі свої за ближніх!.. Ура!..

...А вночі почали в'їжджати до міста перші валки мобілізованих. Цілу ніч гуркотіла земля від сотень коліс і тисяч копит. Тиша була сполохана і втекла на простір ланів. Тривожні голоси, вигуки, співи й п'яний лемент будили ніч. Тисячі людей їхали до міста, наповнювали вулиці, і на ранок місто прокинулось уже величезним табором, все в пилу і в гомоні.

Рип возів, іржання коней, плескіт шуму людського, бамкання дзвонів, грім воєнного маршу, плач дітей і зойки жінок — все злилось під золотим сонцем в якусь страшну какофонію звуків, в якийсь хаос, що не вміщався серед низеньких будиночків. Ті звуки й ті шуми виривались і вилітали за місто, а звідтам під'їздили все нові валки.

Місто змінило свій вигляд. Воно за одну ніч було завойоване селом, що зупинилось тут на кілька день, щоб потім розсипатись, зникнути у великій пащі війни, що стояла на кордонах і ждала з залізним реготом гармат на свої жертви...

— За Русь святую!.. За поневолену Червонну Русь! — гуло по цей бік Збруча.

— За народи Австрії!.. За визволення України з-під чобота царя!..— лунало по той бік Збруча.

— За Францію!.. Vive la France! За республіку!.. За свободу, рівність та братерство!.. За великі принципи демократії!..— кричали на Соммі, Марні й Луарі.— За цивілізацію і проти німецьких гуннів!.. Проти тевтонського мілітаризму, за визволення народів!.. Смерть бошам!..

— Смерть французам!..— відповідали на Шпрее.— За Німеччину, за кайзера!.. Дойчланд, Дойчланд юбер алес! Noch! Noch! Noch!

— Наздар! — кричали серби на Дунаї.

— Британія, царствуй на морях!..— співали на Темзі.

І все це була велика омана народів.

Попи, міністри, генерали, вчені, публіцисти, письменники, гуманісти, й філософи — всі вони вимагали людської крові і жертв людських і слали прокльони на ворогів. А народ — робітники й селяни, з ланів, з фабрик і заводів, з далеких колоній, з пароплавів і поїздів, вічні раби капіталу, поспішали на призовні пункти, щоб там одягти уніформу, взяти до рук рушницю для того, щоб потім стріляти у своїх братів у класі і у праці во славу «свободи, рівності й братерства»... капіталістів.

Була єдина фортеця, що на неї мільйони трудящих покладали залізну надію — Інтернаціонал. Але він виявився карточною фортецею, яка розсипалась від першого ж подуву війни, бо там давно сиділи зрадники, які поспішили залишити форти й переплигнути на бік рідної буржуазії.

Панове соціалісти поспішили до своїх панів і запропонували свої послуги щодо обдурювання «гарматного м'яса». Були забуті обітниці і клятви великої міжнародної пролетарської солідарності й братерства, були розтопані ухвали Базельського й Штутгартського конгресів. Панове соціалісти чи не більше за своїх хазяїв почали лементувати про охорону батьківщини і про обов'язок захищати її, забувши, що в капіталістичній батьківщині пролетарям нічого губити, крім своїх кайданів, тоді як в революції, у великому повстанні проти гнобителів вони можуть здобути цілий світ!..

В цей момент на вулицях Парижа пролилась шляхетна кров Жореса.

Та серед цього кривавого божевілля, серед цієї кровожерності одних, покірності других і підлої зради третіх знайшлись ті, що не дались в оману і не поклонились кривавому Молохові, а, навпаки, оголосили йому непримирненну війну.

І нарешті, Ленін кинув великий ключ до скривавлених народів, до пролетарів усіх країн:

— Обернемо війну імперіалістичну на війну громадянську!..

А владарі світу гарячково готувалися до битв, що мали залити кров'ю землю і вкрити трупом цілі величезні території...

А на вулицях крик, галас, лемент, зойки, плач.

Пил, іржання коней, громи випалів на стрільбищі, звуки воєнної музики, бамкання дзвонів, плескіт гомону.

Он на возі жінка припала до плечей чоловіка і глухо ридає. Трое дітей на возі теж знялись голосним плачем. Чоловік тихо гладить жінку рукою.

— Ти той... Якщо там... Продаси телицю, а коня бережи... Ну от!..

Він замовкає, бо немає чого сказати, бо що скажеш? Де знайдеш слів?.. Він з мукою дивиться на дітей, що брудними руками розвозять пил по мокрих щоках.

Мимо біжить другий. Гукає:

— Карпо, скоріше, наші вже строяться!..

Чоловік робить рух, жінка чіпляється за нього, діти ще дужче плачуть.

— Ну, перестаньте!..— говорить він з натугою.— Перестань!..— каже до жінки.— Бувайте!.. Може, бог помилює— вернусь живий!..

І знову мука на обличчі. Жінка висне йому на шиї. Несамовито кричить:

— Не пустю, не пустю!.. Не пу-стю!.. На кого ти нас кидаєш!.. Не йди!..

Чоловік злегенька відсуває її, але вона вчепилась в нього і не пускає. Тоді він рвучко пручається й собі кричить несамовито:

— Та замовчи ти!..— і лайка виривається з його уст. Він кидає жінку, швидко перецілює дітей і зникає межи возів.

Жінка падає на землю, гребе руками, і плач трясє й кидає нею.

Он двоє старих почіплялись на сина і ридують, як малі діти. Он молода дівчина проводжає когось і, закривши хусткою обличчя, плаче. Он іде ціла команда, а за нею біжать діти, жінки, баби, діди.

Простягають руки услід, цілуються, прощаються.

Навіки!

— Щасливої дороги!..

— Прощавайте!..

— Простіть, коли в чому провинився!..

— Тату, таточку, на кого ж ти нас покинув!..

А одна жінка несамовито рве на собі сорочку й кричить:

— Прокляті, прокляті!.. Нащо ви його забрали?.. Як

я тепер буду з малими діточками!.. Андрію, вернись!..
Вернись, Андрію!.. Вернись!..

А на вулицях лемент, грім маршу, доносяться випали
рушниць.

Стоголосий гомін, пил, сонце.

Ой забрали та рекрутиків
У неділеньку вранці,—

раптом доносяться пісня з сусідньої вулиці. І потім підне-
сеними голосами летить вгору над садами:

Гей, гей, в неділеньку вранці!
Та й погнали рекрутиків
Крутими горами...

— Андрію, вернись... Вернись, Андрію...—стогне жінка.

Осталися дівчаточка
З чорними бровами...

З-за рогу виходить ватага молодих парубків. Всі звер-
тають очі на них. Десь збоку себе чую:

— Ти ж той, як що, напиши... А може, господь зми-
лується, легко поранить, то й додому скоро пустять.

Ой галочки, чубарочки,
Круту гору крили,
Молодії рекрутики
Жаю наробили.

— Пшеницю дожнеш,— говорить вже літній дядько,
схилившись на полудрабка,— а решта хай так. Що встиг-
неш, то встигнеш.

— А як борг Іванові?

— Хай підожде до миру.

Ой галочки, чубарочки,
Підніміться вгору!
Молодії рекрутики,
Верніться додому!

— Андрію, вернись! — стогне жінка. — Вернись,
Андрію!..

Ой раді б ми піднятися,
Туман налягає,
Ой раді б ми вернутися,
Нас пан не пускає.

А мені хочеться підставити на місце слова «пан» — «цар», і тоді б вийшло: «Нас цар не пускає».

Навпроти йде нова команда вже одягнутих й озброєних солдатів. Парубоцька пісня гримить:

Поливайте доріженьку,
Щоб не курилася,
Розважайте молодую дівчиноньку,
Щоб не журилася.

— Андрію, вернись... Вернись, Андрію!..

Поливали доріженьку,
Все ж куриться курно.
Розважали дівчиноньку,
Все ж журиється журно.

— Андрію, верни...

А надворі сонце, пил, гомін, лемент, зойки, плач, топін і гуркіт коліс, бамкання дзвонів, чути сальви стрілів, здалеку доноситься музика, прощання й команда, твердий крок і безладна біготнява.

І так цілих три дні.

«ПОЙ ПЕСНІ»

Надворі сонце, пил, лемент, гам, крики й вигуки, команда й лайка, іржання коней, рип возів, плачі, зойки, прокльони й сльози.

На военному пункті біготнява. Довгими чергами підходять мобілізовані до столів. Унтера формують команди, причому хто перший оголосив себе за старшого, той ним і є,— ніхто проти цього не заперече.

Із цейхаузів видають одяг,— тут же передягаються; трохи далі одержують рушниці,— і вже немає ні Стецька, ні Грицька, ні Петра, ні Івана, а є відтепер «рядовые» такого-то полку. Під уніформою зникає селянин, робітник, ремісник. З'являється солдат, що для нього тепер відрізані всі шляхи, крім одного,— на фронт! Машина війни міцно запопала його своїми трибками і вже не випустить, аж поки не вип'є з нього всієї крові, не розіб'є йому голову або не переламає рук і ніг.

І їх, як жертви, ведуть унтери вулицями на плац, де приймають команди офіцери, формують з них сотні й

батальйони і — марш-марш! — швидко відправляють на вокзал.

Я стою в довгій черзі. Вона в'ється по двору сюди й туди. І коли я наближаюсь до столу комісії, то непомітно виходжу і стаю ззаду, — так намагаюсь урвати собі ще кілька годин волі.

Так блукаю вже третій день.

Іноді мелькає думка:

— А чи не втекти?.. Чи не заховатись?.. Хто за тобою вслідить серед цих тисяч?..

Та мені здавалося це боягузством. Незважаючи на те, що вся моя істота протестувала проти війни, я вважав, що не маю права відмовлятися і уникати долі, що її мав поділяти весь «народ».

— Моє місце там, з ними, з народом! — думав я.

Дивно, всі ми були загипнотизовані силою влади і, будучи засуджені на смерть, страшну й безглузду, не тільки не робили спроби розірвати накинutoї на нас петлі, повстати проти війни, а самі покійрно лізли до неї у пащу.

Але одні робили це спокійно, як річ, що її ніяк не обійти, бо за відмову була вірна смерть, а війна давала один невеличкий шанс, — може, бог помилує, і я залишусь живим! — другі ж, от хоч би, наприклад, і я, при цьому крутили, намагались виправдати себе у своїх власних очах.

У черзі не чути голосних розмов — тільки уривчасті слова, та іноді люта лайка зірветься з чийось змучених та спраглих уст.

Черга поволі посувається вперед. Хтось іззаду напірає.

— Кого там чорт пре!..

— Спішить ягорія получить!..

— Дубового скорше на груди!..

Іде свіжа команда.

— Розступись!..

Двоє перегукуються:

— Куди, куме Йване?..

— На позицію! — кричить Іван. — Просто в полк. Кажуть, що сьогодні вночі виїздимо!..

— Бувай здоров!..

— Бувай!..

Цілуються.

— Жінка твоя тут?

— А тут,— похмуро відповідає хтось.— Вже третій день мучимось. Хоч би скоріше!..

— А я свою відправив. Хліб же на полі сиплеться!..

— Тепер ні хліб, ніщо не потрібне. Аби зібрали щось на денне пропитаніє!..

Я за кілька чоловік перед столом приймальної комісії. Перед нею стоїть невисокий з жовтавим обличчям дядько й тримає штани в жмені.

Лікар питає.

— Здоров?

— У мене грижа, ваше високоблагородіє..

— Я питаю — здоров?..

— Та кажу ж вам, що грижа. Ходити не можу.

Лікар ткнув йому рукою в живіт.

— Сопілка Степан, годен!..

Дядько щось хоче сказати.

— Пошел, пошел, годен!..

— Та я ж... Ось подивіться краще...

— Сказано, годен!..— вже кричить лікар.— Провалюй!.. Слідуючий!..

— Нога?.. Умгу... Ану покажи свою ногу!.. Годен!..

Запасний мить вагається.

— Проходь, проходь... Далі...

Підходить третій.

— Груди болять, кашель. Чахотка.

Справді, очі гарячково блищать, на запалих щоках нездоровий рум'янець.

Лікар тимчасом задирає йому віко й дивиться.

— Годен!..— слідує резолюція.

Ось і моя черга. Лікар скидає на мене очима й каже:

— Годен!..

Мені дають квиточка на руки. Тепер я спійманий. З цього двора я вже не вийду інакше, як під командою.

Але нам пощастило. Війна забрала стільки людей за ці дні, що їй уже нікуди було їх дівати, і тому вона вирішила нас на деякий час пощадити. Ми лишились у резерві. З нас почали формувати запасні полки та батальйони.

І ось тепер я «рядовой 74-го запасного батальона, 7-й роты, 2-го взвода, 1-го отделения»...

От хто я!

Крім того, я ще й «нижний чин».

До цього часу я дуже смутно уявляв собі, що це таке.

Оказується, що «нижний чин» — це не просто людина без жодних прав за мирного часу, а це каторжник воєнної казарми.

«Нижний чин» — це не людина, це номер, що в сумі з іншими номерами складає батальйони, полки, дивізії, корпуси, армії.

Полководці ніколи не рахуються з одиницями — вони мають справу з масами одиниць. Одиниця сама по собі ніщо. Одиниці треба роздушити, щоб мати в своїх руках слухняний матеріал, що його можна післати куди завгодно.

«Нижні чини» — це живі автомати. Жодних людських почувань, поривань, вірувань, переконань вони, на думку начальства, не повинні мати. Дерев'яний солдат — от ідеал воєнного начальства.

«Нижний чин» в масі — це слухняна машина війни, що нею користується генерал в цілях для «нижнього чина» невідомих, ворожих і йому противних.

«Нижний чин» — це гарматне м'ясо для окопів, призначення якого є бути розірваним бомбою, засипаним землею, продірявленим кулями.

Нас у сотні двісті п'ятдесят чоловік, в батальйоні дві тисячі, в усій армії мільйони.

Нас відірвали від землі, заводів, майстерень, верстатів, плугів, молотів. Більшість з нас — селяни, потім ідуть робітники, ремісники, дрібні службовці, кілька вчителів, два актори, один циркач, три голярі, — і жодного торговця, жодного баришника й промисловця.

Кожен з нас має свою індивідуальність, свої переконання, фах, родину, близьких.

Машина війни захопила нас зненацька, при ділі, не давши ні подумати, ні здати собі справу в тім, що діється навколо, для чого й заради чого ця війна, ні виявити наше ставлення до неї.

Ми війни не хочемо. Ми не хочемо війни. Проти неї протестує вся наша істота.

Ми не хочемо ні вбивати, ні бути вбитими.

Ми не хочемо бути гарматним м'ясом.

Але це наше хотіння позбавлене активності. Мало не хотіти війни. Треба боротись проти неї, але ми нездатні на боротьбу чи думаємо, що нездатні.

Ми вівці без пастуха. Ми безсловесні. Ми приголомшені. Розчавлені. Безсилі. І от війна накрила нас мокрим

рядном, захопила нас до своїх рук, зав'язала нам очі і робить з нами, що хоче.

Нас покликали (під загрозою різних страшних кар) на збірні пункти, одягли в одяг захисного кольору, поставили над нами воєнних начальників, завдання яких: примусити нас відмовитись від родини, від наших близьких, від наших переконань та звичної праці; зробити з нас слухняне гарматне м'ясо, що повинно з вигуками «ура» йти на смерть і вбивати таких саме селян і робітників, — в ім'я чого? За веру, царя і отечество!.. — що чуже, вороже й не потрібне нам.

Чому ж за цю чужу нам віру, за цього дурикуватого царя, за ворожу до нас батьківщину ми повинні платити такою дорогою ціною, як наше життя?..

На фронті ріками летіє кров. Там машина війни щодня пережовує, як гігантська м'ясорубка, тисячі живих людей; частина з них залишається лежати на полях битв; другу, скалічену, скривавлену й оглушену, вона випльовує в тил. Газетні шакалі з захопленням описують цей кривавий бенкет — подумайте, підо Львовом окопи були вщент напаковані трупом!..

Герої тилу, подібно до трупних зелених мух, дзижчать про перемоги російської армії, — адже чим більше трупів, тим більша для мух пожива.

Ми з тугою й тремтінням серця прислухаємося до далекого гуркоту грому війни.

Ми — живі мерці. Фронт щохвилини може нас покликати. І від цього стає моторошно, бо вже зараз ми всі засуджені до жахливої смерті, і мусимо, рано чи пізно, а пройти через її двері. Хто проскочить крізь них? Небагато.

Незважаючи на це, від нас вимагають, щоб ми були веселими, дивилися орлами, мали молодецький вигляд, давали твердий крок, вправно стріляли і надодачу «пелі песні».

Нами командує штабс-капітан Цветков. Це низенький, опецькуватий чоловічок з пукатими очима, чорними вусями на смаглявому обличчі. Він до нестями любить солдатські пісні, — це його хороблива манія.

Ось чому «песні» для нашої сотні це якась кара, якийсь кошмар, що весь час переслідує нас. Щодо мене, то, певне, я не витримаю і або вб'ю когось, або мене розстріляють.

Справді, ідеш на плац на заняття — «пой песні».

А коли я не вмію співати, у мене голосу нема? Все одно «пой». Інакше «неповиновение» начальству і «под ружье».

— Та так, щоб крізь підошви піт пройшов! — наказує ротний.

Назад до касарень повертаємось — «пой песні»; на обід ідеш — «пой песні»; прогулянка під командою — «пой песні»; одним словом, куди б не повернувся, що б не робив, тебе обов'язково переслідує «песня». Після вечірньої перевірки — обов'язково теж «песня».

Навколо люди плачуть, на вулицях жінки сльози витирають, коли дивляться на нас, з фронту санітарні поїзди привозять тисячі пережованих солдатів, пошепки розповідають про окопи жахливі речі, — а ми «пой песні», бо «песні», мовляв, «душу веселят», бо вони відтягають увагу «нижних чинов» від війни.

Наш ротний органічно не переносить, коли ми мовчимо. Мовчимо — значить, думаємо. Солдатові думати не положено за статутом. Ще В. Гюго колись сказав, що коли гарматне м'ясо почне думати, то, подумавши добре, перестане захоплюватись тим, що з нього зробили ціл. І нам не дають думати. Всяку живу думку вбивають у самому зародку.

Ми йдемо. Ротний крикливо говорить:

— Фельдфебель, почему люди молчат, черт возьми!.. Три дня не ели, что ли?..

А треба сказати, що наша рота співала погано. Гірше всіх. Не до співів було.

Фельдфебель повертається на закаблуках, придержуючи лівою рукою шаблю, на бігу прикладає праву до кашкета й говорить:

— Слухаю!..

А нам кричить у вуха:

— Будете ви, мать вашу так-розтак, співати чи ні?..

А вголос говорить:

— Починай пісню!..

Пісня не ладиться. Фельдфебель біжить уздовж рядів і сипле матюками:

— Мовчите?.. Я вам покажу, як співати!.. Я вас вивчу!..

Що це значить, ми знаємо. Після муштри нас ганяти-муть години дві по полю і вчитимуть «пять песні».

Чотіві й фельдфебель при цьому кричатимуть:

— Вище голову!.. Творже шаг!.. Давай песню!.. Да повеселей!..

Пісню починають. Але ми зморені, змучені, голодні. Пісня зривається.

— Ага, так! — кричить фельдфебель.— Бігом!..

Ми готуємось.

— Ать-тва-три-чотири!..— повільно відраховує він крок.— Ать-тва-три-чотири!..— і раптом кидає в нас, ніби важким каменем: — Аррш!..

І от вся сотня, всі двісті п'ятдесят чоловік, починають бігти. Фельдфебель збоку танцює на носках:

— Ать-тва-три-чотири!.. Ать!.. ать!.. ать!.. Ать-тва-три-чотири!..

Ряди змішуються, обличчя блідніють, з уст зриваються прокляття. Ми біжимо...

— Ать-тва-три-чотири!.. Ать-тва-три-чотири!..

Ми біжимо...

— Кро-ком!..

Ми біжимо. Всі засапані, в грудях дух спирається, але фельдфебель невмолимий.

— Ать-тва-три-чотири!.. Ать-тва-три-чотири!..— танцює він на носках.

Ми біжимо...

— Руш!..

З наших грудей виривається віддих полегшення.

Фельдфебель весело кричить:

— Починай пісню!..

Ой по горі, по горі
Чабан вівці ганяє-е-е!..

— Одставить... другу!..

Починаємо другої!..

— Не так!.. Бігом арррш!.. Кроком руш!.. Починай песню!..

І так до десяти разів. Вся рога скаженіє. Вона готова на страшний вибух. Фельдфебель інстинктом чує ту межу, до якої можна довести роздратовання. Він раптом командує:

— Рота, стой!.. Оправіться, покуріть!..

Через десять хвилин ми йдемо до касарень. Само собою розуміється, з піснями. По порожньому плацу несеться:

Ех, да зима люта проходить,
Весна красна настайоть...
Да весна красна настайоть,
Солдат рано устайоть!..

Від деякого часу ротний чомусь почав звертати на мене особливу увагу. Чому, не знаю. Як тільки прийде на плац, так і не відводить від мене очей. Коли я щось не так роблю, він скрипучим голосом кричить:

— Ей, ти там!.. Второй справа, спіш?

Він намагається, щоб «нижние чины» його сотні були найкращими. Він любить говорити:

— Я з тебе дух вибію, але всі будуть знати, що це йде солдат сьомої роти!..

Він вимагав від нас веселоштів. Він хотів би, щоб ми так «печатали шаг» як ні одна рота.

Він радий, що ці двісті п'ятдесят чоловік в його повному розпорядженні. Вони мали різні вдачі,— треба з них це вибити, зробити однаковими. І штабс-капітан робив це з якоюсь насолодою, з якимось хворобливим захопленням. Але найбільше він дошкуляв нам своїми «песнями».

Він не давав нам з ними спокою не тільки вдень, а й увечері. Він приходив до касарні, наказував нас вивести на битий, як тік, двір, поставити в коло і вчити співати пісні. Серед нас були дядьки, що мали за тридцять років, яким зовсім було не до пісень. Але вони мусили топтатись на місці й розучувати пісень.

Ранком ми повинні були пройти мимо його квартири з новою піснею. Увечері, коли він гуляв на плацу з своєю дружиною й двома дітьми, ми повинні були, само собою, співати веселої пісні.

Одно слово,— «песня» для нього манія, хвороба.

Для нас — кошмар, мука. І все частіше було чути при-тишені розмови:

— Хоч би скоріше вже на фронт... Там ні муштри, ні цих чортових пісень немає!..

Для нас весь цей каторжний режим втілювався у ненависній «песне».

— Аби тільки попасти туди, ми б йому показали «песню».

— Перша куля йому!..

— Кому?..

— Песне!..

Кінець кінцем, у нас ротного інакше ніхто й не нази-

вав, як тільки Песня. Як тільки він з'являвся на плацу, так зараз же й неслось по рядах:

— О, дивись, вже Песня йде!..

Він не любив нас навіть тією «командирською любов'ю», що нею так деякі офіцери пишаються, і не намагався бути «отцом-командиром».

Пой «песні» — і баста.

Особливо він ненавидів нашу другу роту, бо в ній було кілька інтелігентів. Він розумів, що ми сміємось з нього. Ось чому він завжди звертав особливу увагу на нас. Нами постійно «цікавився» фельдфебель, для нас була вироблена ціла система утисків. У нас найзліший чотовий і відділкові.

Ротний всіляко намагався інтелігентів принизити, висміяти, показати, які вони нікчемні солдати. На заняттях по «словесности» він з особливою насолодою викликає кого-небудь із нас і примушує розказувати, хто такий «внутренний враг».

Розрахунок був простий: утворити між інтелігентами й рештою солдатів прірву й недовір'я, і тим самим ізолювати нас від них. Під час муштри він увесь час сипав образи.

— Ей, ти там, рудий!.. Чого крутишся, як ... в ополонці!.. Ти забудь, що ти освічений!.. Плювають я хотів на це!.. Ти солдат, а я твій начальник... Фельдфебель, дати йому два наряди поза чергою чистити нужники!..

Однак це не говорить за те, що й до решти він ставився краще. Вранішній огляд — це гроза для нас. Зуботичини, мордобій, штурхани коліном у живіт, індивідуальна прогонка бігом за погано пригнану амуніцію, кари, наряди так і сипалися, як із мішка.

Одного разу було так. Ми робили вправи на плацу. Я спізнився, може, на яку десятку секунди повернутись. Командир помітив.

— Ей, ти там, второй справа, чого ходіш?.. Спіш. На час под ружьйо!.. Нет, отставіть!..— Він замислився. Потім по його обличчю пробігла ехидна усмішка.— Вот что,— сочини мне на завтра новую песню!..

От тобі й маєш. «Сочиняти» пісні за кару. Здорово! Таке міг придумати тільки Цветков.

Я вирішив не сочинять, будь що буде. На ранок ротний кличе до себе.

— Есть песня?

— Нікак нет!.. Пробував, не виходить!..

— Врѳош!.. За неісполненіє приказанія на два часа под ружйю!..

Відстояв. Важко стояти. Соромно. Однак кріплюсь.

На ранок знову:

— Єсть песня?

— Нікак нет...

— За неісполненіє приказанія на чети́ре часа под ружйю...

Відстояв. Хлопці вечором кажуть:

— Та напиши що-небудь, чорт із ним, а то він тебе на той світ зажене, під суд підведе.

Я мовчу. Виконати цього безглузкого наказу — значить, визнати свою повну поразку. Ні, хай краще суд, але я не скорюсь. Однак хлопці не здаються. Вони почали доводити мені, що це безглуздя, що Цвѳетков може роздушити мене, як блощицю. Одним словом, вгамали мене.

— Тоді давайте думати гуртом...

Думали, думали, і як наслідок наших спільних зусиль вийшла така «песня»:

Ой що ж то, братці, за верба
Така виросла рясна?
Гей-гей, охо-хо!
Така виросла рясна?
Ой то не верба,
То красна вдова,
Ой у лузі, при березі
Сина родила...

Ми немало сміялися з приводу цієї пісні.

— Ні чорта, ротний з'їсть!

На ранок знову кличуть мене до канцелярії.

— Єсть песня?

— Так точно, єсть!..

По обличчю Цвѳеткова пробігла задоволена усмішка.

— Ага! Ану, прочитай!..

Я прочитав нашу колективну творчість. Він уважно вислухав.

— А тепер проспівай мені, що воно виходить!..

О, чорти б тебе забрали! Проте доводиться співати, а він відраховує такт.

— Ні, не годиться!.. На завтра другу придумай. Кругом марш!..

Почали думати другу. Думали, думали, нічого не виходить. Тоді наш кращий співець, Саліхвон Біда, каже:

— А. може, оця підійде?..— і почав наспівувати:

Солдатики молоді
Ведуть коней до води
За шовкові поводи...

Я переписав Саліхвонову пісню й поніс рано до ротного. Початок йому сподобався, але кінець не годився. Справді, там стояло: на запитання, кого брати у солдати —

Ой, де п'ять,— там не брать,
Де чотири — не велять,
А де три — утекли.
А де два — теж нема,
А у вдови один син,
Та й той пішов під аршин.

— Не годиться!..— поклав резолюцію Цветков.— Не розумію, чого воно нічого у тебе не виходить?.. Це ж так просто!.. Наприклад, така пісня... Слухай.

Я стою «смирно» й слухаю. Він заклав руки за спину, дивиться у вікно й каже:

— Ну, наприклад, так... От, скажімо, така пісня:

Солдатушки, ребятушки!..
Раз-два!..
Вдарім на врага,
Вдарім на врага!
Раз-два!..
Ми Вільгельма розобйом,
Франца-Йосифа возьмем!
Раз-два!

— Ти понімаєш,— повертається він до мене,— тут такт потрібний, щоб военний дух почувався!.. Бачиш, я ж вигдавав?.. І непогано виходить!..

— Точно так! — підхихикнув фельдфебель.— А єті малоросійськіє песні все какиє-то сльозливий!..

— Ну, пішов!..— сказав мені ротний.— Завтра щоб була пісня... Тільки щоб з военним духом!.. Інакше під арешт!..

Саліхвон і всі наші з нетерпінням чекали на мене. Коли я вийшов, спитали:

— Ну що, прийняв?

— Не годиться. Каже, що военного духу не почуваеться. Треба, щоб военний дух був!..

Почали думати, як вигадати пісню з военним духом. Саліхвон і тут нас виручив. Увечері я у нього списав таку пісню:

Ти калінушка, ти малінушка,
Ти не стой, не стой

На горі крутой;
Протів сонечка
Протів ясного,
Не пускай листа.

По синьому морю
Корабель плывьот,
Аж вода ревьот,
А на том кораблі
Три полка солдат,
Молодих ребят.

Офіцер-майор
Богу молиться,
Рядовой солдат
Домой проситья:
— Офіцер-майор,
Отпусти домой,
К отцу-матері,
Жене молодой.

Коли я приніс Цветкову це «свое» сочиненіє, то він сказав:
— І чому у тебе солдат «домой проситья», когда он
должен рваться в бой?.. Пісня має підбадьорювати, підно-
сити дух солдата. Початок гарний, кінець не годитья.

Він узяв олівець, закреслив кінець і написав:

Рядовой солдат
Богу молиться:
Врага поскорей
Розбїть.
Русь святую
Взвеселїть,
Алага, алагу,
Слава руським,
Смерть врагу!..

Так ми ото цю пісню співали.

Однак Цветков після цього не залишив мене поза сво-
єю увагою. Яюсь знову на муштрі він увесь час приди-
рався до мене. Ось він наказує зупинити чоту й біжить
просто до мене:

— Ти сволота... (матюк). Як повертаєшя?... Згною у
карцері (матюк). Під розстріл підведу... Я знаю, чим ти
дихаєш!..

Я до боли в пальцях стискую рушницю.

Він підносить руку...

Я дивлюсь йому просто в вічі. Наші погляди зустрі-
лись. Мозок мій запалав від гніву. Блискавкою народило-
ся рішення: «Вдарить — загородю багнета...»

Він, очевидно, прочитав це в моїх очах, бо зблід в свою чергу. Цей герць тривав між нами, може, якусь соту секунд. Він відчув, що коли він ворухне рукою, я вб'ю його. Він це знав, і водночас до мене не можна було присікатись, бо я й не ворухнувся.

Цветков опустил руку, круто повернувся, і вся лють його перекинулась на чотового.

— Що в тебе за люди?.. Заберу чоту!.. Розпустив!..

Потім повернувся до мене.

— На три дні строгого арешту!..— і пішов геть.

Але арешту мені не довелося відбувати, бо того ж дня в обід прийшов наказ відправити наші роти на фронт. Це було на двадцять третій день з дня оголошення війни.

— А як Песня, їде з нами?

Ми й бажали цього й боялися.

— Ми б йому там показали «пой песні»!..

Уночі нас повантажили у вагони, і ми рушили до кордону. Я куняв у куточку вагона, а вагони вистукували:

— За Збруч!.. За Збруч!..

На фронті я потрапив до другого полку і загубив з свого овіду Цветкова. Тільки вже далеко згодом в одному із шпиталів я випадково здивався з Саліхвоном. Ми обидва зраділи цій зустрічі не знати як. Почали згадувати минулу нашу службу, різні бойові епізоди тощо. Згадали і те, як ми колись «сочиняли» для Цветкова пісні.

— До речі,— спитав я,— де подівся Песня?

Саліхвон засміявся.

— Ой, біда, знаєте, з ним була. Поки їхали на фронт, все хоробрився. А як пішли у перший бій, так наклав повні штани!..

— Та не може бути?

— Хворменим образом!.. Просто стояти коло нього близько не можна було, а я саме був у нього зв'язковим!.. Ну й попосміялись ми після цього... Ну, хлопці, звичайно, не спускали його з очей, хоч хитрий він був, як чорт.

— Ну, і?..

— Вбито!..— сухо відповів Саліхвон.

СМЕРТЬ ПОРУЧНИКА ВІЗГАЛІНА

Нашого ротного, капітана Старченка, ранком, коли він обходив окоп, убило. Він тільки на хвилину зупинився коло однієї бойнички і хотів подивитися, що робиться на

австрійському боці, як почувся одинокий постріл. Куля влучила йому вище правого ока в чоло, і смерть сталася моментально.

Тіло капітана посунулось по стіні окопу, труснулося — й по всьому. На шинелі однесли його в одну із землянок і вкрили; скоро він від морозу задубів, ніби дерев'яний став.

Рота зустріла смерть свого командира мовчки. Ми за ці місяці так звикли до смерті, що вона нас зовсім уже не дивувала. Все нас дивувало, цікавили навіть дрібниці окопного життя, а смерть — ні.

Тільки фельдфебель вилаявся три рази на адресу «австріяків», та й то, мабуть, більше за звичкою, ніж від справжнього обурення, — решта ні слова.

Капітана ми не любили, але в нас до нього було щось вроді поваги. Повага та виходила з того, що капітан ретельно дбав за свою роту, щоб вона була завжди одягнута, взута й нагодована. Особливо він не любив куховарів, шевців та кравців і за найменший їхній проступок переводив в «строй», і це нам подобалося.

На війні та ще й узимку не так-то легко було дбати за роту. І солдати відзначали ці турботи свого командира тим, що ніколи не лаяли його поза спиною. Відіграло тут, може, й те, що капітан не був боягузом, як більшість офіцерів, і разом з ротою проробив увесь карпатський похід, — а це мало в очах наших велике значення.

Увечері те, що було капітаном Старченком, відправили на долину до штабу, а на ранок нам прислали нового командира. Наш полуротний, прапорщик Бороденко, сказав нам:

— Його благородіє, поручник Візгалін!..

Поручник Візгалін був невеликий на зріст; папаха була насунута йому низько на чоло, а з-під неї дивилися холодні сірі очі, що кололи нас, як два шила, ніби намагалися промацати нашу душу. Мав широкі плечі і тонкі й рудуваті вуса; іноді йому по вустах пробігала зла посмішка. Враження справляв негарне.

— К...а! — схарактеризував його мій сусід з Таращі, Іван Заборенко.

Виявилося, що це була одностійна думка всієї роти.

І от з призначенням Візгаліна для нас розпочався справжній кошмар.

Я вже сказав, що всі ми звикли до смерті. Коли австрійські окопи на двісті й ближче кроків, коли вам не

можна й пучки висунути без того, щоб вас не поцілили, коли ви ходили десять разів в атаку, то чого ж тут боятися смерті?

Для нас смерть була буднями. Дивувалися не тому, що вмирали, а тому, що жили.

І все ж таки ми роботу смерті виконували з примусу. У нас спершу спаралізували волю, потім нам дали рушниці і наказали вбивати; нам погрожували різними карами, коли б ми не робили того, що наказували нам командири. Але десь у тайниках душі ніхто з нас не виправдував цього. Десь сидів прихований протест проти війни і цих безглузких масових смертей. І ті, що сиділи за сто кроків від нас, певно, так само думали, й ніхто з нас, правду кажучи, за ворогів їх не вважав. Вони були так само люди, їх так само примусили стріляти на нас, як нас на них. Навіть капітан Старченко не був дуже войовничою людиною: він часто любив побалакати про родину, пригадати мирні часи, навіть підбадьорити нас. Навіть і він, мені здається, в душі протестував проти війни й бажав її скорішого кінця.

Поручник Візгалін, на мою думку, був переконаний убивця, він не тільки виправдував війну, але він вважав її за корисну, за одну із підойм людського поступу. Дивно, але вже через день уся рота це відчула, зрозуміла і про це пошепки говорила.

Почалося так. Ранком поручник Візгалін і прапорщик Бороденко обходили окопи. Візгалін ніс у руці австрійський карабін. Ось він відсунув від бойнички вартового й примостився біля неї сам, притаївшись, як хижак. Ми помітили метушню в австрійських окопах. Річ у тім, що між обома сторонами була складена неписана угода — ранком і ввечері не стріляти. Правда, обережність була з обох сторін, але угоди дотримувались суворо. Навіть командири і ті мовчки погодились на таку передишку.

І ось:

— Бах!..

Через хвилину з австрійського боку почувлись крики:

— Що це ви, сволота, мать вашу розтак, стріляєте? Кави не дасте напитися!..

Ми завмерли біля бійничок.

— Ось ми вам!

Затакали кулемети, забахкали рушниці. Почала стріляти артилерія, і над нашими головами із свистом пролітала шрапнель. Два набої були на удар, але, на щастя,

вони розірвались позаду окопу. Третій поцілів у ялину, і вона розлетілася на дрібні тріски.

Так з півгодини. Потім замовкли. А Візгалін сидів, причаївшись, на своєму місці.

І знову:

— Бах!..

У відповідь австрійська сторона розпочала такий скажений вогонь, що ми сиділи, прищулившись, як кролі, чекаючи собі щохвилини смерті. Нарешті знову замовкли.

Тоді поручник Візгалін підвівся з свого місця і задоволено сказав:

— Здається, за другим разом поцілів. Ходімо, прапорщику, чай пити. Знаєте, я не можу снідати, поки не підстрело хоч одного австрійця. Це свого роду спорт у мене!..

З цього й пішло. Наші спокійні дні, коли бувало за цілу добу жодного пострілу не почувеш, минули. Щодня Візгалін виходив на це своє «полювання». Сідав десь коло бойнички і годинами чекав на якогось необачного австрійця. І рідко «промазував». А коли вціляв, то задоволено підводився й кидав нам:

— От як треба стріляти. Не то що ви, сволота, в небо кулі пускаєте!..

Для нас у нього, крім слова сволота, не було нічого другого.

— К...а!..— неслоь йому пошепки вслід.

— Душогуб!..— додавали інші.

Для роти настали тяжкі й тривожні часи. На інших ділянках було спокійно, а у нас вічна метушня, тривога, стрілянина, втрати.

— Я не люблю, щоб солдат нічого не робив,— казав Візгалін прапорщикові Бороденкові,— це розкладає його війський дух, настроює на мирний лад. Треба, щоб він завжди був у бойовій тривозі, щоб відчував дух війни і мав міцні нерви. Тільки так можна тримати їх у покорі!..

Роздратовання противної сторони проти нас було велике, бо ж вона справедливо гадала, що ми порушили деякі правила війни,— щоправда, в генеральних штабах і міжнародних конвенціях не записані, але які між солдатами мали обов'язкову силу. Щодня були то вбиті, то поранені. Візгалін на це не звертав жодної уваги. І всі ми склали провину за це на нього.

Для більшості роти він був страшний тією спокійною

рішучістю, з якою він убивав людей. І це було для нас незрозуміле.

Так минуло кілька днів. Рота була змучена вкрай. А тут нам оголосили, що цієї ночі можна чекати атаки австрійців. І в цьому ми винуватили Візгаліна.

Атака почалася десь опівночі... Спершу було чути поодинокі постріли рушниць, далі все частіші й частіші, поки згодом все не перетворилося в якийсь хаос звуків. Окопи оперезалися вогнем. Кулеметна стрілянина злилась у якесь виття. Загриміли гармати. Небо виблискувало червоними сполохами, його розрізали сотні ракет. Темп стрілянини все збільшувався і коли досяг свого апогею, що його, здавалося, вже не можна буде витримати,— вона раптом ушухляла. Ця тиша, після того, як земля й небо плямувалися смертю й роздиралися вибухами, була ще страшніша за канонаду. Ось сірі постаті вискакують з окопів проти і біжать до нас.

Тут уже наша черга. Казяться кулемети, пече руки рушниця, вибухають бомби, ви чекаєте кінця, розум вам відбирає, а кінець чомусь забарився, і ви відчуваєте, що все ще живете.

Рідшає стрілянина, свіжа кров починає приливати до голови.

Десь гукають:

— Одбита!..

Тиша. А на снігу купи сірого. І стогін, страшний, нелюдський стогін, звірячий,— од нього холодне в жилах кров.

А вгорі небо чорне з діамантовими зорями. Мороз потріскує по лісу,— то була велика зима в Галичині,— зима п'ятнадцятого року.

З нашого боку кулемет випускає чергу:

— Та-та-та-та!..

Потім знову, після короткої паузи:

— Та-та-та-та!..

— Ротний поранив дострілює! — чую зляканий притишений голос збоку.

— Та ну?..

— Й-бо! З правого фланку передають!..

— От душогуб!..

— Та за це!..

Але все це шепотом.

Дивно, але другого дня вся рота сахалася поручника

Візгаліна. А він сидів спокійно коло бойнички і полював на людей.

А вночі знову була атака. Ранені розкидані між окопами. Видно, як вони плазують по голубуватому снігу, залишаючи за собою чорні плями. Стогнуть. А, той стогін, ті зойки! Немає нічого страшнішого за них.

І зрідка такання кулемета.

Після цього стогін замовкає.

— Добиває!..

— Дострілює!..

Мимо мене проходять Візгалін і Бороденко. Я чую, як Візгалін говорить:

— Я не розумію, прапорщику, чого це вас так жахає... Виходить, що під час бою вбивати ворога морально й треба, але коли людина лежить поранена і має ще годинами страждати на морозі і переживати пекельні муки, поки не замерзне, то полегшити смертю її страждання чомусь вважається неморальним!..

— Воно-то так, але ж!..

— Я вважаю, що людяніше одразу добити людину, ніж вона страждатиме на снігу годинами!..

Рота була збентежена. Рота нічого не розуміла. У багатьох перед ротним був просто забобонний страх. Серед нас було кілька таких, що проробили весь похід від Збруча до Карпат, бачили всього, але й вони похитували головами і казали, що все це добром не скінчиться.

— Він вигубить колись усю роту! — казав дехто.

І глуха ненависть зародилась у всіх нас до поручника Візгаліна.

Всі бажали йому смерті. Але він ніби був зачарований.

Він не ховався, о ні! Він був хороброю людиною, треба йому віддати справедливість. Під час контратак він перший з рушницею в руках вискакував на бруствер і біг вперед.

А може, він був просто фаталістом і вірив у те, що його смерть іще десь далеко. А може, він шукав смерті, кликав її, бо в його серці вмерла всяка надія, бо він ненавидів війну, себе і всіх людей. Адже війна робить людей потворними і випікає в них часто все людське.

Пам'ятаю, як тверяк Никонов, коли ротний одного разу пройшов мимо, прошепотів:

— Дивись, чорт пішов!.. Йй-бо, чорт! — і перехрестився вслід.

Але всі ми були згодні в одному,— ми палко, жагуче бажали смерті нашому ротному. Та смерть не приходила за ним. Вона брала майже щодня кого-небудь із нас, а його щадила. Отже, треба їй допомогти.

Трудно сказати, як ця думка зародилась у нас, але мушу відзначити, що вона з'явилась і сформувалась у багатьох майже одночасно.

Так ми засудили поручника Візгаліна на смерть. У змові брала участь уся рота. Але це не була змова у загальноприйнятому розумінні. Не було про це ні розмов, ні нарад. Просто всі погодились на цьому мовчки і розуміли один одного без слів. І кожний знав, що присуд цей треба виконати при першій нагоді. Його мав виконати не один, не два, а той, кому ця нагода трапиться, хто у відповідний момент буде найближче до ротного.

Проте минуло кілька днів, а нагоди все не траплялось, і декого вже починала брати нетерплячка. Найнетерпеливіші просто пропонували пристрелити або приколоти Візгаліна у його землянці і втекти до австрійців.

Однієї ночі, коли я вартував коло бойниці, мені почулось за траверсом якесь шарудіння й притишені голоси. По них я пізнав Івана Заборенка, тверяка Никонова та унтера нашої чоти Коваля.

Никонов, хвилюючись, говорив:

— Та що з ним панькатись!.. Шеменути його штиком і гайда до австрійців!..

— Дурень! — відповів Коваль. — А як невдача, тоді вся рота під розстріл піде. Балда!..

— Ну, а як же? — запитав Заборенко.

— Треба під час атаки. Бомбою австрійською з-за траверса гагакнеш і кінець!.. — відказав Коваль.

Я кашлянув тихо, щоб дати знак, що їх чути. Вони замовкли й відійшли. Коваль, помітивши мене, підійшов ближче. Я удавано зляканим голосом тихо запитав:

— Хто?

Коваль заспокійливо відповів:

— Задрімав?.. Гляди!.. Ротний помітить, на п'ять хвилин на бруствера виставить!..

А коли ті відійшли, він спитав:

— Чув?

— Атож.

— Якої ти думки?

— Такої, як і всі.

— Я думаю, що це скоро зробимо, коли його самого чорти не вхоплять. Ну ти знаєш, уся рота з нами!..

— Я знаю.

Другого дня я даремно намагався щось прочитати на їхніх обличчях,— вони були німі. Тільки Никонов, коли проходив мимо ротний, старався непомітно хреститись і лаявся про себе.

Чекати на розв'язку довелося всього три дні. В цей день австрійці повторили спробу атакувати нас. Вони мало не продерлися до наших окопів. І тут, за два траверси від мене, страшно вибухла бомба, що заглушила навіть стрілянину. Зі стін окопу посипалась мерзла земля, мимо пробігали солдати, дехто злякано кричав:

— Австрійці, австрійці!..

Тоді, покриваючи все, різко прозвучав голос Коваля:

— Які там австрійці!.. То бомбу вони кинули!..

— Ротного поранили!.. Ротного поранили!..

Ніхто й не поворухнувся. Тільки тоді, коли все стихло, прапорщик Бороденко, фельдфебель та ще кілька солдатів пішли до траверса, де був перед тим Візгалін. Його наполовину засипало землею.

У грудях була величезна рана. Він був мертвий.

Никонов глянув на нього, зняв шапку й побожно перехрестився.

Через день нас одвели в резерв. Був мороз, під ногами поскрипував сніг. Спереду йшов наш полуротний, а ззаду везли на санках тіло Візгаліна.

Поховали його в селі, де поховано й капітана Старченка. Коли піп прочитав всі положені молитви, а об труну заторохтіли мерзлі грудки землі, рознеслась команда, і вся рота на честь свого мертвого командира дала сальву.

А трохи згодом приїхав командир корпусу, оглядав наш полк, дякував за службу і роздавав хрести. Між іншими одержав хреста і Харитон Коваль.

ПОРАЗКА ГЕНЕРАЛА ПОМИКАНОВА

Наприкінці січня — на початку лютого 1915 року австро-німецьке командування розпочало широкозадуману операцію в напрямку Мункач — Станіславів. Мета цієї операції, наскільки то можна було судити по пізніших реляціях нашого командування, була така: збити руські диві-

зії з Мункачівського перевалу, забрати Станіславів і вийти в тил руській армії. Коли б ця операція вдалась, то, зайнявши Станіславів, австро-німецьке командування могло б швидко перекинути свої дивізії як в напрямку Львова, так і в напрямку Стрия. На разі успіху ця операція не тільки одним ударом звільнила б Перемишль, що був обложений армією генерала Селіванова, але й поставила б у надзвичайно загрозливе становище весь південно-західний фронт.

Бої точилися вперті. Спершу руські стримували ворожий наступ, але знесилені, далекі від бази, погано вдягнені і взуті, не маючи по кілька днів чого їсти, відчуваючи недостачу в набоях та артилерії,— а до того ще й командування не уявляло собі ясно тієї операції, що її вели австро-німці, і не звертало серйозної уваги на цю ділянку фронту,— полки кінець кінцем не витримали. Маючи великі втрати, вони залишили позиції, що не затримались навіть і перед Станіславовом. Надійшов наказ його залишити через... стратегічні міркування...

Зранку з міста в напрямку Галича потяглись обози, а надвечір місто залишило військо, зайнявши позиції кілометрів на п'ять на схід. Ось за такої воєнної ситуації генерал Помиканов і вирішив захити слави й покрити себе невмирущими лаврами.

Над землею спускався тихий зимовий вечір. Небо було похмуро-сіре. Над сніговою рівниною зрідка рвалися гарматні набої. З різким виттям над головами пролітали шрапнелі, гарматні. Важко падали мортирні та гаубичні стріли. Від їхнього вибуху стугоніла земля, а на білому снігу робилися чорні, як рани, плями. Шипіла зловісно вода від гарячих уламків, спалахували темним полум'ям вибухи, що луна від них розкочувалась далеко долиною. За містом чулась тріскотня рушниць,— то вели бій руські ар'єргарди.

Потім, як це завжди буває після гарячого бою, все застигло. Розтріпані дивізії залишали місто і стягалися на шляху до Галича. Можна було чекати, що ворог розпочне дальший наступ, щоб не дати руським опам'ятатись. Командування корпусу вирішило кинути на позицію все, що тільки могло стояти на ногах і тримати рушницю, і закрити прорив. За день мали надійти свіжі резерви.

Генерал Помиканов командував ополченською бригадою, що квартирувала у Станіславові і несла там охорону

службу. Бригада складалася із старих солдатів, здебільшого учасників русько-японської війни. Народ цей був у своїй більшій частині хворий, а щодо патріотизму та воєнної завзятості, то вони не тільки не горіли бажанням покласти голови за царя-батюшку, а якраз навпаки. Кажуть, що вовка ноги годують. Щождо бригади Помиканова, то про неї справедливо буде сказати, що досі її від воєнної завірюхи і воєнних лаврів дійсно рятували ноги. Не встигали десь за тридцять верст заgrimіти гармати, як бригада знімалася і йшла подалі від гріха.

Але генерал Помиканов тримався якраз іншої гадки. Він аж горів бажанням зустрітися з ворогом і показати, як у старовину вміли воювати. Зате його бригада, починаючи від простого солдата і кінчаючи командирами,— всіма цими зауряд-прапорщиками, зауряд-поручниками, зауряд-капітанами і зауряд-полковниками,— був усе народ мирний. Вони знали про войовничі наміри свого бригадного, але зовсім не поділяли їх. Військові лаври їх не притягали.

Досі доля не всміхалася Помиканову. Він кілька разів натякав корпусному, в розпорядженні якого була його бригада, щоб той дав йому яке-небудь діло, на що той неодмінно відповідав:

— Що ви, вашество? Куди я поведу ваших стариків? Ні, хай краще вантажать набої на станції та стережуть пакгаузи!

Генерал Помиканов був дуже колоритною фігурою в російській армії. Він одслужив вірою й правдою сорок років у далеких залогах, починаючи від півночі і кінчаючи пісками Туркестану і насилу-насилу добився полковницького чину і командування окремим батальйоном. Все його знання воєнної штуки зводилось до плац-параду та чіткого виконання «ружейных приемов», що були альфою й омегою військової науки у більшості армій. Іншої тактики, крім суворовської, що зводилась до знаменитого «пуля дурра, а штык молодец», він не знав. Досить сказати, що, виїшовши у відставку, він так і не знав, що то за штука така кулемет, і вперше побачив його тільки тоді, коли батьківщина покликала ще раз послужити його старі кості. Більше того, він сам напрохався на фронт, бо, по-перше, як він писав у своєму рапорті, він завжди «за веру, царя и отечество готов живот свой положить», і по-друге, про що він не писав, але твердо знав, що на фронті більше дають

всяких господарських, комірних і тому подібне сум, а до того ж, можна ще робити й негласні всякі прибутки. Але найбільше Помиканову бажалося заробити бойову нагороду — хреста. І тому він так уперто домагався діла для себе.

На цей раз справа для Помиканова повернулася ніби на добре. Коли йому принесли наказ від корпусного приготувати бригаду, бо, можливо, її доведеться до приходу свіжих резервів ще цієї ночі пустити в діло, у нього весело заграло серце.

— Нарешті!..

Наказ цей застав Помиканова в якомусь невеликому селі між Станіславовом та Галичем, куди він спішно евакуювався. Тут він чекав на бригаду, що тимчасом бадьоро йшла шляхом, держачи курс на Галич і маючи на меті, ніде не зупиняючись, прибути туди на ранок.

Тривога, що була спершу охопила бригаду, — яка боялася, чи не викине командир, бува, якої штучки, — поволі зникала, похмурі обличчя прояснилися, в рядах почувся сміх і круті солдатські жарти. Правда, позаду палав Станіславів, там билися полки, але старики справедливо гадали, що вони вже своє відвоювали, а тепер черга за молодшими. І їхня хода була непереможна, вони «печатали» ногами сніг, вони були веселі, бо йшли в затишний і безпечний куток. Коли б не була ніч і коли б дозволили командири, вони б грянули веселої солдатської пісні.

Раптом на дорозі показався ординарець із штабу бригади, підскочив до зауряд-полковника Коритова, що заміщав генерала Помиканова при бригаді, й подав йому пакета. Алюр на ньому був зазначений найшвидший, напис «суворо-таємно», — все це навіяло якусь тривогу на Коритова. Він зараз же пакета розпечатав і при світлі кишенькового електричного ліхтарика прочитав наказ. Там стояло — бригаду зупинити там, де її зустріне ординарець, і чекати на нього, Помиканова. У Коритова, коли він зрозумів таємний зміст наказу, виступив холодний піт на чолі. Він зараз же наказав зупинити роти і скликав старших командирів на нараду.

— Петре Петровичу, що б це мало значити? — спитав його один із ротних командирів.

Коритов почухав м'ясистого сизого носа й відповів:

— Не інакше, як старий добився свого, і нас пошлють у бій відбирати назад Станіславів!..

Всі обернулись туди, де ще гриміли відгомони бою. У багатьох сиротливо при цьому стиснулось серце.

Слова Коритова моментально облетіли всю бригаду, і настрої у неї одразу впав на цілих сто ступнів. Він став холодним, як крижане море. Ми вже не говоримо про ті побажання, що висловили своєму генералові всі, починаючи від рядового солдата і кінчаючи командирами.

Бригаду зупинили, і вона вишикувалась уздовж шляху. Мимо проходили останні обози, і бригада проводжала їх заздрісними очима. Ніч ставала глибокою, безкрайньою. Міцнішав мороз. Здалеку доносились відгуки слабкої кано-нади.

Після цілої години чекання нарешті прибув і сам Помиканов. Він легко вискочив із саней і вислухав рапорт Коритова.

— Так що, ваше превосходительство, накажете рушати далі? — дипломатично запитав Коритов.

— Ні, ні, полковнику! — замахав руками Помиканов. — Хай люди відпочивають.

— Насмілюсь доповісти, холодно стає, а люди досить стомлені. Чим скорше рушимо, тим раніше прийдемо на квартири!...

Помиканов мовчав, закривши руки за спину. Перед його очима проносились привабливі картини: ось він на чолі своєї бригади вривається у Станіславів, наскакує на ворожий штаб і захоплює в полон цілих п'ять генералів... Від верховного одержує телеграму і командування корпусом... Він...

— Є якесь нове призначення? — знову обережно запитав Коритов, якому страшенно кортіло взнати, що саме старий задумав.

Помиканов зам'явся.

— Є... Власне, ще немає... Але ми його одержимо із штабу корпусу... На нього ми оце й чекаємо!

Скориставшись зручним моментом, начальник штабу бригади одвів Коритова вбік.

— Старий ніби з глузду з'їхав! — сказав він із злістю. — Цілий день дзвонив сьогодні до штабу корпусу, сам туди їздив і таки домігся, щоб бригада взяла участь у здобутті назад Станіслава. Корпусний пообіцяв йому це, і старий тепер на самому вершечку блаженства. Нас тепер може врятувати тільки чудо! — кінчив начальник штабу з сумом.

Коритову так була потрібна слава, як торішній сніг. Забувши всяку субординацію, він вголос вилаявся:

— Щоб його чорт забрав, стару печерицю!..

Генерал почув голос Коритова, але не розшолопав, у чім річ. Тому він перепитав:

— Кого щоб чорт забрав, полковнику?

Коритов не розгубився й відповів:

— Та німців, ваше превосходительство!

— Нічого, ось ми їм покажемо! — відповів старий за- гадково і надувся, як зляканий індик.

Було десь біля півночі, коли приїхав командир корпусу.

— Що за частина? — спитав він у ад'ютанта.

— Це п'ятдесята ополченська бригада.

— А, генерала Помиканова!.. Він, здається, хоче взя- ти участь в операції!.. Зупиніть автомобіль, я хочу поди- витись на людей!..

Помиканов уже біг назустріч корпусному.

— Ну, як ваші люди, генерале?.. Не стомилися?..

— Аніскілечки, вашество!.. Люди прекрасно настроєні і горять бажанням вдарити на ворога!.. Чекають тільки на ваш наказ!..

Коли б був день, то на сухому з колючими очима об- личчі корпусного можна було б помітити іронічну посміш- ку. Але Помиканов тільки почув:

— От і гаразд. Я от тільки подивлюсь ваших людей, скажу їм кілька слів, і тоді ми тут же визначимо, куди по- слати вашу бригаду!..

— Слухаю, вашество!..

Корпусний був високий і худий, як жердка. Помиканов був низький і круглий. Вони пішли до бригади, що стояла темною купою і на снігу вибивала ногами.— причому По- миканов біг півником трохи попереду і боком, щоб йому зручніше було слухати корпусного.

— Здорово, старики! — поздоровкався тихо корпусний з бригадою.

— Здра.. жла.. ваше... ство!..— відповіла стримано і трохи невлад бригада.

Коли корпусний підійшов до солдатів ближче, то його вуха неприємно вразив кашель, що виривався з двох ти- сяч грудей. Він підійшов до першого й запитав:

— Скільки тобі років?

— Сорок три, ваше високопревосходительство!..

— На війні був?

— Так точно, русько-японській!..

— Здоровий?..

— Нікак нет!.. Хворий!..

І для того, щоб показати, що він дійсно хворий, цей р'ябий і бородатий мужик аж зайшовся кашлем. Це було ніби сигналом для всієї бригади. Кашель, що на хвилину був ущух, відновився з новою силою. Вся бригада разом закашляла, забухикала, захрипіла й... «застріляла».

Брови корпусного зсунулись, він розсердився, як чорт, і, різко повернувшись до Помиканова, що зовсім розгубився, не своїм голосом закричав:

— Генерале, що це таке трапилося з вашими людьми?..

— Горох-с, ваше високопревосходительство! — прожебонів той розгублено.

Ад'ютант не міг більше стримуватись і гомерично зареготав. Інші теж. Корпусний метнув у їхній бік сердитий погляд, але, побачивши беспорядну й розгублену постать Помиканова і зрозумівши всю трагікомічність цього випадку, він і собі задер голову і сміявся довго й весело. Потім, витираючи хусточкою сльози з очей і з трудом вимовляючи слова, корпусний, звертаючись до Помиканова, сказав:

— Вибачте, генерале!.. Але я ніколи не командував...— і корпусний вимовив таке слівце, що від нього Помиканов згорів.— Залишаю їх вам. Ведіть їх куди завгодно, хоч до Галича. Адьє!..— і, не подавши руки Помиканову, сів у свою машину і скоро зник по дорозі на Станіславів.

На ранок руські полки знову дорогою ціною забрали Станіславів. У той же час ополченська бригада рівними шерезами і твердим кроком вступала на вулиці Галича. Настрій у бригаді був прекрасний, кашель як рукою зняло, дарма що вона без жодного привалу пройшла всю дорогу. Вона ладна була так іти без спочинку аж до самого кордону, аби тільки подалі бути від позицій. Панове офіцери бригади поділяли цей настрій і були задоволені поразкою свого бригадного.

А генерал Помиканов самітно їхав у своїх санях і обмірковував прохання про відставку...

Це було десь за Долиною. У лісах, куди дивні пахощі тихими вечорами літом з гуцульських полонин гірський вітер доносить.

Це було ранньої весни. На високих горах ще лежали сніги. А в долинах, міжгір'ях та ущелинах шуміли весняні потоки. Часто ми бачили, як на ясне обмите небо насувалась біла хмара і крутила метелиця там, на верховинах гір.

Внизу, на горбах, починало зеленіти. Жовтів борець і ніжно голубіли проліски. Взяли з неба його блакить і знесли на змучену, скопану, заскороджену стрілами, обплутану дротом, вкриту чорними ранами землею.

Стіною стоїть смерековий ліс. Смоляний пах напоює все навколо. Урочиста тиша. Весна. Життя, І поруч смерть. ІІ подих теж усюди помітний, всюди розлитий, він нас переслідує, від нього не втечеш.

Між узгір'їв долиною в'ється колія. По ній повзе потяг. У вагонах солдати. На довгих зупинках вони сірою масою вилазять на перони зруйнованих станцій і біжать туди, де голубіють проліски.

Чути:

— Глянь, глянь, проліски!..

Щось ніжне звучить у цих словах. З замилюванням дивляться на голубі квіточки, зривають їх і затикають за кашкети, а в очах світиться щось нове, якась ніжність і сум.

Чи то ці перші ніжні квіти після довгої й суворої зими нагадали їм їхні рідні села десь над Россю? Чи, може, вони піднімають з дна душі якісь свої, своєрідні спогади, що їх не могли вбити ні муштра, ні споглядання смерті, ні жах кривавих днів війни, ні той бруд, що кожен з нас був обліплений ним по самі вуха.

Перед очима виростили мирні картини минулого. Думка неслася на тихії села, на теплії роси!..

То так давно було! Ми то все призабули. Тепер війна!

— Війна! Війна! Війна!..

Всюди вона нагадує про себе. Дає знати. Не випускає із своїх пазурів.

Вона в попалених і зруйнованих селах. У могилах, що розкидані всюди. У сиротливих хрестах. В обірваних людях. У босій дівворі. У голоді в очах.

— Пане, дайте хліба!..

— Пане, дайте хліба!..

— Пане, дайте хліба!..

Усюди, де проїжджаємо, ми чуємо ці слова. Одні просять вголос. А другі німо прохають очима. Усюди бачимо блиск зголоднілих очей. Той блиск бентежить. Ті очі не дають спокою. І солдати дають, дають, дають останнє, що в них є.

Потяг повзе далі. Повільно, несміливо. На закрутах паротяг довго свистить і будить цю, здається, одвічну тишу. Ми жадібно вдивляємося в краєвиди. Он по схилі гори побіг жовтуватою смугою окоп. Он далі поле, густо облутане дротом. Там он хрести й могили. А ось і ліс. Сумом віє від нього. По деревах ніби хтось пройшов з великанською сокирою, що нею незграбно вимахував на всі боки: дерева повалені, покалічені, в одних зрізані верховини, другі покорчені, ніби померли в страшній агонії, треті обгоріли, четверті повалені на землю, п'яті вирвані з корінням і кинуті далеко від своїх братів.

Це від артилерії, що, очевидно, молотила по цьому лісу кілька годин.

Ліс лишився позаду. Перед нами відкрилася широка долина, а посередині самотня гора. На горі стара похила церква; до неї дерев'яні сходи ведуть, а навколо стоять старі смереки і білокорі молоді берізки. Вся гора зелена і голубіє пролісками.

Раптом один із нас збентежено гукає:

— Дивись, що воно таке?

— Дивись, що воно таке? — передається із вагона у вагон.

Увесь потяг завмирає. Ущувають пісні, розмови. Ціла тисяча людей, як один чоловік, замовкає.

А там, на горі, бачимо: ступаючи по жовтій мокрій землі босими ногами, парою впряглися в плуга,— ідуть старий дід і молодиця.

Дід без шапки. Сиве волосся куйовдить йому вітер, а сам він від натуги зігнувся удвоє. Старе обличчя повне муки. На ньому глибокі зморшки, ніби ралом поорані. Руки безсило висять. В очах сльози застигли.

І жінка. Ще молода. Чоловік десь воноє або гниє у землі. У неї чорне обличчя. Як земля. Змучене. І от вона в парі з старим. Оре. Насущний обробляє.

Позаду хлопчик з білою голівкою борозну веде. Зір

устромлений у землю,— як би не схибити. Плужок скаче у дитячих руках, але хлопчик поправляється і знову веде борозну.

І так ця незвичайна трійка тягла вгору плуга, а ми, тисяча людей, мовчки дивилися на неї.

І хтось із нас сказав:

— Це війна!..

І в кожного луною відбилися ці слова:

— Війна! Війна! Війна!

Так,— це вона. Це — війна! І ми, тисячі, їхали на війну. Щоб наші батьки, діди, жінки, сестри і матері орали на собі, як оці тут.

— Війна?.. Заради чого?..

Більшість із нас, переважна більшість, мільйони з нас, усі, що вмирають і терплять нечувані злигодні на всіх фронтах, навряд чи зможуть відповісти на це запитання. Бо якби вони змогли на нього відповісти, то завтра б уже був мир, а солдати з піснями б поверталися домів.

Війна?.. Заради чого?..

Ми не знаємо. Ми сліпі. Ми з зав'язаними очима ідемо в окопи, щоб стріляти в таких же сліпих людей, як і ми самі.

Війна?.. Заради чого?..

Про це думають мільйони. Уперто шукають відповіді, і вони знайдуть ту відповідь. І горе тоді буде тим, хто посилав нас на війну.

Потяг повернув за гору, і орачі зникли. У нашому вагоні панувала довга мовчанка. Нарешті один із нас сказав:

— А знаєте що, хлопці? Ця нивка,— рух руки туди, де залишились орачі,— дасть добрий врожай!..

Всі думали, що він жартує, і тому зустріли його слова зловісним мовчанням.

— Йй-бо, правда! — невгавав той.— Я вам скажу,— і він озирнувся навколо, чи немає близько якого-небудь начальства,— вона... вродить бунт!..

Ми всі мовчали. Думали про ниву. Думали про врожай.

Засівали ми ту ниву своїми білими кістками. Ниву смерті. Орали ми ту ниву власними руками. Ниву смерті. Поливали ми ту ниву рясно своєю кров'ю. Ниву смерті. Що ж вона нам вродить? Ех, якби-то вона вродила бунт! Якби-то коса смерті впала на престоли й корони!

Якби-то вона родила смерть, вогняний вихор, в якому б згорів до останку старий світ з його злиднями, з його війнами, з його царями, з його панамі, з його слізьми й нуждою одних і величезними багатствами других.

Бунт!.. Хай буде бунт!.. Великий бунт!.. Повстання!.. А після нього зійде тиха зірниця нового світу, де трудящі складуть єдиний всесвітній союз!..

НОВИЙ БОГ

Підгірське село. У долині халупчини розкидані, неначе придавлені чимось зверху. Через село прослався широкий гостинець¹, що далі в'ється в горах. На ньому людський потік з рання до вечора.

А вийдеш за царину, вид на передгір'я. Як хвилі, що от-от посунуться на долину, стоять зачаровані невідомою силою гори і підносяться все вище та вище аж до самих хмар.

На самому обрії ті гори вп'ялися в небо, ніби підпирають його. Зимою вони хмарами повиті, сірими стають, від похмурого неба не відрізниш.

А навесні,— а зараз рання весна,— вони видаються легкими, хвилястими, синіють своїми лісами, а де-не-де поміж ними стоять велетні в білих шапках, що їх вони ще не зняли перед літом. Ранком ще сонце десь за горизонтом ховається, небо тільки кров'янить червоною фарбою, гори ті білі випромінюють золотим блиском.

По золоту кров стікає.

А коли тихую смертю вмирає день весняний, а з гір холодний віє вітрець, тоді знову кров'яниться небо, знову кров'ю стікають білі пасма гірські.

Іноді звідтіля, з гір, долітають глухі звуки, ніби хтось важким молотом б'є по землі, і ті важкі молоти потрясають землю.

— Бу-бу-бух!.. Бу-бух!.. Бу-бу-бух!..

А згодом з гір тече переривчастий потік людський. На селянських драбиняках довгими валками їдуть поранені. Бліді, скривавлені. Похмуро зібгавшись, сидять возниці, спроквола ступають миршаві коні. Тільки важкий стогін іноді розноситься в тиші полів, напоєних першими пахо-

¹ Битий шлях. (Прим. автора).

щами весни. А то з соломи видно посинілі ноги, брудні, з чорними нігтями, задубілі. Для тих уже все скінчено.

Навколо весна.

А люди справляють бенкет смерті.

На гору і з гір два різних потоки людей.

Тут, унизу, по долинах, оживає життя.

На горах же смерть косить людей. Недаремно ж рано й вечором сходять кров'ю і небо, і білі гребені гір.

Отам саме в горах проходить фронт.

— Бух-бу-бух!.. Бух-бух!.. Бу-бу-бух!..

Хтось і вдень і вночі кидає важкі удари на землю.

Від тих ударів здригаються гори.

Я от уже кілька день у цьому підгірському селі. Власне, я повинен би бути там у горах, де фронт. Мав іти туди, на білі гребені гірські, але відкрилася моя рана, і мене залишили на евакопункті до деякого часу.

І от я щодня кудись шкандибав за село. У шпиталі не було чого сидіти. Крім того, було нудно.

Я йшов у поле. Слухав далеке гупання гармат. Лежав у траві і цілими годинами дивився на метушню кузок, милувався їхніми рухами та заклопотаністю.

А найчастіше йшов до старої церкви. Вона стояла під горбом, така стара, вся в зеленому мохові. Кругом неї стояли високі стрункі вікові ялини, під ними могили з чорними хрестами.

Просто перед церквою була груба чаша з водою і високе розп'яття з дерев'яною фігурою Христа. Це була дуже примітивна фігура, що мала задовольнити невибагливий смак віруючих. Тільки обличчя більш-менш вдалося різьбяреві. І дивилося воно туди, на захід, де безперестанно бухали гармати.

Та мене приваблювала не сама церквя, хоч там біля неї було чудово відпочивати, скільки друге. Уже першого дня, коли я забрів сюди,— то було якраз перед вечором, і небо вражало ніжністю своєї блакиті, а гори в той день особливо горіли кривавим відблиском,— я коло фігури побачив навколішках жінку в чорному. Вона молилася.

На ній був одяг неселянського крою, і вся вона здавалася такою тонкою й ніжною.

«Хто вона така? — думав я.— За кого вона молиться? За дружину, за брата, за коханця? Чи, може, просто за людей? Чи слова прощення, чи слова скорботи, чи слова прокльону посилає вона своєму богові?»

Я сидів на старій лавці й чекав. Мені хотілося бачити її обличчя й прочитати щось на ньому.

Вона молилася довго. Ось здригнулися її плечі, і я скоріше відчув, ніж побачив, що вона ридає.

Війна! Вона вилила моря сліз.

Жінка підвелася, витерла очі хусточкою, умочила пучки в чашу з водою й перехрестилась.

А коли вона проходила мимо мене, нахиливши низько голову, я сказав:

— Слава Йсу!..

Вона не відповіла мені.

Потім я щодня в той самий час бачив її коло фігури. Як сідало сонце за горами, як починали тонути в синій імлі долини, а гори сяяли білими вінцями своїх верховин, вона з'являлася, як чорний привид, ставала перед дерев'яним хрестом, молилась і плакала.

Кілька разів я хотів підійти до неї й заговорити, але не зважувався на це. А вона, ніби боячись, що хтось перерве її молитву, швидко зникала.

Я тільки стежив за цією жінкою здаля, слухав шепіт її молитов, і мені чогось ставало жаль її, і брало зло на того дерев'яного бога, якому вона молилась.

— Ну, ворухнись же, — підганяв я його думкою, — промов же хоч слово до неї!.. Простягни руку!.. Сотвори чудо!.. Адже вона чуда від тебе чекає!..

Шепотіла жінка молитви, тихо стояли ялини, гупало десь у горах, аж земля здригалася, а хрест мовчав.

І приходила й відходила жінка, і були зайві її молитви, бо продовжували бахкати гармати, і щовечора похмурі селяни везли поранених.

Частина лишалась тут, у селі. Це ті, що їм уже нічого було їхати далі. Їх клали рядами на зелені свіжої трави. Вони не бігали, не кричали більше ура, а смирно собі лежали, поки команда викопає для них яму, без пручання лягали туди, і їх засипали. Новий цвинтар за селом швидко зростав.

А в горах бухкало, торохкотіло й вибухало.

І от раптом одного дня те бухкання стало швидко наближатися. Спершу неясно, потім усе ближче й ближче. Тихої ночі можна було чути не тільки постріли гармат, а й кулемети, рушниці. Навіть видно було, як ракети розривають чорне небо.

Рушали назад військові обози. Вперед ішли солдати. Було ясно, що фронт наближається.

Готувалися рушати й ми. Ранком нас, цілу команду, вишикували, лікар сказав про кожного з нас «годен», і наша доля була вирішена. Завтра рано ми мусили йти туди, де точилися бої. І востаннє я пішов ще раз посидіти до старої церковці.

Було б зовсім тихо, якби не глухі постріли, що, невгаваючи, звучали вдалині. Небо було в білих хмарках, навколо розливався запах ялин, коло церковці заклопотано шугали ластівки.

Сідало сонце. Горіли кров'ю далекі гори. Над шляхом знялася хмара пилу, крізь яку поблискували багнети. Гримів марш.

То йшли туди. А звідтам ішли другі; опалені вогнем, з печаткою смерті на обличчях.

Моеї незнайомки в чорному не було. Я подумав, що її, може, зовсім не буде, коли вона, як тінь, прошигнула між ялин і влякла перед розп'яттям.

Я знову думав про даремність її молитов, коли раптом почувлися крики:

— Аероплан, аероплан!..

Десь почали стріляти з кулемета. Прогриміло кілька випалів з рушниць. Але німецький таубе¹, граючись, кружляв у повітрі.

На мить він ніби спинився в синьому просторі. Почувся зловісний свист, так добре мені відомий, і вибух трусонув землю... Через секунду другий.

Я схопився із місця і глянув на жінку. Вона молилась, не міняючи пози. Ніби й не чула цих вибухів, що несли руїну й смерть.

У цей момент знову щось з страшним свистом розрубало повітря, з землі вилетіли темні язики полум'я, почувся страшний гуркіт, наче розкололася сама земля, і все вкрила глибока темрява.

Я не знаю, скільки я лежав. Коли опритомнів, то почув голоси:

— До церкви!... До церкви!.. Коло церкви третя впала!..

Я підвівся і, хитаючись, пішов до хреста.

Навколо розкидане чорне груддя землі. Церква опа-

¹ Голуб. (Прим. автора).

лена порохом. Хрест був розтроснений, розбита фігура Христа валялася в стороні.

А трішки далі лежала купа якогось шмаття, м'яса, костей, мокрої землі й крові.

Надбігали люди. Злякано хрестились і дивились на роботу нового бога.

Бога війни.

ЖУРАВНО

Журавно — невелике місто, що про нього у мене лишилась згадка, ніби воно все тоне у садках. Дністер, вирвавшись нарешті з гір, починає текти тихо серед широких лук та берегів, укритих лісом. У центрі міста кілька кам'яниць, докторських та адвокатських будинків, що тепер були порожні, бо їхні мешканці ще за першого наступу руських армій в 1914 році залишили місто і втекли до Австрії та до Угорщини; в цих будинках тепер порядкували солдати. Околиці Журавна мали вигляд звичайного села з кривими й плутаними вулицями. Селянам не було куди тікати, і вони несли на собі весь тягар війни, як то і завжди буває.

Ми прийшли до Журавна надвечір. Це були для руської армії тяжкі часи. Розбиті Макенzenом під Сяноком й перед Перемишлем, руські корпуси відступали по всьому південно-західному фронті. Не було ні набоїв, ні рушниць, артилерії нічим було стріляти, і її відправляли далеко в тил, бо руське командування боялось, як би німці несподіваним маневром не захопили її, — доводилось відбиватись порожніми руками, і «сіра скотинка» тисячами трупів окупала злочинну недбайливість генералів та продажного уряду.

Серед солдатів кружляли найнеймовірніші чутки про зраду, про великі поразки, про те, що цілі корпуси переходили в полон, про шпигунів. Мешканці нас проводжали зі страхом і ненавистю. З ненавистю через те, що ми надокучили їм своїми постоями. Із страхом, бо невідомо було, що несе їм австрійська «своя» армія, і непевністю у тому, чи не повернемось ми через деякий час назад. Під час війни мирні мешканці завжди найбільше терплять, бо кожна армія встеляє свій шлях трупами мирних людей,

прикрашає його шибеницями, салютує собі безсудними розстрілами.

Руське командування завжди було хворе на шпигуноманію, а відомо, що на війні немає нічого легшого, як зробити когось шпигуном. Тепер, коли настав період поразок, ця хвороба вилилась, буквально, в пошесть. Начальству шпигуни ввижались скрізь. Пошепки і вголос передавалися різні неймовірні чутки про всі ті хитрощі, що їх вживали шпигуни, щоб як-небудь обдурити начальство. І горе було тим, на кого падало підозріння. Ніякої пощади воєнно-польові суди не знали. Раз хто ставав перед ними, тому був один шлях — шлях смерті.

Всюди були розліплені накази про пересторогу всім, хто намагатиметься вивідати воєнні таємниці, хто буде розпитувати, що за частини, звідки й куди йдуть; усім тим, хто буде запримічений у тій чи іншій шкоді руській армії, ці накази загрожували одним — смертю! Звичайно, що справжні шпигуни, коли вони й були, тільки реготали з тих наказів та розпоряджень. Зате скільки невинних жертв тоді впало через сліпу, криваву й жорстоку воєнну Феміду, — тяжко сказати. У всякім разі, тисячі ні в чому не повинних людей загинули на шибеницях і впали від куль, лише запідозрені в шпигунстві. Молох війни в ці дні міг радіти, як ніколи.

Чи не найдужче в цю війну страждало єврейство. Особливою жорстокістю щодо євреїв відзначалося руське командування, та в цьому не було нічого дивного, бо й сам же «верховний» не ховав своєї ненависті до них і видавав погромницькі накази по своїх арміях, де обвинувачував євреїв у всіх смертних гріхах проти руської армії і перекладав на них вину за поразки та брак глузду в руських генералів. Найпотворніше було те, що тут цілий народ був запідозрений у шпигунстві, і одне це давало найширший простір для найнечуваніших злочинів під машкарою законності. Тому-то й не дивно, що коли ми прийшли до Журавна, усе місцеве єврейство тремтіло і не переставало жити у невимовному жахові. Молоді не показувались зовсім, бо їх хапала поліція і зараз же відправляла в далекий край «неисходимой» Росії. Старі чоловіки з патріархальними бородами днями сиділи у брудній і напівзруйнованій синагозі, серед купи розкиданих загіджених книжок, і молились, щоб їх поминув тяжкий меч війни.

Часто сюди заглядали солдати. Вони вголос балакали, пускали глумливі образи, дехто виймав шаблю або робив рух, ніби кидає бомбу в цю купу людей. Тоді в синагозі ставало до моторошності тихо, патріархальні постаті застигали в страхові й покійно чекали смерті.

Бої тривали ще десь у горах,— руська армія подекуди ще затримувалась, щоб дати своїм головним силам вийти з-під удару Макензенових корпусів, а тут, у тилу, мізки були залляті кров'ю, а всяке начальство прагнуло гнів солдатської маси, що гинула через бездарне командування та через зраду, явну й неявну, Петербурга, звернути на когось іншого. Звідси й пішла ота шпигуноманія, звідси посилено мусувалися чутки, що всі євреї — шпигуни. І темна, знесилена, затуркана солдатська маса сприймала ті чутки, вона готова була вибухнути повсякчас страшним гнівом, бо вона починала шукати винних у своїх нещастях, винних у цій страшній війні, а вміла рука ту ненависть скеровувала на євреїв.

Ось за таких умов і впало нещастя на двох євреїв із Журавна, що я навіть прізвищ їхніх не записав,— на якихось двох дрібних ремісників, що їх хтось із провокаторів-обмовників зробив перед руським військовим начальством шпигунами і поставив перед польовим судом.

Наскільки я встиг зібрати відомості, а їх доводилось збирати дуже обережно, беручи до уваги всю обстановку, справа малюється так.

Від Журавна в тил, приблизно до самого Рогатина, був проведений польовий телефон. І от як тільки штаби стали прибувати до Журавна, хтось став той телефон псувати. Кожного разу хтось невідомий, чи невідомі, зривали провід приблизно на кілометр довжини і заносили його з собою. Командування висилало стежі, виставляло засідки,— нічого не помагало. Ті, що псували лінію, очевидно, були в курсі всіх розпоряджень, або просто інстинктом обходили всі засідки. І це злило і бентежило начальство. Тоді видано наказа, щоб усі, в кого є якесь військове майно або зброя, за два дні здали до комендатури, коли ж через два дні в кого-небудь таке майно або зброю знайдуть, то такого розстріляють. Цей наказ дав привід до самих неймовірних доносів.

Через те, що майже ніхто нічого до комендатури не здав, через два дні по всьому місту зробили трус. У тих двох євреїв нічого не знайшли, крім невеликих жмутів

телефонного дроту. Дріт був руський. Телефоністи по якихось їм одним відомих ознаках заявили, що це той самий дріт, що вони його чіпляли вчора на лінії. Досить! Обох євреїв заарештували.

На їхній рятунок не було жодної надії, і єврейська громада на арешт відповіла тим, що наклала на всіх своїх одновірців жалобу й піст. Розповідали, що жінки обох заарештованих з малими дітьми хотіли було пройти до начальника залоги, в руках якого були життя й смерть їхніх чоловіків. Їх не допустили до нього і прогнали вдарями прикладів.

Того ж дня увечері відбувся суд, і обох засудили до прилюдної смертної кари через розстріл. Панове судді не входили в суть справи, не допитували ніяких свідків, бо для них усе було чомусь ясно, вони були переконані, що ці обидва бідні євреї були шпигуни і що це вони сприяли поразці руської армії в Карпатах. Цього було досить, щоб обох поставити до стовпа. Навіть коли б зійшов у той час із неба сам ангел господній і заявив би, що вони невинні, то панове офіцери цьому б не повірили, взяли б і його на підозріння і розстріляли б разом із підсудними.

Вирок винесено пізно вночі, а кара мала відбутися ранком другого дня. Журавно в той день клекотіло наче в казані. На луг бігли солдати, селяни, офіцери. Там уже стояли два стовпи, укопані в землю, а поруч дві глибокі ями. Ці ями, що були приготовані для живих людей, робили чи не найбільш жахливе враження. Люди, що заглядали в них з цікавості, відходили збентежені, ніби їх самих торкнулася смерть своїм холодним крилом.

Начальство чомусь забажало обставити цю кару парадному, навіть з музикою, мабуть для того, щоб підбадьорити солдатський дух, що останнім часом став сильно занепадати, а відомо, що без солдатського духу не може бути й перемоги. Потім прийшла чота, що мала виконати самий присуд. Це були бородаті дядьки з ополченської дружини.

Привели під посиленою вартою засуджених. За ними галасливою юрмою йшло десятків зо два євреїв. Жінки кидалися під ноги вартовим, щось розпачливо кричали, Вартові з лютістю, з жахом в очах вишкіряли на них зуби, били їх прикладами рушниць і відкидали просто в порох вулиці.

Широку луку заливало сонце. В одному кінці безладно купчилиась глядачі.

Засуджених провели через ряди солдатів усередину, а євреї лишились позаду.

Стали.

Почали читати вирок.

Один вищий, чорнявий, тримався мужньо. Тільки бліде обличчя видавало його внутрішнє хвилювання. Але другий був майже непритомний, і його підтримували двоє вартових.

Коли вирок прочитали, обох повели до стовпів. Чорнявому запропонували зав'язати очі, але він заперечливо похитав головою. Хто зна,— чи не хотів він в останню мить свого життя побачити жінку й дітей, що були тут десь недалеко. Чи, може, хотів понести з собою в могилу частинку синього неба й широкого простору. Так, це була мужня людина, і вона зустрічала смерть з відкритими очима.

Другий сам попрохав, щоб йому зав'язали очі.

Надійшла рокова хвилина. Тиша її була страшна. І в цей момент почулась різка (я сказав би злякана) команда:

— По преступникам пальба взводом!.. Взвод!!!

Голос у офіцера високий, тремтливий, він повис у повітрі, витримуючи паузу.

Клацнули засувки рушниць. За секунду з них вилетить смерть. І ніби це розуміючи, натовп, крім солдатів, звичайно, кинувся тікати, бо цього колосального напруження, цього чекання люди не могли перенести. Воно вбивало. Воно вселяло жах.

І тут обірвалось:

— Пли!..

Повітря розітнув грім пострілів. І знову тиша.

Чути, як стукає серце.

Ніхто не дивився у вічі другому.

Багато чомусь дивилися на свої руки. Чи не в крові вони, бува?

Розстріляних швидко закопували. Потім уперед виїшов оркестр і заграв марш.

— На плечо! — роздалась команда. — На месте шагом марш! — і солдатська маса заколихалась на місці своїми багнетами. — Прямо! — і вона рушила вперед.

Високий тенор заливчасто затягнув:

Выезжали Саша с Машею гулять.
Д'а на белых, на саврасых лошадях!..

І так з музикою та піснею вони пройшли кілька разів по свіжих могилах, аж поки не зрівняли їх так, що трудно було й розібрати, де вони були.

Ввечері я вийшов на край луку. Ніч була тепла, без жодного подуву вітру. На тому місці, де вдень була розіграна кривава драма, горіло щось вроді лампадки. І те світло, рівне й спокійне, нагадувало про безжалісну жорстокість людей, що в ім'я низьких інтересів владарів світу нищать і калічать своїх братів.

Вся потворність війни, коли я дивився на це тремтливe світло серед темної ночі, ще яскравіше постала передо мною. І хотілося зірвати динамітом цей світ, що припускає таку жорстокість. А світло горіло рівно-рівно, було слабе і відвойовувало у темряви всього лише два кроки простороні.

І раптом мені подумалось, що це світло є символ майбутнього. Що воно колись розгориться у велике полум'я, в пожежу, що поглине царів, королів, мільярдерів, очистить від гидоти й бруду нашу землю і розпочне нову еру...

Другого дня ад'ютант, роблячи ранішній доклад начальникові залоги, доповів, що телефон знову не працює і біля двох кілометрів дроту вкрадено з лінії.

У ЛІСІ

Це трапилося під час «великого відходу» руських армій з Карпат. Ми стояли тоді у великих лісах. Макензен уже десь між Перемишлем і Краковом пробивав тараном царські полки. Задовго до офіціальних повідомлень в окопах говорили про поразку як про факт, і про те, що мусимо незабаром опустити Карпати. Це зайвий раз доводить, як маси могли правильно урахувувати й оцінювати воєнну ситуацію всупереч генеральським повідомленням та розрахункам штабів.

Але на нашій дільниці поки що було тихо. І от одного дня мене, Василя Корнійчука та Силу Борща призначили в стежу. Ми пішли в ліс, вибрали якусь галявину, що вся заросла чагарником, і залягли.

У лісі стояла урочиста тиша. Вікові дерева підносили, як велетенські свічки, свої стовбури. Повітря було напоєне цілющими пахощами смоли. Ніде ані пострілу, ані будь-якого натяку на людей.

Ми лежали на дні логовини, захищені від усього, і зрідка перекидалися словами. Все-таки було тут небезпечно, і ми боялися, щоб раптом яка-небудь розвідча австрійська партія на нас не наскочила. Це був би нам край.

Так минуло кілька годин. Лежати було нудно, палити цигарок не можна, а навколо така краса, що співати на весь голос хотілося. Так би ото випростатись на весь зріст та й гукнути:

Добрий вечір тобі,
Зелена діброво!..

Сонце вже схилилось надвечір. Увесь ліс був прорізаний золотими стрілами. Була та краса повна урочистої й благоговійної тиші, яка може бути тільки в передвечірню годину, коли день здалека вітає ніч.

Я не міг більше стриматись. Мені хотілося вилізти із нашої ями й оглянути ліс, пройтись по ньому. Мені хотілося побачити, що твориться навколо, як ліс курить фіам сонцю.

— Чого це ти там все вовтузишся? — сердито зауважив Борщ. — Місця собі не знайдеш, чи що?

Бідний Борщ! Не міг же я йому сказати того, що було в мене на душі. Він не зрозуміє. На чорта йому оця тиша, оці ялини, оце золоте павутиння, що обплутує весь ліс, тихий шелест верхів'я, шматочок синього неба над нами, коли у нього десь на Воронежчині лишилися хата, діти, жінка, господарство, що за ними він сумує, і всю б оцю красу, всі багатства світу він би одразу віддав і покинув, і полинув би туди. Ні, Борщ не зрозуміє мене.

— Тс-с, мовчи! — прицикнув я на нього.

Потім підліз ближче і сказав:

— Ви лежіть тут, а я піду подивлюся уперед, може, що там є!

Борщ почухав свою брудну рудасту бороду, подивився на Корнійчука і сердито відповів:

— Порядку хіба не знаєш? Не помагається!..

Борщ у нас був за старшого і мав право наказувати.

— Пішов ти зі своїм «не помагається». Теж командир знайшовся!

І я обережно виліз із логовини, озируючись навкруги. Ховаючись то за рідкі кущі, то за стовбури дерев, я, крадучись, посувався вперед. Коли я оглянувся назад, то побачив, що Борщ і Корнійчук ідуть за мною.

Так ми йшли з півгодини, прислухаючись до найменшого шелесту, до найменшого звуку. Тиша була така глибока, що коли під нашими ногами несподівано ламалась якась суха галузка, то цей звук лунко віддавався в лісі. Ми тоді вмить завмирили на місці, довго стояли нерухомо і пильно вдивлялись у рівні шереги дерев. Нічого підозрілого. І ми починали обережно посуватися далі.

Раптом передо мною невелика долина, вся осяяна сонцем. Тиша стояла все та ж. На верхівіттях дерев щось гомозилося. Десь цвірінкнула пташка.

Я прихилився до ялини і весь віддався цій тиші, заколисаний нею. Я забув про те, що я солдат, що при мені рушниця, що моє призначення не милуватися природою, а зовсім інше. Коли я збагнув це, то мені чогось стало і смішно, і сумно, і я сам собі гірко розсміявся.

Але тут щось примусило нашорошитись. Мое тіло моментально зібгалося в клубок, руки стиснули міцно рушницю, ніби звідкілясь мені загрожувала небезпека. Я інстинктивно зробив кілька кроків назад і ліг за кущем ожини, весь час вдивляючись у долину. Мої товариші що стежили за моїми рухами, теж лягли.

Передчуття мене не зрадило. За хвилину розсунулися кущі на краю долини, і за яких-небудь сто кроків від мене показаласть людська постать. Серце в мені тріпотливо забилось і — стало.

Постать озирнулася навколо, вслухаючись. Але було так тихо, ми лежали так нерухомо, що, не помітивши нічого підозрілого, вона пішла просто на мене.

Це був австрійський солдат. Але він був ще зовсім хлопчик. Його молоду фігуру незграбно облягав шитий не на нього мундир. На повному, трохи змарнілому обличчі були широко розставлені сірі очі. Над верхньою губою і на щоках висипав ніжний пушок. Було видно, що він ще зовсім новак на війні і всього кілька днів, як прибув на фронт.

Він, не поспішаючи, йшов поміж деревами, щось на-свистуючи й вимахуючи прутиком, — рушниці чомусь при

ньому не було. Так може ходити тільки людина, що вибралась на прогулянку десь на бульвар, безжурно, весело, не відчуваючи жодної небезпеки. З його обличчя не сходила посмішка, ніби він радів чомусь своєму, рідному, що було в нього всередині. Чого він посміхався? Можливо, тому, що він був молодий, що він теж захоплений красою цього старезного лісу, може, тому, що, незважаючи на війну, перед ним слався довгий шлях безжурного щасливого життя. Він і не підозрівав того, що смертельна небезпека стерегла його всього за кілька кроків.

Він ішов просто на мене. І тоді все радісне, що в мені бриніло, зразу зщулилось, сховалось, а на його місце виринуло зле, неминуче. Уста мої запеклись, у горлі щось дерло, і я, не здаючи собі справи, швидко шепотів:

— Тікай!.. Тікай!.. Тікай звідси!..

Так, я хотів, щоб він повернув назад і зник непомітно, цей молодий хлопець.

Але він не тікав. Він зупинився недалеко мене, всього за кілька кроків, так що я міг роздивитись його обличчя до найменших рисочок, і вдивлявся в ліс із тією самою безжурною посмішкою. Потім його обличчя потьмарилося. Він простяг свою руку до кишені.

— Він помітив мене,— промайнуло мені в голові.— Зараз або свисне або вийме револьвера!..— і мій палець конвульсивно ліг на собачку, а рушниця була направлена просто йому в груди.

Увесь зачаївшись, я стежив оком за його рукою. З моїх грудей вирвався подих полегкості, коли я побачив, що він таке вийняв. То був лист. Обіпершись на ялину, він розгорнув його і почав читати. Задума поволі, починаючи від підборіддя, почала зникати з його обличчя. Воно знову набрало радісного виразу, ніби освітілось ізсередини.

«Щасливчик!» подумав я.

І мені хотілося встати, я навіть підвівся в своїй схованці, щоб підійти до нього й сказати:

— Слухай, хлопче, тікай мерщій, бо тебе зараз уб'ють!

Але я здогадувався, що тут десь поблизу є, мабуть, австрійська стежа. Вони зможуть не зрозуміти мого руху. Встати, це значить потрапити їй до рук. І я знову прикипів до землі.

Він стояв і читав. Я обережно тоді глянув убік і з жахом побачив, що Борщ і Корнійчук підкрадаються до нього. Я підвів руку, щоб їх зупинити, але Борщ подивився на мене такими сердитими очима, що я за-вмер.

Проминуло кілька жахливих хвилин. Я не знав намірів Борща й Корнійчука, але по виразу обличчя Борща бачив, що він уб'є хлопця. І мені моторошно було дивитись на те, як до нього підкрадається смерть, а він стоїть, читає листа й посміхається.

Потім сталось таке. Коли вже Борщ був за яких-небудь кілька кроків від нього, я з шумом підвівся й несамовито закричав:

— Тікай!.. Тікай, кажу, швидше!..

Хлопець, зачувши те, раптом повернувся до мене. На його обличчі був вираз несподіваності. Потім воно налилось блідністю страху. Я кинувся вперед з наміром його врятувати, а він розгублено дивився на мене великими зляканими очима, опустивши безпорадно руки, і не робив найменшого руху ні до оборони, ні до втечі.

Борщ теж кинувся водночас зі мною і вгородив в хлопця багнета. По блідому обличчю пройшла смертельна судорога, у горлі щось забулькотіло і, ловлячи руками повітря, не випускаючи листа, він тихо, лицем униз, упав на землю.

Розлютований, я кинувся з багнетом на Борща, що в ту ж мить нахилився над хлопцем. Та тут підбіг Корнійчук і як обценьками ухопив мене за руку.

— Показались, мать вашу!..— сердитим шепотом сказав він.— Чорти!..

Борщ підвівся блідий, і в нього трусилися руки.

— Я тобі цього не забуду! — сказав він.

Ми стояли один перед одним, блді, сердиті й одвертали свої погляди.

— Нащо убив? — прохрипів я.

— А ти що хочеш, щоб мене убили?

— Можна було живого взяти... А ти?.. Ех!..

Корнійчук тимчасом обшукував кишені вбитого. Він вийняв гаманець, зняв годинника, потім розстебнув па-зуху.

— Брось!..— наказав я йому.

— Чого брось?..

— Брось! — вигукнув я істерично.— Не то!..— і я так

погрозово махнув рушницею, що він відскочив на три кроки.

— Диви, сволоч, сказився, чи що?..— проговорив здивовано Корнійчук.

— Треба зрізати погона! — і Борщ ловко відпорів один із погонів і сунув до кишені.

У цей момент у лісі почувся різкий свист сюрчка. Очевидно, австрійці помітили довгу відсутність хлопця і нашу шамотняву.

— Тікаймо! — сказав Борщ, і ми кинулись назад.

На краю долини показалося біля двох десятків австрійських солдатів.

Почулячи перші постріли. Кулі з лускотом перебивали гіллячки і з цмоканням упивались у стовбури дерев.

Увесь ліс наповнився звуками. Луна стоголоса повторювала кожний постріл.

Перебігаючи від дерева до дерева, ми одстрілювалися. Я був усередині, Корнійчук ліворуч і трохи попереду мене, а Борщ із правого боку уступом. Мені було видно, як до Корнійчука бігло чоловік з п'ять австрійців, а він, заклавши обойму, заціпивши зуби, швидко стріляв. Потім вискочив із-за дерева і кинувся бігти. Просто перед нами була невелика галявина, і вона його згубила. Посередині її він посковзнувся і впав. Хотів підвестись і знову впав. Я зрозумів, що його вбито. Тепер черга була за нами. Я ніби кризь сон бачив, як Борщ, спритно перебігаючи від дерева до дерева, усе стріляв. Він стріляв спокійно, методично, не хапаючись. Австрійці, покинувши Корнійчука, насувалися на нас.

— Не хапайсь! — крикнув до мене Борщ, що був від мене тепер усього за кілька кроків.— Їх небагато! — і стрельнув у крайнього.

Той упав. За секунду упав другий. Серед австрійців сталося замішання.

— Біжи! — скомандував мені Борщ і знову стрельнув.

Я відбіг назад, оглядаючись на Борща. Він лишився на місці.

— А ти ж як? — гукнув я до нього.

Але він, певно, не чув моїх слів. Швидко перебігаючи з місця на місце, він продовжував увесь час одстрілюватись.

— Біжи! — крикнув мені, коли пробігав мимо мене.

Я знов відбіг, а він лишився на місці. Але потім мені

стало соромно за себе, і я рішуче побіг до нього. Борщ, коли побачив мене коло себе, лютو закричав:

— Та чого ж ти не тікаєш, чортова твоя душа? Біжи!..

— Я не піду, Борщ!..

Становище наше було скрутне. Австрійці розсипались тепер широкою розстрільнею і не давали нам і передихнути. Це було своєрідне полювання на людей, коли нас, загнаних, захеканих, переслідував сильніший ворог. У мене давно вже зникли альтруїстичні настрої. Лишилось одне почуття — як-небудь вибороти собі життя, не датись у руки смерті. І я стріляв, стріляв, стріляв.

«Хоч би скоріш свої підходили!.. Хоч би скоріш свої підходили!» крутилося в голові.

А руки звичним рухом, майже автоматично, брали обойму, клацала засувка, і:

Бах, бах, бах!..

Так, ми були незлі люди і нічого не мали проти тих, що були зараз проти нас. Але вони намагались відібрати нам життя, і ми скажено за те життя боролися.

Бах, бах, бах!..

Я перебігав, а Борщ стріляв:

Бах, бах, бах!..

Ми холоднокрівно вибирали собі ціль і стріляли. І горе було тим, хто набирався сміливості і вибігав вперед.

Бах, бах, бах!..— і постать лишалась лежати непорушно у лісі.

Так, це було полювання на людей. Але ми забули про все. Ми хотіли тільки вибороти собі життя. Ми хотіли лишитися живими. Тільки лишитися живими.

По дорозі нам трапилась балка, і ми скотились на її дно. Але підніматись було далеко гірше. На наше щастя, ми побачили в цей момент своїх. Борщ, забувши про небезпеку, кинувся бігти нагору. Та ось він захитався і покотився вниз. Я підбіг до нього.

— Поранено?..

— Ні, здається, смерть!

Він глянув помутнілими очима на мене.

— Ти знаєш мою адресу... напиши жінці, що мене... той... Ну, прощай. Даремно ми того хлопця!.. Е-ех!..

І сірий пил почав укривати його обличчя.

А в лісі почав розгоратись великий бій, бій за Карпати.

ЯК ГЕНЕРАЛИ РОСІЮ ПРОДАЛИ

Ніч. З обох боків підносяться гори, вкриті кучерявим лісом; вони зараз тонуть у темряві.

А в долині, що по ній тихо котиться туман, горять численні багаття. Видно, як коло вогню рухаються силуєти людей; вони то зникають, то знову вступають у світле коло. Іржуть коні; чути, як десь ламають пліт. Долина наповнена життям великого похідного табору.

Потім вона потроху завмирає, більшість людей давно вже спить, і тільки кухарі, роздавши вечерю, ріжуться під наметом в очко.

З офіцерських квартир чути голосну балачку, окремі вигуки. Коло штабу метушня, сновигають ординарці, стоять коні, стукують друкарські машинки. Надворі кілька кінних ординарців стоять напоготові коло коней, а в присінках куняє весь запорошений мотоцикліст.

Але й тут згодом усе затихає. Табір поринає в сон, щоб на ранок знятись разом із сонцем і йти вперед,— ніхто не знає, чим той день скінчиться, яка доля кого спіткає завтра.

Сон тікає з моїх очей. Я довго ворочаюсь на своїй шинелі, намагаючись заснути, але, загубивши на це надію, встаю і, спотикаючись об сонні тіла, що сірими купами розкидані в білому тумані, іду до багаття на березі невеличкого потоку.

Там сидять — ройовий першої роти Карпо Пашкін, родом сердобовець, татарин Халібула, Хведот Нещерет із Стародубщини та Кузьма Чуб із Київщини.

Пашкін був хазяйновитий солдат і на все дивився з добродушною посмішкою. Він ніколи не сердився, з усякого приводу реготав і страшенно любив розповідати. Не встигла десь зібратись купка, як уже Пашкін був тут, і через хвилину можна було чути його голос:

— А от, братця, одного разу трапилась історія!..— і оповідання лилось далі, як вода з джерельця.

Говорив він швидко, кругло, тією руською говіркою, що нею балакають звичні оповідачі. Часто він говорив явну брехню або якусь дурницю, але його охоче слухали, бо він якось відтягав увагу на себе, і, слухаючи його, не думали про те гнітюче, що всіх давило.

Ось і зараз. Він варив собі в казанку юшку із молодю картоплею, і весь час кидав слова в темряву. Я розі-

слав шинель і ліг. Пашкін, мішаючи ложкою в казанку, де, крім картоплі, плавала ще цибулина, скоромовкою, глянувши у мій бік, сказав:

— Так що, хлопці, завтра, можливо, що й у бій підемо!..

Халібула злякано розплющив очі і якось кумедно хмикнув. Чуб сплюнув, а Нещерет перевернувся на шпелі й спокійно сказав:

— Нам не первина. А, між іншим, кажуть, що Вільгельм нашому запропонував миритись. Я сам чув, як у Тарнополі про це артилеристи говорили.

— Слухай там артилерію,— зауважив Пашкін.— Теж вояки найшлися. Та я в артилерії згоден хоч сто років воювати!..— зухвало додав він.

— Ну, не кажи!..— дражнив його Нещерет.— Артилерія теж, знаєш,— підтримка піхоти!..

— Хороша підтримка!..— кипів Пашкін.— Якби в окоп його, а то за п'ять верстов сидить собі й пострілює... А то ще буває й так, що і по своїх засмалить!.. Що, не буває, скажеш?.. То-то ж!.. Тільки барахло, сволочі, в передках возять!..— і він зневажливо плюнув.

— Піхота весь тягар війни на собі несе!..

— Ну, не кажи. Кавалерія, артилерія — кожна своє робить.

— А в статуті ти читав,— вирішив похвастати Пашкін своїм знанням як ройовий,— що піхота «главный род оружия». А решта, кіннота там усяка, артилерія, сапери повинні «помогать пехоте в выполнении ее главной боевой задачи»,— процитував він з апломбом.

— То-то піхоті така й шана! — сказав хтось із нас.

— А все-таки ми їх поб'ємо! — задумливо сказав Нещерет.— Силою задаavimo. Немає більшої сили, як у нас, у руських!..

— Поб'ємо!..— передражнив його Пашкін.— Довбня твоя дурна поб'є! — сердито кинув він.— Німець — він розумний. Його умственностью треба брати. А ти си-люю!.. Досить нашої сили лягло на Карпатах!.. А що вийшло?.. Дурбило!..

Він аж засопів, так був обурений. Потім через деякий час додав:

— Все, братця, їрунда. Народ гине задурно. Бо все одно нас давно продали. А воюємо ми й самі не знаємо чого!..

Всі присунулись ближче до вогню. Хтось тихо спитав:

— Як так продали?

— А так, продали і баста! Росія, братця, продана, да!.. Генералами продана!..— додав він пошепки.

— Н-ну, вигадав!..

— А ти думаєш ні, не продана?.. Думаєш, їм Росія дорога? На чорта вона їм, коли генералові і під німцем буде добре!..

— Це ти правильно. Пани всі одним миром мазані!..

Пашкін скосив око на вогонь, ухопив жаринку, запалив цигарку і, залишивши умлівати юшку в казанку, зручно сів на шинелі і сказав:

— Чув я одного разу від свого земляка історію!..

Всі почали крутити цигарки, що було ознакою того, що вони були готові слухати «історію» Пашкіна.

— Так от,— почав Пашкін,— було це ще на самому початку війни. Пішов, між іншим, на фронт і один наш земляк сердобський. Хлопець молодий і, до того, ще недавно й одружився. Всього й пожив з жінкою кілька тижнів, як тут на — війна. Жінка, звичайно, в плач, а земляк каже: «Не тужи, скоро дома будемо!»

Поїхав. Воює, значить, і скоро навіть за хоробрість його хрестом нагородили. Одна біда, ніяк до війни не звикне, за жінкою здорово скучає. От згадає її, так увесь і затруситься, просто біда. Думав, що війна скоро скінчиться, а їй і кінця не видно. Скоро й зима впаде, а миру нема. А наш хлопець не від того, що хоч би й сьогодні замириться.

«Повоювали трохи, і годі!.. Розпускай народ на домівку!» Одначе начальство не тієї думки, а все далі та більше народу жене на війну.

Терпів, значить, терпів земляк, а потім і пішов до свого ротного.

— Так і так, війна довго точиться. Не хочу більше воювати!.. Пустіть, вашбродь, додому мене!..

Той на нього витріщився:

— Чи бачили такого дурня?.. Чого це тобі так додому закортіло? — питає.

— Так що, вашбродь, жона у мене молода, так побачити її хочу!.. Потому самі розумієте, що може трапитись, коли жона молода довго чоловіка свого не бачить.

Ротний розсердився. Обізвав нашого земляка дурплею й довбнею і не пустив.

Гаразд, воює наш земляк далі. Воював, воював, а далі несила йому терпіти, так занудився за жінкою та за домівкою. Вирішив ще раз попрохати ротного, хоч на тиждень хай пустить додому, а тимчасом усюди, де тільки можна, свою хоробрість показує, щоб подобришало начальство до нього. От через деякий час вибрав він зручну хвилину, став во фронт перед ротним і докладає:

— Так і так, вашбродь, навоювався я вже досить і хреста за хвабрість маю, мо, каже, й померти тут доведеться, так змилюстивіться і хоч перед смертю пустіть із жінкою побачитись, отця-матір заспокоїти!..

Тут уже ротний не на жарт розсердився.

— Ти що, — каже ротний, — глузуєш із мене. Як ото в тебе, — і він постукав себе по лобі, — не вийде з голови, то так і знай, що під суд тебе віддам!.. Іч, він тут мені агітацію буде розводити!.. А поки пішов він!..

Обидно стало землякові.

«Ах ти ж біда яка! — думає сам собі. — І що воно станеться, якщо він поїде додому. Адже на фронті людей скільки хочеш. Не розвалиться ж він!..»

Проте воює земляк далі. Воює, а сам собі міркує:

— Як таки так! Воюю я чесно й хоробро, і хрестом мене нагородили, а додому, між іншим, не пускають. Що то за закон такий? Повоювали трохи й доволі. А коли так, то піду сам, нікого не питаючись!..

І так ото думка ця засіла йому в голові, що вирішив він утекти. Хай потім судять, стріляють, що хочуть роблять із ним, а він твердо постановив дома побувати.

От, коли настала ніч, виліз він потихеньку з окопу ніби за нуждою і потяг у ліс. Пароль знав, то вільно й пройшов. Іде собі лісом, поспішає, щоб на ранок до якоїсь станції прибитись. Іде, значить, лісом, озирається навколо, щоб часом на яку халепу не наскочити, коли раптом у лісі бачить — стоїть невелика халупа.

Земляк стомився, здорожився, зголоднів.

«От і добре, — подумав він. — Халупка нічого собі, людей немає, можна буде в ній і переночувати».

Тільки став ото він обережно до халупи наближатись, аж чує, ніби щось гурчить по лісі. Він за сосну і сховався. Підождав трохи, дивиться, аж то автомобіль

приїхав і зупинився біля халупи. А з нього три наші генерали вилізли й до халупи пішли.

Земляк, як тільки за ними зачинилися двері, тихо підкрався до вікна,— що вони такої пізньої ночі тут у лісі робитимуть. Тільки ото він хотів заглянути у вікно, аж чує, щось знову гуркоче по дорозі. Земляк ледве за сосну скочив, як прибув другий автомобіль, на цей раз уже німецький, а в ньому три німецьких генерали приїхали. Пішли й вони до халупи, а земляк наш знову до вікна підкрався.

Бачить, німецькі генерали з нашими ручкаються, та так привітно, що земляк наш аж вилаявся.

Наші генерали розклали на столі плани й давай німцям щось пояснювати. А ті хитають головами та: «Гут, гут, гут!»

Одначе наш земляк дивиться, що далі буде. Ну, значить, як вони ото все передивились, німці плани собі забірають.

— Ах ти ж,— думає земляк,— мать твою бог любив, яка okazія! Не інакше, сукини сини, як продали плани!..

І справді, бачить він, що німецькі генерали дають нашим кожному по торбинці золота. Наші, звичайно, беруть і руки німцям тиснуть. Попрощалися, сіли в автомобілі й поїхали.

Лишився наш земляк один у лісі й думає, що робити. Хочеться йому і додому, молоду жону розважити, отця-матір побачити; а тут okazія така, зрада, можна сказати, через яку може народу православного безневинного силасиленна загинути. Махнув рукою земляк, мовляв: «Була не була, повідалася!» і повернувся назад до окопів.

Найшов землянку ротного і попрохав негайно розбудити.

Той сонний сердито питається:

— Ти знов, чортова морда, прийшов?

— Так точно, вашбродь!.. А прийшов я по присяжному ділу. Так що проти нас ізмена, вашбродь, велика готується. Тільки про це я вам не можу сказати, а скажу тільки верховному сам на сам!..

Ротний і очі витріщив.

— Та ти з глуздом?..

— Так точно, вашбродь... Доложить по команді, що хочу до верховного велику таємницю йому сказати.

Нічого ротному робить, докладає полковникові. Полковник його кличе до себе і як закричить:

— Ти що це, сукин син, таємниці вигадуєш?.. Під суд віддам!..

Хотів, значить, його залякати. А земляк, скориставшись з того, що тут іще офіцери були, сміливо так відвічає:

— Ваше високородь! У мене присяжне діло, прошу докласти про мене по начальству, щоб мене до самого верховного пустили. Тільки йому сам на сам я можу діло розказати!..

Бачить полковник, що хоч і дурень земляк, але впертий. Злякався, а мо, й справді у нього є якесь важливе діло. Вирішив вислужитись і дав йому пакета.

— Паняй, каже, з цим пакетом до штабу верховного!.. Там тебе пропустять!..

Земляк стукнув закаблуками, за ранець і гайда. Через кілька день добився і до самого верховного і передав йому пакет.

За кілька хвилин кличуть його. Земляк іде, а сам труситься. Але коли побачив його, витягся весь і гаркнув на всю кімнату:

— Маю за честь з'явитись, ваше!..

— Здоров!.. Що маєш сказати?..

І розповів йому земляк, як він надумав із фронту втекти, як у лісі сам опинився, як на самотню халупу натрапив, як там генералів зустрів і зраду викрив. Слухає верховний, хмуриться, а потім каже:

— А не брешеш ти?.. Не відмовишся від своїх слів?

Видно, теж земляка хоче перевірити. Але земляк тримається твердо.

— Нікак нет, вашество!.. Хоч до самого царя, хоч перед фронтом усієї армії — і там скажу!

— І генералів узнаєш?

— Так точно, визнаю!

— Гаразд, тільки мовчи до деякого часу. А будеш ти відтепер у мене ординарцем!..

— Слухаюсь!..

Минуло кілька часу, і от іде верховний робити огляд армії. Коли обійшов полки, викликав нашого земляка й наказує:

— Ну, — говорить, — показуй тих генералів, що німцям плани продали!.. А не покажеш — тобі голова з плечей!..

Іде земляк по фронту, дивиться — єсть один.

— Ось цей!..

Пройшов далі.

— Ось другий!..

Ще далі.

— А ось і третій!..

Тут усіх їх трьох на десять кроків уперед вивели, хрести й медалі позривали і шаблею перед усім фронтом їм голови познімали.

Тоді верховний питає в нашого земляка:

— Якої ти нагороди в мене просиш?

— Ніякої нагороди мені не треба,— відповів земляк.—

А пустить мене на тиждень додому, молоду жону повидати, старих отця-матір привітати, потому що я за ними здорово скучив!..

— Гаразд,— сказав верховний.— Жалую тебе за твою чесную й вірную службу званням старшого унтер-офіцера й хрестом третьої степені! А також даю тобі місяць відпустки, щоб ти міг свою жону повидати, старих отця-матір привітати!..

Земляк витягся та:

— Рад стараться, вашество!..

— Так от, братця, які іноді історії трапляються!..— додав Пашкін і замовк.

Ця історія на присутніх зробила велике враження, і всі були захоплені героїзмом земляка і шляхетністю верховного. Ось чому я сказав:

— Історія твоя, Пашкін, цікава, але земляк твій дурень, і потім такого не могло бути!

Пашкін сердито повернувся до мене.

— А то чому?

— Перше, як міг німецький автомобіль переїхати через нашу лінію?

— А то вже не моя справа. Якось та переїхав!

— По-друге, як ти думаєш, коли б хто з нас заявив щось на командира полка або на командира дивізії, то, гадаєш, повірили б?

— Чорта з два! — відгукнулися всі.

— Скоріше всього,— продовжував я,— твого земляка зарахували б до божевільних і відправили б до тюрми воєнної, у всякім разі ні до якого верховного його не пустили б!

— Це ти правильно! — сказав Нещерет. — Це ти в саму точку попав!

— А коли вже твій земляк так хотів попасти додому, то взяв би та й плюнув на все і потяг до своєї жінки, а то перед ротним на витяжку все стає!.. Хвабрість свою показує!..

Пашкін більше не міг витримати.

— Стий,— гукнув він,— стій!.. Я думаю, що не земляк мій дурень, а ти дурень! Ти як думаєш, Росія не продана? Безперечно, продана!

— Генералами?

— Генералами, панами!.. Росія на народі держиться. На нашому браті, сірій скотинці. От як треба розуміти. А тому, що народу багато намножилось, що дівати його нікуди, що народ той їсти щось вимагає, то от пани й затіяли війну, щоб мало-мало нас поменшало. Тут, брат, хитра механіка підведена. Тут, брат, розуміти треба! Ти, брат, слухай та на вуса мотай. А ти — «земляк дурень!..» Тут, брат, політичність захована.

І Пашкін невдоволено повернувся до багаття, зняв казанок і попрахав:

— Посувайся ближче, вечеряти будемо!..

Табір спав. Тільки білий туман слався долиною. Та зрідка чути було, як коні на припонах бряжчали вудилами.

Все було вкрито туманом. В тумані був і завтрашній день, що для багатьох з нас міг бути днем останнім.

Проте ми тісно присунулись до багаття і майже пошепки говорили про Росію, про тих, хто її продав і про те, що ту Росію чекає після війни. І всі дійшли до тієї думки, що так не буде, як досі. Народ не потерпить!

Пашкін правильно говорить:

— Росія продана!..

Але народ не віддасть її.

Ні, не віддасть!..

А ТА КА

Цілий тиждень падали великі дощі. Дороги розповзлись і являли собою тягучі потоки жовтого мулу. В шатрах мокро. В долині, оточеній лісом, рано ввечері спадає білий їдкий туман і стоїть там цілу ніч, аж поки на галявину не вигляне сонце і не прожене його в лісові хащі.

За якихось двоє гонів Золота Липа.

Колись прозора, вона тепер каламутна від дощової води. Через річку хисткий військовий місток. За містком уздовж гостинця невелике напівзруйноване село. В ньому лишилося ще кілька родин. А де решта? А хто його знає! Одні на той бік позицій пішли, другі по цей бік лишились,— і поглинула їх війна у своїх людських потоках.

У лісі сліди позаторішніх австрійських шанців. Іноді там натикаєшся на череп, що вишкірив зуби і дивиться на тебе порожніми западинами очей. Таких знахідок у лісі багато.

Нижче, під горою, чималеньке солдатське кладовище. Сиротливі могили. Безіменні. З хрестами і без хрестів. На одній стирчить кілочок, на кілочку зотлілий російський військовий кашкет.

Тут наш військовий табір. Дата — початок липня 1916 року.

Нас будять зі сходом сонця. Швидко біжимо до річки з казанками та рушниками і наскоро вмиваємося. Потім так само бігом до кухонь за окропом. Кварта шпаркого несмачного чаю з хлібом. Не встиг проковтнути, як уже чотові гукають: «Ладнайсь!»

Одягаємось, ладнаємо на собі амуніцію, беремо рушниці і йдемо в поле на заняття.

Нас вчать мистецтву війни. Ми сказано бігаємо по полю, падаючи просто в болото. Дехто з молодих спершу вагався лягати на мокру землю. Тоді чотові навмисне вели туди, де було найбільше болото і наказували лягати розстрільною. Хто й далі вагався, того штовхали просто в зад носком або прикладом, і він плюхався в болото, що аж бризки йшли навколо.

Нас вчили брати шанці ворога. Треба було перебігати, повзти на животі по мокрій землі, окопуватись, потім, наблизившись до позицій ворога, швидко схоплюватись на ноги і з рушницею наперевіс бігти вперед чимдуж і кричати «ура». Кричати треба було як можна дужче й страшніше. Щоб ворог перелякався того крику й не стріляв.

З занять поверталися з піснями. Найчастіше співали «Взвейтесь, соколи, орлами».

Іноді наші заняття проходили під акомпанемент артилерійської канонади. Позиції були недалеко. І от рано,

спершу поволі, ніби кашляючи від ранкового туману, починали важкі гармати. Потім до них приєднувалась легка артилерія. Повітря наповнювалось густим віддаленим гулом:

— Гу-гу-гу!.. Гу!.. Бу-бу-бух!..

Тоді блідли обличчя. Очі мимоволі повертались туди, в ту сторону, звідки доносився той гук і те гупання. Там частина з нас уже відбувала свою трагедію. Правда, то були статисти. Головні ж актори сиділи далеко в безпечних місцях, бліндажах та штабах. Вони пересували статистів, як фігурки на шаховій дошці. Статистів не жаліли. Коли їх неvistачало, то в гру пускали нових. Статисти гинули тисячами. Але коли вони перемагали, то перемогу ту приписували не їм, а генералам.

Ми були на черзі. Ми чекали на свій вихід.

А згори нас поливав густий дощ. Скоро нас поливатиме дощ свинцю.

Нам роздали ручні гранати і почали вчити їх кидати. Для цього обрали закриту долину в лісі. І вона наповнилась громом вибухів, димом, блідими сполохами полум'я. Луна стоголосо повторювала кожен вибух і вже виростала у справжню канонаду.

Було «весело».

Правда, одному одірвало через необережність руку, а другому пошматувало пальці. Ротний з цього приводу люто лаявся, ніби йому було шкода, що ці двоє вийшли з гри раніше, ніж то думало начальство, і погрожував винним воєнно-польовим судом.

Поверталися до табору з піснями. А там наказали всьому батальйонові вишикуватись. Вийшов командир.

Поздоровкався.

Потім дзвінким голосом проказав:

— Поздоровляю вас, братці!.. Сьогодні вирушаємо на позиції!..

Тисяча голосів невлад висловили з цього приводу радість за встановленою казенною формулою:

— Ради старатися, ваше... високобродіє!..

Мені в цей момент видалося, що хтось позад мене схлипнув.

Швидко збирався табір. Згортали шатри, оглядали амуніцію, перевіряли рушниці. Ройових покликали роздавати цинки з набоями, одну на двох. Це запас. Крім того, у кожного з нас було по двісті п'ятдесят штук у патрон-

ташах. Роздали консерви й галети. Востаннє зварили окріп.

Заходило за лісом сонце. Небо на диво було чисте, ніби вимите. За річкою, піднімаючись широким горбом, слався лан незжатої пшениці. Було щось жалісливе й сумне в ньому. Дерева стояли нерухомо. На листу блищали ще свіжі краплини дощу, які не встигли висохнути. У вершині долини з'явилась біла хмарка туману. Синя сутінь побігла над полем. Річка була вимережана вигадливими тінями.

Каламутна вода плюскотіла об береги. Десь далеко прогримів одинокий постріл гармати. Це був ніби знак для нас.

І знову тиша.

Майже зовсім темніло, коли ми рушили в похід. Докладно ніхто не знав, куди ми йдемо і скільки доведеться йти. Позиції були недалеко, але де саме?

Проїшли мовчки місток, що хитався під ногами, і витягались у довгу колону на дорозі. Спершу ішли полем, потім понад лісом, далі довго дряпались по коліна в болоті лісною дорогою і нарешті вийшли на високий шпиль.

Зупинилися. Тиша. Над нами чисте високе небо, що на ньому тільки зрідка проповзали прозорі хмарки, які злегка притушували зоряні ліхтарики.

Хтось попробував запалити цигарку.

— Який там... палить? — закричав один із чотових.— Ми якраз на прицілі у австрійців, помітять, одна каша від вас лишиться. Зараз же покинути!..

Значить, близько.

Навколо нас ішло таємниче нічне життя. Проходили люди, проїжджали двоколки, вози з хлібом, кухні. Тінями проскакували вершники.

Попереду нас лежала рівнина, що тонула у мряці. А може, то була не рівнина, а темна порожнеча, Дантове пекло, світ примар і страхіть.

Он піднялась вгору одна ракета і освітила різким білим світлом темряву, де в страху принишкли до землі люди. За нею друга, третя, четверта. І так ті маленькі комети різали небо, описуючи то круті, то низькі траєкторії, нечутно спалахуючи і розсипаючись іскрами. Це було б навіть красиво, коли б за тими ракетами не ховалося чогось іншого.

Ліворуч десь далеко почувся громовий грохіт. Темна далина раптом заговорила. З передових позицій з усіх сторін почали доноситись звуки, що зливались в один зловісний гуркіт, що в ньому окремі вибухи доходили до нас ясно й чітко. З правого боку приглушено доносилась рушнична стрілянина, ніби там відбивали атаку. Глухо чулась канонада. Гавкаючі звуки гранат.

Але тут, де ми були, панувала повна тиша. І вона була ще повніша, ще більша від того, що фронт говорив повним голосом.

Ми лежали на землі; приємно було розправити стомлені руки й ноги. Але тільки тіло почало віддаватись відпочинкові, як прийшов наказ рушати далі. По рядах пішло:

— Не балакати, не бряжчати казанками і, взагалі, поводитись якомога тихше.

До цього додавалось, що позавчора через необережність австрійська артилерія розстріляла вночі цілий полк, що йшов на позицію. Це не входило в розрахунок головних режисерів,— статистів треба берегти до того, як пустити їх в головну гру.

Ми довго спускалися вниз. Село. Йдемо темними вулицями. Де-не-де з вікон, ніби золоті павутинки, виринає світло. По дворах хуркають коні. Он стоять темні силуети гармат. Одна, дві, п'ять... Трохи далі ще. Вони теж чекають на свою чергу.

— Чи скоро вже шанці?

Я хитаю головою: «А я знаю?» Мені б хотілося розтягти цей похід без кінця, щоб ніколи не дійти до них.

Селом ідемо довго. Часто зупиняємось. Спереду доноситься стриманий гомін, потім рушаємо далі. Іноді хтось наскакує на другого, і тишу розрізує брязкіт. Чути стриману лайку. Багнети збоку схожі на залізну траву, що ритмічно хитається під подихом вітру.

Потім хати рідшають. Ми знову перед полем. Ліворуч біліють якісь будівлі. Просто маячить високий журавель колодязя.

Попереду чути:

— Запасний батальйон?

— Так, сто тридцять сьомий запасний.

— Де командир?

Голоси завмирають, і постать командира розтає у темряві.

Ми стоїмо. Чекаємо. Ніде ніщо не шелесне.

— Зовсім не страшно,— ділиться своїми думками той, хто стоїть ліворуч мене. Але я знаю, що йому безумно страшно, він говорить це лише для того, щоб заспокоїти самого себе.— А тобі?

Я нічого не відповідаю. Я знаю, що може означати ця тиша...

За півгодини повернувся командир з двома незнайомими офіцерами, унтерами та провідниками. Ми стояли темно купою у якомусь садку. Командир тихо запитав:

— Перша рота?

— Тут.

— На перший-другий розшитайсь!

— Перший-другий, перший-другий, перший-другий!..— понеслось стримано по шерехах.

— Прийми!..

Вийшов усатий унтер. До ротного:

— За мною, ваше благородіє!..

Ротний, молодий «прапор», і тут не забуває командувати.

— Рота, на-пра-во!.. За мною кроком руш!..

Ми пішли. Вийшли із саду й городами, що спускалися вниз, дійшли до широкої балки.

В цей момент десь далеко бахнув постріл гармати. В повітрі показалася червона дуга, потім спалах вогню.

— Дз-з-з! Бабах...

Люди, як злякана отара овець, кинулись убік. Забряжчали казанки.

— Нішкні! — гукнув по-руськом унтер.— Ето далеко!.. Не по нас!.. Не обстріляние ешшо!..

Балка кінчалася широкою логовиною. Праворуч берег піднімався стрімко, лівий був спадистий. На логовині накидано сірі купи.

Коли підійшли ближче, то виявилось, що то були солдати. Це був наш полк, що чекав на поповнення. Ми пройшли вперед, і мені було чути, як унтер доповідав комусь:

— Маю за честь доповісти... поповнення прибуло!

— Гаразд. Фельдфебель, зараз же розбити по чотах. Потім мені доповісти.

Я потрапив з дванадцятьма товаришами до першої чоти.

Російська артилерія мовчала. Австрійська зрідка пострілювала, але непевно, неправильно, видно, це робилося для того, щоб скорше заспокоїти своїх, ніж заподіяти поразку нам.

Я повернувся в той бік, де була позиція. Але й там було тихо зараз, темрява скрадала відстані, тільки зрідка лускали рушничні постріли та літали, подібно до маленьких комет, різнокольорові ракети — червоні, білі, зелені. Тоді на кілька секунд темрява розсувалась, і до болю чітко вимальовувались окремі предмети: перехрестя дороги з розбитою фігурою святого, дерево, кущі, шанці з дротяною огорожею. Потім темрява нечутно зсувалась, і знову все тонуло в ній.

Розмов не було чути. Люди були стомлені й спали, а інші мовчали в тому нервовому напруженні, що завжди буває перед кожним боєм. Але що кожний думав? Які думки проносились в головах? З чим прощались? Чого бажали?

Я опустився на землю, не випускаючи з рук рушниці. Хотілося смертельно палити. Я озирнувся й побачив, як, подібно до світляків, жевріють в багатьох руках цигарки. Тоді нахилився до землі, вигріб ямку, скрутив цигарку, запалив сірника, затуливши його полами шинелі й обома жменями і так кутив, пускаючи дим у ямку. Це трохи заспокоїло нерви і відтягло думки в інший бік.

Раптом у темне небо понеслися цілим роєм білі ракети, потім слідом червоні і разом з цим гримнув грім. Здавалося, що розкололася й хитнулася земля. Сколихнулося повітря. Воно гуло, дзижчало, вило, його прорізали якісь шиплячі дракони, що випльовували довгі червоні язики, і від того багряно спалахувало чорне небо, розривалося червоними спалахами, його розпанахували страшні вибухи, в світлі яких було видно стовпи диму, чорної землі, вогню...

Австрійці, видно, помітили рух на нашому боці і тепер намащували резерви.

Громи слідували один за одним. Наростали удари. Чулась якась скажена гупотнява, ніби незчисленні табуни диких коней бурею летіли степом. Ніби хтось залізний бив велетенським молотом по землі, і земля від тих ударів здригалася, стугоніла, стрясалася, стогнала... Ніби небо падало на землю, і від того так стискувалось повітря, що ставало страшно важко дихати.

Позаду нас утворилася справжня вогнява стіна. Вона перерізувалася страшними залізними риками. Вищало і зі скреготом рвалося залізо. Хрокали у повітрі і потім громами розривалися важкі гарматні. Був вогнявий хаос.

Австрійці погано цілили. Вони били в порожнє поле, де не було ні душі. Та поволі, але вперто, цей вогнявий дощ наближався до нас.

В цей момент в селі почувся нечуваної сили вибух і запалало кілька будівель. Від світла пожежі стало зовсім видно навколо. Червоні відсвіти лягали на наші зелені від переляку обличчя.

Вогнявий дощ наближався... Стало лячно, моторошно... Вбивала повна безпорадність і безсилість перед ним... Ось він впаде на нас...

І в цей момент рятівний голос команди:

— Встать!.. За мною кроком руш!!!

У відсвітах пожежі, під грім артилерійської команди ми вступили в ходи сполучення.

Ще на кілька кроків ми ближче до смерті.

Канонада як раптом розпочалася, так само раптово і вщухла. Знову все від неба до землі наповнила тиша. Тільки десь далеко кулемети не переставали казиритись, сіючи смерть.

Ми йдемо зигзагами ходів сполучення; від цієї крутанини навіть у звичних починала паморочитись голова. Прорізають небо білі ракети. Тоді ми завмираємо на місці, як кролі, і присідаємо просто в болото, що вкриває дно нашої канави.

Ідемо. Знову ракета. Присідаємо. Знову йдемо. А чуття — далеко-далеко. І думка чомусь про село, про своїх. Образи яскраво встають в пам'яті. Знову ракета, — видно, як вдень, — знову сідай, згасла — знову підводься.

Нарешті — наші траншеї. Чотовий пояснює наше завдання. Ми — перша лінія резервів. Попереду нас 136-й полк, що піде першим в атаку. Атака призначена на четверту годину. Артилерійська підготовка почнеться о другій. Праворуч від нас перший батальйон нашого полку, ліворуч — третій... Поки що сідай!..

Невже так мало минуло часу? Думка напружено працює. Все тіло зібгалось в клубок, зщулилось в незручній позі. Всі чуття відлетіли кудись. Крім одного — напруженого болючого чекання. В животі ссало й канудило. Я ніяк не міг звикнути до війни.

Я повертаюсь до стіни траншеї, беру лопату і починаю рити собі кріівку. Товариші кругом роблять те ж саме. Пробіг ротний.

Тиша.

І от почувся далекий одинокий постріл важкої гармати... Він прозвучав, як перший удар похоронного дзвону...

І раптом за ним, як випущена згряя скажених псів, загавкали, загарчали й заплювали тридюймові польові гармати. Тепер вогняна смерть полетіла в стан ворога, щоб там розсипатись по шанцях, по тилах, по позиціях, по закопанях, як і ми, у землю людям!..

Грімилі гармати: літали десь вгорі «важкі». Знову гупала земля. Знову здригалася й стугоніла. Видно було, як на нашому боці спалахували зірничі, багряні, смертельно красиві.

Поки що для нас не було нічого страшного. Але ось австрійська артилерія почала відповідати. Спершу повільно, потім густіше, частіше, сильніше. Поки все це не перетворилося на вогняне пекло.

Це триває артилерійський двобій. Артилеристи кожної сторони намащували в темряві один одного, намагаючись знищити й висадити в повітря. Ніби переконавшись, що це неможливо, вони перенесли вогонь на шанці, лишивши для переговорів тільки частину важких гармат.

Спершу я відчуваю удар позаду себе,— такий, що земля густо посипалась над краєм моєї кріівки. Потім зразу три спалахування — три вогняні вирази гніву ставих потвор позаду наших траншей, просто перед очима.

Потім пекельний грім, свист, дзижчання, вогонь над траншеями...

Далі ще... ще... ще... Посипалась земля...

Чиясь рука одрізала траверса й жбурнула його на людей...

Вибух і вогняний стовп...

Земля, клоччя людських тіл, вогонь...

Удар...

Мене викинуло і вдарило об стіну...

Я зщулився й прислухався, як життя тонкою цівкою виходить із мого тіла...

Стогін...

Рев заліза...

Вогонь.

Якісь тіні пробігають мимо мене...

Хтось наступив мені на плече...

Ноги стали чомусь важкі, я не можу ними ворухнути...

Удар... Другий... Третій... Рев... Свист... Вогонь... Хаос...

Дим їсть очі... Туман... Щось липке плеснуло мені в обличчя... Стогін... Ревіще... Рик тисяч зубастих звірів... Виширені ікла... Криваві кола перед очима. Дрібна земля сплеться за комір шинелі... Рушниці немає...

Криваве крило смерті... Кінець...

Але в цей момент смерть пролітає, як фурія, мимо нас.

Я живий... живий... Я пробую ворухнути ногами, гребу руками... Секунди течуть, як вічність... Над головою зоряне небо... Я почуваю себе під ним беззахисним... Мені здається, що зараз цілий гарматень впаде мені на голову.

І в мені прокидається страшна жадоба життя... Я роблю останнє зусилля й визволяю ноги з-під землі. Я підводжусь, але хитаюсь і, щоб не впасти, притуляюсь до стіни...

Переді мною стоїть в застиглій позі солдат, притиснувши свою рушницю до грудей. Очі у нього широко розкриті, в них застиг вираз жаху. Ними він дивиться кудись у високості неба, до зор. На віях у нього сльози, і в них тремтить проміння.

Я чужим, хрипким голосом гукаю:

— Земляк!.. А земляк!.. Слиш?.. Живий?..

Потім я раптом розумію, що переді мною стоїть мертвий... Мене всього потрясає... Я осідаю на землю, і в мене з горла виривається ридання. Я схоплююсь, нічого не бачачи, осліпнувши від сліз, спотикаюсь, біжу по траншеї, не перестаючи хлипати.

І серед цього розпачу, розгубленості, бажання смерті і водночас бажання жити — ніби з другого, далекого-далекого берега чую голос фельдфебеля:

— Перша чота першої роти другого батальйону, стій тут!.. Зупинити й збирати докупи людей!..

Я вертаю до дійсності...

Підготовка триває далі... Гармати ревуть, рвуть землю, постріли ріжуть повітря, вибухи спалахують вогнями, незважаючи на ніч, видно, як чорна земля стовпами встає

по полю, і потім повільно ці стовпи осідають. Поле все тепер покарбоване чорними плямами, воно зранене...

Бідна земля... Тебе обернули на криваве місиво, замість того, щоб на тобі жили щасливі люди!..

Я не думаю про сусідів... Я думаю про себе... В мені змагаються чуття життя й бажання смерті... Хтось дає до рук рушницю... Я беру її і вмить заспокоююсь...

Як описати ці дві години?.. Немає фарб, неvistачає слів. Ніяке пекло, ніяка фантазія не зрівняється з цим.

Громи й блискавки... Землетруси... Божевілля людей... І гостро прорізає мене в сотий раз думка:

— За що? По що? Хто винен в цих наших стражданнях... Де винуватці?!

Є вони!.. Є!..

Навколо смерть...

Ніби гармати втомились випльовувати смертельний метал... Ніби люди не могли винести більше цього жаху... Ніби на них на мить зійшов дух миру... Ніби їхній розмисл зупинився на одному запитанні і вжахнувся:

— Для чого?.. Заради кого?..

Канонада відгомінами відходить далеко на фланги... Серце починає битись спокійніше... Схід прорізає тонка білувата смуга ранку, що за ним має прийти на землю буйний сонячний день.

І раптом знову одверзається небо смерті.

Тепер гармати гатять ще скаженіше, аж захилинаються від поспіху. Стріляють враз цілі батареї. Все зливається в хаос звуків, а ревище гармат, вибухи гарматнів прорізають випали рушниць, татакання кулеметів.

Вони рвуться з ланцюгів, як малі злі пси.

Повітря душне, важке.

Коротка, жажлива пауза в канонаді.

Почалась атака.

До мене доносяться слабкі звуки людських голосів.

Чути команду:

— Приготуйсь!..

— Приготуйсь до атаки!..

Час зникає... Темрява й вогняний вихор...

Я вискочив з траншеї слідом за іншими й ураганом через ураган смерті побіг вперед. В голові одна думка:

— Живий!.. живий!.. живий!..

Життя десь тріпоче в глибині мого ества. Воно, як спійманий птах під чарівним поглядом смерті, не в силі від

неї втекти, а несеться назустріч їй, готуючись їй плигнути у пащу.

Вперед!..

Я біжу... падаю... підводжусь... біжу... падаю...

Всю мудрість воєнну забув.. Вона мені вилетіла з глови... Та вона тут і ні до чого була.

Вперед!

Я біжу. Збоку теж біжать, падають, підводяться, інші залишаються лежати. Я перескакую через них. Спотикаюсь і заточуюсь. Біжу.

Живий!..

— Ба-б-б-бах!..

Перед очима вогняний стовп... Обпалює обличчя... Відкидає вбік. Але через секунду я знову на ногах і знову біжу.

Вперед!

Шанці!.. Як крізь туман — забиті, пошматовані люди, осілі стінки, поплутаний дріт, тріски, кров.

Наша перша лінія... Тут нікого живого немає.

Вперед!

Плигаю вперед, через трупи, через людські тельбухи, через дріт,— крізь грім, вогняну бурю, смерть...

Не чую ні пострілів, ні гарчання кулеметів... Скоріш туди, туди, вперед!.. Там рятунок.

— Ура-а-а-а!.. Ура-а-а-а!..

Я не розраховую бігу й переплигаю через шанець.

Я нічого не бачу і біжу з рушницею, багнетом вперед, будучи прекрасною ціллю.

Але ворога немає. Він зник.

Я зіскакую в шанець і біжу. За мною і зі мною, впереди мене біжать інші. Ось поворот в хід сполучення. Несемось туди — на другу лінію.

Кілька вибухів... Назустріч нам біжать перелякані солдати.

— Австрійці!.. Засідка!.. Гранати!..

Строчить збоку кулемет. Сіє смерть.

Бородатий єфрейтор вискакує з шанця і з бомбою в руках вперед понад ним.

Я і кілька за ним.

Купка сіросиніх спин... Біжать... Єфрейтор заносить руку з бомбою...

— Пане, я ваш... Пане, я ваш!..

— Пане, ми чехи... Слов'яни!

Єфрейтора це не розчулює. Він кричить:

— Держись!..

Бомба летить на голови.

— Бу-бух!..

Я закриваю очі.

Кілька чоловік встигло вискочити із шанця. Їх зараз же поскидали багнетами назад.

Я бачу, як полем біжать групи солдатів з рушницями навису, лунають окремі постріли, чути вигуки, окремі слова. Ми теж біжимо за нашим бородатим єфрейтором, що став тепер нам за командира.

— Ура-а-а-а!..

Друга лінія... Нас зустрічають піднесені догори руки, зброя кинута... В очах людей застиг жах смерті. Ми з брудною лайкою нагинаємося над шанцями і вищирюємось на них багнетами. Єфрейтор впереді перший.

Потім він раптом повертається до нас і майже зовсім спокійним голосом говорить:

— Ну, будя!.. Забирай в плен!..

Один не стерпів і, пригнувши в шанець, загнав у літнього австрійського солдата багнета. Той покірно зойкнув.

— Ти куда, мати твою!..— вилаявся сердито єфрейтор і потяг його прикладом.— Человека тебе не жаль?.. Разве не знаєш, сволоч, что пленного нельзя трогать... Сволота!.. От народ!.. Вилазі нагору!..— скомандував він до австрійців, узяв рушницю в ліву руку, а рукавом правої, забравши його в пучку, витер піт з чола, як то роблять косарі під час спеки.

— Пошол бігом до руських!..

Австрійці відступали.

Один із наших виліз із траверса і в повний голос кричав:

— Давай кавалерію!.. Кавалерію давай!..

Подем рессю бігла артилерія. Швидко випрягала передки і починала стріляти перебіжним вогнем.

Небо на сході палає пожежею.

Завмирає зрушена тиша.

Океан звуків увіходив у береги.

А в душі тремтить настирлива безугавна думка:

«Хто ворог... де ворог!.. Браття!.. Скажіть, де ворог, що несе нам, їм, тисячам, мільйонам смерть?.. Чому це ми повинні перегризати один одному горлянки, як скажені пси?.. Заради чого?.. І заради кого?..»

Над затихлим полем бою сходить день. Всюди має буйти життя.

Чому ж над цим полем стоїть чорна й страшна прима-ра смерті?

ЛЬОЛЯ

...У походах стираються назви міст, сіл, урочищ. Кажуть, чи, принаймні, так запевняли ті, що багато писали про війну, що війна дає силу нових яскравих вражень, що вона навіть ошляхетнює душу (?!). Що бажання війни говорить за повнокровність нації. Що війна незаперечно свідчить за життєздатність якогось народу, є його історичним виправданням. Брехня. Очевидно, це писали люди, що самі ніколи не нюхали пороху, або їм війна нічим безпосередньо не загрожувала.

Сучасна війна, де діють маси, і яка для солдата — великанський кривавий і смертельний труд, де дні для нього тягнуться одноманітною безперервною ниткою, — війна складається з походів, боїв, атак, короткого відпочинку, голоду, холоду та бруду. Так, війна одноманітна. Від неї солдат тупіє, звироднюється, хоч ступінь звиродження далеко більший у командирів, ніж у солдатів, що зберігають більше людяності вже хоч би через те, що вони є жертвами війни, а не її натхненниками.

В бутті солдата найчільніше місце посідає втома, а найбільше бажання — це відпочити й виспатись.

Уявіть собі: ви сидите десь впереді у секреті біля дряної огорожі. Що ви бачите? Може бути, нічого... Може бути, щось чорне й темне. Вся ваша істота переповнюється якоюсь важкою тривогою... Очі стомлюються, коли так довго вдивляєшся й блукаєш поглядом по спустошених ланах, де безшумно гасає ніч. Поволі вам починає здаватись, що темрява якось починає по-чудному оживати; то вам ввижається, що труп оживає і починає повзти в напрямку до вас; то стовбур дерева, що вже лежить між окопами бозна-відколи, випрямляється. Темрява наповнюється шелестом, таємничим шорохом.

Пролунали два постріли. Але на рівнині ніякого руху; жодної відповіді.

Потім на яких-небудь сто кроків від вас праворуч лунає ще один постріл, далі другий, третій, і за кілька се-

кунд здіймається така часта, шалена й жорстока стрілянина, що ніби це розгортається величезна баталія.

Звилась ракета, освітлюючи різким своїм світлом порожню рівнину, де тіні схиляються до самої землі. Вам чути голоси... А може, то просто галюцинація... Чи, може, ворожа стежа повзе, щоб різати вашу дротяну загорожу. З зловісним дзижчанням проноситься мимо вас кілька куль. І знову тривожна тиша, втоплений зір в порожню рівнину, де гасає темна ніч, повна шорохів і небезпеки. Кожен нерв напружений до краю, аж поки зрештою тупієш і вже не можеш ні на що реагувати. Вся істота прагне одного — спокою.

Перемога над ворогом! Та про неї мало хто думає. Я певний того, що це стосується не тільки російської, а й французької, і німецької, і австрійської, і всякої іншої армії. У солдатів більше чуття вселюдськості, вони гостріше відчувають усю несправедливість даної війни, вони вже підсвідомо знають її справжніх винуватців, вони найбільше від неї страждають,— і тому розуміння братерства серед солдатів різних націй, розуміння спільності інтересів, я певен того, тліє в солдатських масах весь час, і якби не генерали, якби не страх розстрілу, що його треба перемогти в собі, і якби не величезний вплив дисципліни, де покора доведена до автоматизму,— то мир був би давно підписаний.

Так званий героїзм за сучасних воєн — це тільки пасивність, що йде на шкоду самих солдатських мас, що ще нездатні підвестись до чіткого розуміння причин війни і знайти її справжніх винуватців та підпалювачів. Коли це станеться, тоді війні кінець. В усякім разі уже зараз дев'яносто дев'ять із ста війни не хочуть і прагнуть миру. Але мало бажати миру — треба боротись за мир.

Мене не перестає дивувати той факт, що люди, які за мирного часу не потерпіли б і сотої долі тих знущань і поневір'янь, що їх їм доводиться терпіти на війні, і неодмінно обурились би й повстали проти них,— під час війни з дивною покорою несуть цей тягар, дозволяють воєнному начальству й генералам робити що завгодно з собою, офірують своїм життям заради інтересів і цілей, які їм не відомі і зовсім чужі. Бог війни, що йому так до смаку пахно свіжої людської крові (нас весь час запевняють, що це християнський бог, тобто бог любові!), вимагає собі все нових і нових страшних гекатомб солдатських трупів.

Хороша любов, що меншим не задовольняється кожного разу, як десятьма тисячами свіжих трупів. Очевидно, що чим більше загине на полях битв людей, тим стає веселіше в раю і після кожної великої битви серафими й херувими перед престолом господа співають особливо радісних пісень. Чи не є це скоріше бог канібалів, ніж цивілізованих націй? Адже цей бог битв возсідає на Монбланах людських трупів і весело дивиться на створений ним світ безумств... Це прекрасна тема для художника, що має доповнити «Апофеоз війни» Верещігіна; я назвав би цю картину — «Апофеоз бога любові»: гора синіх трупів, на вершині якої престол «господа сил», оточений світозарними ангелами в білому одязі, а з-під гори витікають річки крові. Внизу підпис: «Слава в вишніх богу, і на землі мир, в чоловіцех благоволеніє!»

Однак ці думки надходять далеко згодом. Тоді ж пам'ять не фіксує навіть тих місцевостей, де ти проходив, де ти пересиджував у вогких окопах кілька днів або кілька тижнів битви, канонади, де смерть косила твоїх товаришів і де ти випадково лишився живим. Вся війна, все життя починає тобі уявлятися, як один суцільний окіп, звідки нічого не бачиш, а весь обрій широкого безмежного світу й різнобарвного життя закритий бруствером, так що на світ ти можеш дивитись тільки через бійничку та й то обережно.

І коли тепер намагаєшся пригадати на свіжу пам'ять деякі події й змалювати їх, то все виступає ніби в тумані, неясно, химерно, навіть, коли хочете, фантастично. Навіть тяжко сказати, чи дана подія трапилася саме в оцьому місці, чи, може, в іншому; чи вона сталась за тиждень перед тим, як ми прийшли до Н-ва, невеликого містечка в Галичині, чи через тиждень після того, як ми вийшли з нього. Я певен того, що дев'ять десятих, якщо не більше, рядових і простих учасників війни, коли вони не вели систематичних записів, ствердять це мое твердження, бо не назвуть вам точно ні хронологічної дати, коли вони переживали найжахливіші моменти тієї драми, що зветься війною (драмою вона є саме для солдатів, але, в усякім разі, не для генералів; це завжди треба розрізняти), ні тих пунктів, де ці події відбувалися; навіть тоді, коли вони сиділи тижнями або навіть місяцями, то й тоді вони дату й місцевість назвуть тільки приблизно.

Отже, я прошу не претендувати на мене за те, що я

не могу точно вказати того пункту, де з нами трапилася та пригода, що оце її я хочу тут записати, тим більше, що вона, як і багато інших подій, ніколи не потрапить до офіційної хроніки війни.

Ми наступали... Австрійці відходили... Затримавшись на день, на два, найбільше на три на якомусь рубежі й потім збиті, вони відкочувались все далі й далі на захід до Карпат.

Я тільки пам'ятаю, що ми спускалися з гір, які поросли густим чагарниковим лісом. Був прекрасний сонячний день. А для нас це була мука; піт струмками котився з наших облич, а справа нас мучила більше, ніж Агар та Ізмаїла в біблійній пустелі. Але ангел господній не з'явився до нас і не вказав нам на джерело води. Навпаки, небо зрідка присилало нам шматки розпеченого заліза, і тоді той, в кого вони влучали, тихо або голосно зойкав і лишався лежати нерухомим в кущах.

Надвечір ми вийшли у широку долину. Нас випередили інші частини, що заходили з лівого крила, і ми пройшли мимо кількох гаубичних та мортирних батарей, що стояли в ряд, стріляли перебіжним вогнем і випльовували цілі черги гарматнів, кілька тонн заліза за раз, від чого стрясалось повітря й обсипався лист на деревах; гарматні з хижим свистом та хроканням виривалися із гарячих пащ, летіли вперед і сіяли десь смерть.

Короткий привал. Далі знову похід. («Ворог панічно відходить, наші відважні частини переслідують його по п'ятах» — як то говориться у воєнних реляціях). На заході сонця, при завмираючих звуках битви, ми пройшли наполовину зруйноване, наполовину спалене село і спинилися серед розлогих ланів, що були в багатьох місцях потолочені. Серед цього жовтого моря, що розлилося в зелених вінцях лісів, подекуди стирчали встромлені багнетом вниз рушниці, а на них маячили пом'яті солдатські кашкети; то був знак, що там лежить убитий. Це були віхи, що вказували дорогу смерті, яка вражала тут своєю сліпою рукою і тих, хто наступав, і тих, хто відступав. Ось так, серед цих віх смерті ми й ішли. А лани були сумирні, на них ніде не було видно й душі,— і вже ніч простягла свої чорні крила із сходу, аж поки в ній все не загубило своїх контурів і не злилося в одну темну каламуть.

Ішли довго. Уже сузір'я почали схилитися до обрію і небо стало світлішати від передчуття ранку, коли нам

наказано було зупинитися. Перед нами силуетились гори, вкриті лісом. Над ними проступало світле небо. Якийсь сполоханий птах тихо свиснув і замовк. Тихо. Жодного пострілу. Навіть стриманих балачок не було чути. Ми стомлено лежали на росяній траві, багато з нас, як тільки впали на землю, моментально заснули важким сном.

Наказ — рушати далі. Вузькою стежкою деремось на гору; потім сповзаємо вниз широкою розстрільною. Але не встигли ми вийти з лісу, як по нас почали стріляти.

— Лягай!..

Лягли.

— Перебігай роями!..

Перебігаємо.

Та сторона стріляє мляво. Полк наступає. Ось ми вже внизу. Залізниця. Село. Города — зелена картопля, кукурудза. Та коли ми поткнулися туди, нас зустріли таким рушничним та кулеметним вогнем, що ми швидко повернули назад, за залізничний насип, що мав нам правити за природну позицію.

— Окопатись!..

Але австрійці весь час тримали нас під сильним обстрілом, причому були моменти, коли вони буквально обсіпали нас шрапнеллю. Так дочекалися вечора.

Вночі наше ліве крило просунулось через залізницю ближче до річки, що протікає долиною. Австрійці, знаючи, що ми окопуємось і провадимо фортифікаційні роботи, послали свій вогонь. Горіли хати; купами піднімалась в світлі пожежі земля. Один набій поцілив у школу, що була недалеко від нас, і одразу зніс цілу половину будинку. Однак за ніч ми викопали окопи і висунули перед себе дротяні рогатки, що були зроблені наскороруч. Почалося сидіння.

Полк займав дуже невідгудну позицію, а особливо наш батальйон. Між нами і австрійцями пролягала долина, що по ній вилась невелика річка; перед селом вона робила велику луку і наближалась майже до самої гори; залізниця рівним шнуром ішла долиною і пересікала її якраз на луці; перший і другий батальйони займали позицію від мосту ліворуч, причому окопи йшли городами понад самою річкою; наш третій батальйон займав гору, так що окопи довелося рити по її схилі; під нами йшла вулиця села, потім текла річка, далі, за городами, залізниця, потім знову города, село й гора, де сиділи австрій-

ці. Коли б вони на нас сильно натиснули, то нам нікуди було б відступати.

На третій день розпочався артилерійський бій; він тривав четвертого й п'ятого дня. Російська армія була на той час уже знесилена попередніми боями, в частинах лишилося не більше половини нормального складу; брусилівський наступ коштував надто дорого.

Австрійці теж не збиралися виявляти особливої активності. Народи «його апостолістичної величності» так само прагнули миру, як і ми. Проте австрійська артилерія, намагаючись позбавити нас закритих підступів, весь час обстрілювала село гранатами та запальними бомбами. Від цього горіли хати, і нас душив дим, а ревище гармат, заграви пожежі, тріск розривів ще дужче погіршував наше становище.

Удень ми не могли вилазити з окопів. Всяка така спроба неодмінно наражалася на сильний артилерійський, рушничний та кулеметний вогонь, бо австрійцям нас добре було видно. Наше становище було паскудне, незручне й небезпечне. З цього приводу серед нас точилися постійні балачки, і ми лаяли своє начальство за те, що воно нас посадило в цю пастку. Щодня у нас були втрати.

Коли ж наставала ніч, то ми розповзалися по селу в надії знайти якусь поживу. Село було порожнє, населення повтікало. Вночі часто спалахували хати, і тоді заграви вогню далеко освітлювали околиці, в його відсвітах усе тремтіло й набирало неприродних розмірів, зафарблень та контурів.

Хоч начальство нам і забороняло відлучатися з окопів, проте ніхто на цей наказ не зважав; і наші хлопці тихенько рушали на село і поверталися звідтам з картоплею, з солодкими качанами кукурудзи, що ми їх тут же їли сирими, буряками, пучками цибулі та часнику. Були такі щасливі, що приносили навіть курей, що їх не встигли забрати з собою мешканці та виловити австрійці; а друга чота нашої сотні так притягла навіть цілого підсвинка, що його знайшла в одній оборі і там же його приколола. Ми тягли в окопи дошки, двері, віконні рами, подушки, одяг,— одним словом, все, що могло так чи інакше придатись нам, адже було невідомо, скільки ми тут просидимо.

Я вже сказав, що населення покинуло село, але не зовсім,— частина його залишилася й переховувалася в

льохах та ямах, вилазючи вночі на поверхню, щоб подихати свіжим повітрям. Кілька таких родин під час наших фуражировок були викриті, і начальство наказало негайно ж силоміць евакуювати їх у тил. Страшно було дивитись на цих мешканців, що їх війна загнала під землю: брудні, обдерті, знеможені, бліді, вони скорше скидалися на наших далеких печерних предків, ніж на людей XX цивілізованого сторіччя.

Я ніколи не забуду одного такого випадку. Ніч. Артилерія реве з обох сторін. Над нами, за нами і впереді нас рвуться гарматні. Небо безперервно спалахує, ніби його весь час прорізають блискавки грози. Грім. Горить кілька хат. Заграви пожежі лижуть чорне небо. А ми оточили коло хлівчика, за яким видно чорне вістя ями, чотирьох: матір з двома дітьми й старого діда.

— Діду, зараз же забирайте, що можете, і марш звідси!..— говорить наш чотовий Кучеренко.

— Ая, і чого б то я пішов!.. Все одно смерть!.. Що там, що тут!.. Так хай уже я тут помру!.. Коло своєї хати!..

— Не можна тут!.. Начальство забороняє!..

— Як вашим начальникам ми перешкоджаємо, то хай мене, мою дочку і отих дітей встрілять!..

А навколо ревище гармат, відблиски пожежі, що лягають мінливими відсвітами на наші обличчя.

Над нашими головами пролітає один важкий гарматень, б'є вище окопів вгору, і стовп червоного вогню здіймається над нею. Земля трясеться. Нас обпалює гарячий подих смерті.

Чотовий тратить рівновагу.

— Кажу, що йди!.. А не то!..

— Натє, стріляйте нас всіх!..— з несподіваною рішучістю відчаю заявляє дід.— Маринко, ставай на коліна, хай стріляють!

Жінка широкими і зляканими очима дивиться на нас і пригортає до себе дітей.

Дід, босий, розхристаний, в глибоких зморшках, падає перед Кучеренком на коліна і простягає до нього руки:

— На, стріляй!.. Стріляй!.. Нам смерть від кулі краща за життя!.. Стріляй!..

Ми всі сахаємось від цього божевільного прохання. Чи ж ми вбивці?

Кучеренко дає нам знак.

— Забирай!..

Ми обережно підходимо до цих людей. Один бере одну дитину, другий — другу, вони весь час мовчали, тільки поглядали на нас своїми великими переляканими очима,— двоє беруть під руки жінку, а двоє діда,— і під свист куль, ревище артилерійських пострілів, тріск пожежі ми ведемо їх... Куди?..

Жінка кричить:

— Пустіть!.. Убийте!.. Дайте вмерти в своїй хаті!..

— Мамо!.. Мамо!..— кричить і плаче дівтора й пручається з рук.

— Забийте, забийте зараз!.. Не мучте!..— белькоче знесилений дід.

Але ми не кидаємо... Ми тягнемо їх, і мені думається: «Хто з нас більший страдник?.. Чи вони, чи ми, солдати?..»

Горовий Яків, Петро Селіванов, Григорій Кузьмов, Олексій Березін і я відправляємося у розвідку. Перед цим ротний довго й нудно пояснював наше завдання.

Перейшовши хисткими кладками річку, ми зникаємо у високій кукурудзі. Наші застави були висунуті аж до залізниці, куди вели ходи сполучення. Далі було болото, гори і австрійська частина села.

Ось і болото. Ми обережно чалапаємо через нього, кожних п'ять кроків зупиняючись і наслухоуючись до кожного звука. Ніч видалася тиха. Артилерія мовчала. Тільки на австрійському боці не переставали спалахувати білі сліпучі ракети. Подібно до маленьких комет, вони описували в різних напрямках дуги на темному небі, освітлюючи далеко навколо всю місцевість. Ми в такі моменти присідали просто у воду й вичікували, поки знову все не вкрие темрява.

Нарешті ми вибралися на сухе і почали прократатися до першої хати, що мутно біліла своїми стінами. Ми тихо підійшли і заглянули у вікна. Потім виглянули на вулицю — нікого. Тоді перейшли до другої хати, потім до третьої і так поволі наблизались до австрійських окопів.

Австрійських стеж ніде не було помітно. Але невже в селі немає їхніх застав? Не віриться. А що, як ми вже оточені?.. А що, як нас давно помітили і тепер стежать

за кожним нашим рухом і за кожним нашим кроком, як мисливець стежить за дичиною? А що, як у нас вже давно націлені десятки рушниць?.. І можна чекати щосекунди, що в нас випалять... Тоді що?.. смерть?.. В кращому випадку полон!..

Ми зупиняємось і починаємо тихо радитись. Загальна думка така, що нічого нам далі ризикувати. Отже, вертаємо назад. Але Горовий невдоволений. Йому страшно хочеться дістати гусака. Він весь час запевняє, що чув, як гелготали гуси. І тепер відмовитись від цієї мрії?

— Ви заждіть тут,— каже він,— а я поповзу вперед, ще розвідаю...

Ми пристаємо на це, бо й нам хочеться гусятини,— і Горовий зникає.

Я повинен тут сказати про Горового кілька слів. Прибув він до нас навесні з маршовою ротою. Одразу ж ми взнали, що його дразнять Золота Рота. Він був розхристаний, лайливий, задиркуватий і босякуватий. До всіх нас ставився з презирством, як до сірої скотини, але в розмовах виявляв великий патріотизм. Ці похвалки викликали тільки презирливе знизування плечима. До всього цього, Горовий був недержкий на руку, злодійкуватий і нахабний, особливо щодо молодих солдатів, які недавно прибули з села. Він любив випити, розповідав багато й брудно про жінок.

Я з цікавістю приглядався до цього нового типа, він теж, певне, помітив цю мою цікавість і весь час крутився коло мене, але чомусь не наважувався заговорити. А через кілька днів у нас з ним трапилась сутичка.

Він ходив по касарні з незалежним виглядом, відпускаючи скабресні та сороміцькі слівця, як раптом надібав на мене; я сидів у кутку на нарах, ближче до вікна, і читав книжку. Він зайшов збоку, постояв з хвилину, потім насмішкувато сказав:

— Книжечку читаєш!.. Подумаєш, який грамотій знайшовся...

Я промовчав. Тоді він повернувся до касарні і голосно промовив:

— У нас в Одесі таких грамотіїв по морді били!..

— А за віщо били? — спитав я.

— А за те, щоб книжечок усяких таких не читали!.. Зрозумів?

Я, звичайно, знав, що за книжечки не тільки морди

били, але й засилали туди, де «роги козам правлять» і «де Макар телят не ганяв», проте чути таку заяву від представника «золотої роти» для мене було трохи дивно. Ось чому я відповів:

— Дурень ти, дурень, Горовий!.. Хоч ти й був у золотій роті!

Це його обурило.

— А, так ти так!..— вимовив він з протягом.— Добре... Постій... Я тобі це припомню...— і зник.

Через хвилину до мене підбіг один солдат і пошепки сказав:

— Ховай книжку, Горовий з фельдфебелем іде!..

Але я й не думав ховатись. Фельдфебель — чорт, шкура і сукин син, був уже тут і повів рудими моржовими вусами по нас; далі сердитим голосом запитав:

— Хто це тут книжки читає?.. Ану, читальнику, виходь!..

— Ось цей шпінгалет, господін хвельдхвель!..— вказав на мене Горовий.— Завсіди читає. А када я йому, господін хвельдхвель, вказав на це, так он міня ще й дураком назвав...

— Встать!..— заревів до мене фельдфебель. Я звівся.— Як ти смієш читати?.. Давай сюди книжку!..

Він хижо, як здобич, на яку довго чекав, вхопив книжку і, не розгортаючи її, несамовито закричав на мене:

— За мною кроком руш!..

Ми підійшли до дверей ротної канцелярії. Фельдфебель відчинив двері, і ми стали перед столом, за яким сидів наш ротний, поручник Веткін, і чистив собі нігті. Він скинув на нас очима:

— В чім справа?

— Дозвольте доложить, ваше благородіє... Читальника викрили!.. Заборонені книжки читає!..— І фельдфебель глянув на мене своїми пукатими очима, ніби хотів мене ними з'їсти. Погляд той говорив: «Зажди, зараз ми тобі пропишемо їжицю».

Ротний уважно оглянув мене.

— Хороший фрукт! — сказав повільно. Потім верескливо закричав:

— Як стоїш, сволоч!.. Стань, як полагается!..

Я став, як «полагается»: «каблуки вмєстє, носки врозь».

— Дай сюди книжку...

Фельдфебель передав книжку ротному. Я був спокійний. Книжка була сама невинність навіть в очах найсуворішого охоронця «солдатского духа», і притому ж видання такого вірогідданого журналу, як «Родина»,— отже, щодо «шкідливих» ідей там не було нічого. Це був бульварного стилю роман, де описувалось, як один шляхетний штаб-ротмістр програв сорок тисяч казенних грошей і потім, боячись сорому, застрелився, залишивши вдовою свою молоду і, звичайно, красиву дружину з маленькою дочкою. Виявляється, що на цю гру його підбив однополчанин, давній його товариш, що вже давно був закоханий у дружину ротмістрову... Тепер він, коли очистилось місце, починає на правах давнього друга робити зальоти до вдови... На цьому місці й було перерване моє читання, і я з стриманим сміхом чекав на наслідки розслідування.

Веткін мляво почав перегортати сторінки. Звичайно, якщо він не був дурнем, то йому одразу мусив стати ясним зміст книжки. І дійсно, через хвилину він з досадою жбурнув книжку на стіл і рикнув до фельдфебеля:

— Дурень!..

Фельдфебель витягся струнко.

Але ж треба було підтримати дисципліну та субординацію, що за нею «нижній чин» завжди мав бути винний. Ось чому ротний повернув до мене своє пласке обличчя, з якого із-за пенсне поблискували на мене сердиті сірі очі, й запитав:

— Де взяв книжку?..

Я пояснив йому, що купив на базарі на цигарки, але ненароком зацікавився змістом і почав читати.

— Фельдфебель, розпорядись, хай принесуть речовий мішок... Та давай сюда чотового!..

Фельдфебель вийшов, і через хвилину до канцелярії на носках прибіг чотовий з моім мішком в руках.

Веткін зустрів його суворо.

— Що це у тебе, Суховеленко, в чоті нижні чини книжки читають... З якого це часу повелось? Дисципліни ніякої немає... Розпустив мені чоту...

Суховеленко моргав очима.

— Віноват, ваше благородіє... Недодивився!..

Мішок урочисто покладає на стіл.

— Розв'язуй! — наказав ротний, і всі троє встромили носи в мішок. Я ж стояв «смірно», хоч мене душив сміх від усього цього.

Почали викладати речі на стіл: пару білизни, пару запасних онуч, шматок мила, щітку для чобіт, кілька кон-вертів, рушник і ще деяке причандалля.

На очах Веткіна було написано розчарування.

— Як він там у тебе в чоті? — спитав він у Суховеленка.

Суховеленко відповів:

— Нічого... Можна сказати, справний солдат!...

— Скільки служиш? — звернувся до мене Веткін. Я сказав.

— А чому ніяких нагород немає?

— Не можу знати...

— Збери речі.

Я зібрав.

Веткін вийняв срібну цигарницю, запалив і пустив кілька кілець диму. Потім процідив крізь зуби:

— На чотири години під рушницю... За пронос до казарми недозволених книжок... Кругом марш!..

Коли я повернувся до казарми, мене оточили товариші. Горовий стояв збоку.

— Ну, що... як?.. Що сказали?..

— На чотири години під рушницю...— відповів я байдужим голосом і почав збиратись вистоювати свою кару.

Вночі, коли казарма вже спала, а я ворочався на своєму місці і ніяк не міг заснути, бо ноги мені гули від утоми, раптом до мене підповз Горовий і почав швидко пошепки говорити:

— Звиняй, браток, я, їй-богу, не хотів тобі зла... Але мені обидно стало,— за яким правом ти мене дурнем обізвав... Що я «золота рота»... А може, я пожартувати з тобою хотів... Або поговорити... А ти мене взяв і образив... Мені треба було відійти, а я, дурень, пішов і сказав про це хвельдхвобелю... Але, слухай, це вперше і востаннє!..

— Добре, добре, Горовий... Я не серджуся... А зараз я хочу спати...

Другого дня, поки я ще спав, Горовий збігав по окріп; потім розбудив мене.

— Вставай, зараз підйом буде... Іди вмиватись та будемо чай пити, він у мене вже готовий...

Всі хлопці здивовано дивились на те, як ми вдвох з Горовим чаювали. А далі навіть потоваришували з ним, і я ніколи не жалкував з приводу цього. Горовий був

дуже інтересною людиною, і його оповідань я завжди з насолодою слухав.

І от тепер він поліз у свою небезпечну розвідку.

Нема його хвилину, дві, три... вічність.

Раптом він з'явився перед нами, тільки зовсім з іншого боку, прикриваючи щось полою шинелі.

Невже знайшов гусака?

Коли він підійшов, то ми пошепки запитали:

— Що там у тебе... що ти знайшов?.. Гусак?..

Горовий обережно присів на землю і тихим голосом, в якому чулась якась несміливість і сором'язливість, відповів:

— Та тут, братця, ціла історія... Не знаю, як і розказати.

— Та говори скоріше.

— Ні, давайте краще відійдемо трохи далі,— і пригортаючи те «щось» обома руками до лівого плеча, а на правому тримаючи рушницю, він пішов уперед, а ми за ним. Нас душила нетерплячка, але Горовий мовчав.

Нарешті ми відійшли так далеко, що могли говорити. Стали за якоюсь клуною.

— Ну, тепер показуй!..— приступили ми рішуче до Горового.

Він обережно відгорнув крайок шинелі. В цей момент саме блиснула ракета, і в її світлі нам на мить показалаась русява голівка дівчинки, що, схилившись на плече Горового, міцно спала.

Ми були так ошелешені, що не могли вимовити й слова. А Горовий швидко нам розповідав:

— Розумієте, повзу я, бачу хату... Стіна розвалена, видно, влучив снаряд... Діра така, що можна було вільно увійти... Заходжу... Темно, хоч в око стрель... Раптом світить ракета, і я бачу, що на долівці лежить мертва жінка, а коло її ніг спить воно. Видно, жінку вбило... А дівчинка поки плакала, поки плакала, поки її заснула коло мертвої матері... Я подумав трохи... і взяв її.

Ми з широко розкритими очима слухали Горового. З одного боку, нам було трохи смішно з нього, хоч ніхто з нас і не сміявся, а з другого,— оповідання Горового викликало в нас невимовний жаль і ніжність до дівчинки, що так трагічно втратила матір.

— Розумієте... снаряд попав у хату і вбив жінку, ма-

тір, значить,— повторив Горовий.— Що я мав робити?.. Як на вашу думку?.. Не загубати ж дитини?.. Правда ж?..

— Та чи ж ти подумав?..

Але що було думати. Ясно, що кожен з нас зробив би те ж саме.

— А ти що хотів, щоб я покинув?..— відповів Горовий.

— Та ні... Але ж... Тут треба подумати!..

— Та що думати. Беремо з собою.

— Куди?

— Куди? В окопи!..

— Правильно. Там видно буде.

Дівчинка почала було уві сні хлипати. Горовий обережно пригорнув її й прикрив.

Дівча замовкло, і ми почали повільно відходити назад. Без пригод дістались до своїх окопів. Горовий узяв подушку, що приніс її під час однієї із своїх попередніх експедицій, і дівча, оточене нами, під свист куль та далекий гуркіт гармат міцно заснуло.

Звістка про нахідку Горового облетіла не тільки наш батальйон, але вона скоро стала відомою і всьому нашому полку. Горовий надто почав пишатись цим. Він не відходив від дівчинки ні на крок, притишуючи шум і, може, вдесьте розповідав, як він її знайшов. А вона собі спокійно спала, вкрита шинелею, ця дитина війни й злиднів, і її дитячий сон був спокійний і міцний.

Ніхто з нас не знав докладно, що ми робитимемо з нею. Не знав цього й Горовий. Ротний прийшов, подивився на дівча і сказав:

— Треба її за першої ж нагоди відправити до Червоного Хреста.

— Слухаю...— відповів Горовий.

Коли ротний пішов, ми почали обмірковувати, як це краще зробити. Дівча потяглося під шинелею, потім витяглося, далі відкинуло полу й кулачками почало терти собі очі.

Ми всі напружено чекали, які будуть її перші слова.

— Мамо!..— і вона звелась на своїй імпровізованій постелі. Побачивши себе у незвичайній обстановці, оточеною бородатими, незнайомими й брудними постатями, вона водила по нас великими здивованими очима.

— Мамо!.. Де мама?.. Я хочу до мами!..

Горовий кинувся до неї.

— Мама немає...— поспішив він її заспокоїти.— Вона пішла... Так, вона пішла... Але вона скоро буде... Зараз прийде...

Дівчинка скривилась, і її прозорі оченята наповнились слізьми, але татарин Халібугла наблизився до неї й скорчив таку пику, що вона зараз же дзвінко засміялася, а за нею і ми всі. Потім, заспокоївшись, вона простягла до Горового руку й звичним голосом сказала:

— Пане, дайте сахарю!..

Десятки рук полізли до кишень, і дівча мусило підставити пелену, щоб прийняти наші скромні дари.

— Як тебе звуть? — спитав Горовий.

Дівчинка довго про щось думала, нарешті вимовила щось незрозуміле: не то Леля, не то Льоля.

Вона була біленька-біленька. Біле змарніле личко, біле волоссячко на голові, сорочечка біла, а з цього білого на нас дивились чисті прозорі, як вода у глибокій криниці, блакитні очиці.

І хтось із гурту сказав:

— Таж вона справжня льоля!..

І всі одразу погодились на цьому, — так нашу маленьку бранку відтоді всі й звали Льоля!..

В тому, що ця дівчинка потрапила до нас в окіп, було щось жахне, невимовно болюче. Ви тільки уявіть — вогкий окіп, наші брудні обличчя, загрубілі голоси, розрита навколо гарматнями земля і поруч з цим це чисте дівча, що дивиться на світ невинними, але допитливими очима. Воно ніби всіх нас питало:

— А де ви поділи мою маму?..

Я не міг витримати цього погляду. Для мене було великою мукою дивитись їй у вічі. Та й не тільки для мене.

Горовий тимчасом, сидючи перед дівчиною, запитав:

— А як твою маму кличуть?..

І ми почули стару, як світ, відповідь:

— Мама!..

— Ну от, Льолю, ти трішки побудеш у нас, а потім, як війна піде геть, а москалів більше не буде, ми підемо до твоєї мами,— брехав Горовий.

— А коли ми підемо?..

— Скоро... Нап'ємося чаю й підемо,— і Горовий відвернувся.

— Давай чаю... Я люблю чай!..

Горовий почав поїти Льолю чаєм, який ми гріли у глибоких норах, щоб не видно було диму, а решта почали радитись. Ми всі відчули раптом страшну відповідальність за цю дитину. До нас з цим дівчам прийшла турбота, що їй всі відчували, бо кожен розумів, що коли з дівчинкою щось трапиться, то за це відповідатимемо ми всі і не перед начальством, ні,— а перед самими собою.

Льоля тимчасом, нагодована і вміта, гралася на шинелі Горового у безпечному кутку окопу. Але не надіючись на це, троє з нас почали їй копати прекрасну криївку, яку гадалося зробити такою, щоб їй не пробив і «важкий».

— Ми їй таку горницю зробимо, що вона в ній почуватиме себе, як в палаці!..

Окіп просто перетворився. Кожен з нас намагався щось подарувати Льолі. Халібула вирізав їй ножем ложку, московку, коника, гусака, солдата. З-під його рук виходила одна річ за одною,— і Льоля, коли він подавав їй щось нове, весело плескала в долоні й дзвінко сміялася, а їй очиці аж сяяли від радості. Селіванов змотав їй ляльку у вигляді австрійського солдата, причому ми всі реготали не так з ляльки, як з самого Селіванова, що весь по червонів.

— Ну чого-бо ви, дурні! — широко посміхнувся він.— Треба ж дитині чимось бавитись.

А Льоля сміялася з кожного подарунка й щебетала:

— Цяця... Ляля...

Іноді ляскав постріл. Вона здригалась, але скоро заспокоювалась.

— Боевая девочка... Маладець!..— і чиясь шершава рука гладила її по голівці.— Ти не бойсь, тебя не тронет!..

— Нічого дивного. Дівча, можна сказати, виросло на війні.

Дехто, не володіючи таким мистецтвом, як Халібула або Селіванов, дарували їй воєнні презенти: гільзи з рушничних набоїв, гудзики, мідні склянки з-під гарматнів і таке інше. Я гадаю, що Льоля ще ніколи не мала стільки ляльок та іграшок, як у той день. А всі ми стежили за нею і намагалися якомога її розважити, відтягти її від думок про матір. Дійшло до того, що Горовий посадив дівчину на «коня» і рачкував з нею по окопі і кричав «гопки», повзаючи між траверсами.

Нарешті, стомлена всім цим Льоля попрохалася спати. Ми її обережно вклали в надійну кривку з грубим накатом, і коли вона заснула, тихо відійшли убік.

Деякий час ми мовчки палили. Потім Селіванов, ніби висловлюючи нашу загальну думку, сказав:

— Да-а, от те і війна!..

Так, це була війна. І кожен з нас на мить перенісся до воїх, а в кого були діти, той згадав і за них.

Всі подивилися на кривку, де спала Льоля.

— Забавна дівочка... Невинна душа!..

— Сирота... Батька, напевне, забрали теж на війну...

Матір убив випадковий постріл... Куди вона тепер?

Селіванов пихнув цигаркою.

— У мене десь трійко,— зітхнув він,— а я, їй-бо, взяв би її до себе, така вона втішна!..

Знову мовчанка. Потім хтось:

— А все ж таки, що ми з нею робитимемо?.. Небезпечно, знаєте, її тут тримати!

Ми всі похмуро думали про те ж саме.

— Треба зробити так, як радив ротний...

— Тобто відправити до Червоного Хреста?.. А що там з нею буде?..

— Да, що там з нею буде?

— А тут?.. Ану, як піде на нещасний випадок?..

— Що буде?.. Одвезуть в Росію.. Може, знайдуться добрі люди, візьмуть до себе...

І знову ми всі відчули величезну відповідальність за Льолю. Чи мали ми право ризикувати її життям? Ні, не мали. Ось чому я сказав:

— Іди зараз же, Горовий, до ротного і прохай дозволу сьогодні ж відвезти її до Червоного Хреста!..

— Та доведеться...— і він важко звівся на ноги і зник у напрямку до командирської землянки.

Через деякий час він повернувся.

— Ну як? — зустріли ми його.

— Дзволів...

У нас відлягло від серця.

Проте того дня нам не довелось відправити Льолю в тил. З полудня австрійці розпочали сильний обстріл наших позицій, що чим ближче до вечора, то ставав дужчим. Ми стежили, як Льоля буде ставитися до канонади, але, на диво, вона зовсім спокійно слухала гуркіт гармат і тріск розривів. Видно, що вона вже звикла до цієї пе-

кельної музики заліза. Вона тільки принишкла і тихо гралася у своїй криївці в самому куточку, наслухоуючись до того, як із скаженим свистом та виттям проносились над нашими головами залізні вісники смерті.

По окопові проходить наказ:

— Приготуватись до можливого переходу австрійців у наступ!

От тобі й пішов Горовий. Але навіть коли б і не було такого наказу, то й тоді за такої стрілянини було б великим ризиком пускатися іти ходом сполучення, що був під безперервним обстрілом артилерії.

Багряно заходило сонце. Обрій застилав дим. Пахло порохом. Смерть проносилась над нами. Ми чекали.

Але на цей раз тривога була даремною. На нашій дільниці це була лише артилерійська демонстрація, що тривала до самого ранку, австрійці ж повели наступ ліворуч від нас, на сусідній полк. Льоля під цей шум битви всю ніч спокійно спала. А ми провели всю ніч в тому, що лагодили й підправляли окопи, щоб в них було безпечніше пересиджувати вогонь артилерії.

На ранок вона вже не згадувала за матір, а приймала все так, ніби вона прожила весь свій короткий вік в окопах. Відправити її вдень теж не було ніякої можливості, бо хто тільки на мить показувався або витикав голову, як зараз же артилерія розпочинала ураганний вогонь. Значить, знову доводилося чекати вечора.

Щоб не було Льолі сумно, ми всі по черзі її бавили. Ми навіть самі поробилися похожими на дітей, і кожен пригадував ті гри, що в них ми колись грались. Навіть наш чотовий Кучеренко, що завжди намагався тримати поважний вигляд, навіть і він дивився, дивився на Льолю, і, на велике наше здивовання, раптом заспівав півнем. Це він зробив настільки натурально й майстерно, і це настільки сподобалось Льолі, що він далі, під загальний регіт, продемонстрував перед нею качку, гусака, передражнявав на різні голоси ще інших тварин та звірят.

Дивно було їй те, що з приходом до нас Льолі ми відкривали один в одному все нові риси, що за них ми навіть і не підозрівали. Війна відсувалась від нас, і ми згадували своє минуле, що робили і якими були в дитинстві, яка в нас тоді була вдача. Виявляється, що Халібула малим любив красти яблука, за що не раз був битий.

Селіванов був штукар і забіяка, чого аж ніяк не можна було сподіватися, дивлячись на нього. Семен Куций, тихий і негомінкий солдат, несподівано розповів нам дуже смішну історію про те, як йому колись сподобалось причащатись.

— Розумієте, найбільше подобалось те, що запивати давали солодке вино і в додачу цілого бублика... Та це щастя скоро скінчилось, бо мою богомільність помітив дяк і вивів за вухо із церкви!..

З себе переходили до батьків, до власних дітей; розповідали про їхню вдачу, і в кожного бриніла ніжність і турбота про те, що з ними буде; це викликало глухий гнів і ненависть до тих, з чиєї вини ми примушені були гнити живцем в окопах і встилати трупом цю землю, де жили такі ж селяни, як і більшість з нас; і наші слова, і наші розмови поверталися до війни, до її причин, до її винуватців; ці причини ми розуміли надто неясно, про винуватців більшість з нас тільки здогадувалась, а весь механізм війни, ті сили, що підготовляли і штовхали народи на війну і які холоднокрівно роками підготовляли цю велетенську різанину, це масове вбивство,— вони були для нас приховані.

Хто винен в усіх цих стражданнях, руїнах, тисячах смертей?.. Коли війна скінчиться?

Загальний висновок був:

— Війну затіяли царі!..

— Та ще пани... Їм треба вигубити зайвий народ, бо його так намножилося, що нікуди вже стало дівати...

— Тому що народ став вимагати землі!..

— А так, так!.. Війна — то справа панів!..

— Пани б'ються, а в мужиків чуби тріщать!..

— А самі вони сидять по хатах... Багато ти їх бачив по окопах?

— Чорта з два!.. Ніхто з них не хоче підставляти свою голову під австрійську кулю...

— А ти ж підставляєш?..

— Та то ж я!.. Тільки ж хіба ми своєю охостою...

— Братця,— говорить один тихо,— а що я скажу... Якщо пани хочуть воювати, то хай собі й б'ються, а ми подивимось, що з того буде... Га, хіба не добре!..

— Ну, вони на це не підуть... Вони б тоді одразу замирились... Якби ми кинули окоп, тоді б зразу мир!..

— А закон?.. А присяга?.. Чи ти хочеш, щоб нас німець забрав?..

— Якби навкулачки, то, може, ми й побили б німця, а так він нас технікою бере...

— Один чорт, що німець, що наш... Різниці немає ніякої...

— Ні, я не згодний під німця... Свою землю треба захищати!..

— А багато в тебе тієї землі?.. Диви, який поміщик знайшовся!..

— Та від кого й захищати?..

— Ні, я не згодний!..

— Ми їм пропишемо закон...

— Так ти й пропишеш!.. Гляди, щоб тобі не прописали... Он під час японської так само нахвалялися, а потім як одібрали озброєння та демобілізували, так одразу скрутили...

— Це ти правильно.

— Ото ж бо то й є.

— Тоді, брат, не повернеш.

— Я думаю так, що як з німцем покінчимо, то візьмемось за своїх панів!..

— Тут вся заковика в землі... Вигублять народ, просторнішає, він трохи і вгамується. А так, хоч не хоч, а нам землю віддай, а їм цього й не хочеться..

— А мені, братця, аби тільки мир... Я б тоді одразу додому... Жінка у мене молода та хороша... Зажив би, як і до війни жив... Як згадаю тепер, так просто не віриться... Здається, що то сон один був!..

— А чи скоро мир буде, як ви гадаєте?

— Як Карпати заберем, так і мир.

— А на чорта вони нам, ті Карпати?.. Буде того, що за першого разу всю армію там вигубили, скільки народу задарма лягло... Мало нам своєї землі, чи що?..

— Про те начальство знає.

— Ну й бідно ж тут живе народ.

— Несолодко їм під австрійцем.

— Восени мир обов'язково мусить бути... Коли ні, то я кидаю... Хай йому чорт, досить з мене!..

— А он недавно цілий полк пішов у полон... Офіцерів обеззброїли й пішли.

— Здорово.

Такі балачки точилися за траверсами та по криївках. Це не були прямі відповіді на пекуче питання про причини війни, про її винуватців та привідців. Це були тільки

натяки на відповіді, це було шукання відповіді на запитання:

— За віщо?.. Заради кого?.. Заради чого?..

Вони не були для нас новими. Льоля тільки загострила нашу увагу на цьому, вона примушувала нас настирливіше шукати відповіді. Вона своїми синіми очима весь час питала нас:

— А де моя мама?..

— Твою маму вбили...

Але хіба то ми вбили Льолину маму? Її вбила війна. Але чия то була війна?.. Ми в ній не були винні. Тоді ж хто винний?.. Хто винний в тому, що тисячі, мільйони нас гине в окопах?.. Хто винний в тому, що ми, люди праці, стріляємо один в одного?.. Хто винний в тому, що цілі краї і народи зруйновані війною?.. Хто винен, що тисячі, десятки тисяч, мільйони Льоль лишилися сиротами?..

Давайте шукати винних!..

Так минув день і ще день. Льоля зовсім звикла до нас. Проте вона часто нудьгувала. Їй хотілося сонця, квіток, а в окопі було вогко, брудно, стояв постійний присмерк і сморід, і сюди майже не заглядало сонце. Вона мала серед нас своїх друзів і приятелів, але її найбільші симпатії належали трьом — Горовому, Селіванову та Халібулі. Нам доводилось за нею весь час стежити. Вилазити їй з окопу було заборонено; і коли вона одного разу зробила таку спробу, то Горовий, блідий і переляканий, зняв її з приступка й сказав:

— Не можна!.. Там вава...— і, щоб ще більше перекопати дівчинку, додав: — Смерть!

Але з цих трьох Льоля найбільше любила Горового, до якого весь час горнулась, і нам було заздрісно від цього, а сам Горовий ходив від цього гордий, і у нього тільки й мови було що про Льолю. Мені було дивно, як Горовий перемінівся від присутності цієї дівчинки і яка, по суті, була в нього добра й багата душа, яку дитячу ніжність заховував цей колишній босяк.

Він навіть мріяв про те, що от, мовляв, як скінчиться війна, він знайде Льолю, візьме її до себе, і вони житимуть разом.

— Я, брат, доведу її до діла! — казав він. — Я вчити му її, баришнею зроблю... А працювати я вмію!..

— Не дадуть її тобі...

— Не дадуть?.. Мені?..— хвилювався він.— Ну, то, брат, дзуськи. А я її на себе запишу. Усиновлю, от бачив...

Я ухвалив цю думку Горового. Він засміявся задоволено:

— Ти мене ще не знаєш!.. У мене, брат, золоті руки... Гут якби скоріше кінець війні. Ех, і зажили б ми!..

Нарешті видався спокійний день. Ми тепер рішуче приступили до Горового й заявили, оскільки всі визнавали, що йому належить це право, що дівча треба сьогодні відправити в тил.

Ми всі звикли до Льолі, вона нам була дорога, як промінь сонця для в'язня, що роками сидить у темній в'язниці і з тремтінням і надією чекає, коли цей промінь на кілька хвилин загляне до нього в камеру й розповість йому про буйний день, про життя, про небо там, за мурами.

— Сьогодні обов'язково!..— відповів Горовий.

І от ми почали збирати Льолю в дорогу. Халібула пішов по окопові з кашкетом, і кожен щось клав на дарунок Льолі,— ми не хотіли відпускати її в світ широкий і жорстокий без копійки грошей.

Ми сиділи за траверсом і говорили, і мріяли про долю Льолі. Багато було в тих мріях химерного й нереального.

А тимчасом, як ото ми мріяли та сперечалися між собою, Льоля, залишена сама, непомітно вилізла через задній окоп і почала дертись нагору. Ми її вгледіли вже тоді, коли вона була від нас на якихось кроків п'ятдесят, якщо не більше.

У нас вирвався крик жаху.

— Льоля!.. Назад!.. Сюди!.. Вниз... Там вава... Смерть!

Але вона, вся біла, повернула до нас своє личко й раділа волі, не відчуваючи і не розуміючи тієї небезпеки, що над нею нависла. А кулі так і дзижчали над нашими головами.

— Льоля, назад, сюди!..— гукали ми й показували їй найулюбленіші іграшки.

Вона ж, засміявшись, повернулась і почала дертись ще вище, до тієї межі смерті, де рої куль впивалися у землю.

— Льоля, назад, сюди!.. — не переставали ми гукати на неї.

Нічого не допомагало.

І от тут сталося те, чого ми ніколи не чекали. Горовий одним плижком скочив на край окопу і поліз на гору; за ним Халібула. Дівча, побачивши, що за нею женуться, почало й собі швидше дертися нагору.

Ми з тремтінням чекали, чим це мало скінчитись. Для нас було ясно, що австрійці неодмінно помітять Горового та Халібулу і розпочнуть скажену стрілянину, а вони ж були просто на прицілі. Так і сталося. Не встигли Горовий і Халібула пролізти і половини відстані, що їх відділяла від Льолі, як на тім боці ревноли гармати і перша черга розірвалась вище них. Далі почали гатити цілими чергами по горі. З різким свистом рвалась шрапнель, вили гарматні, гора вся куріла й пашла вогнем.

Льоля злякалась і застигла на місці.

Встигне чи не встигне Горовий швидше долізти до неї, ніж якийсь шалений набій розірветься над ними?

Вцілить чи не вцілить яка-небудь куля?

А вогонь все більше концентрувався. Стало просто нестерпно дивитись на гору.

Шансів на те, що їх не вб'ють або не поранять, було настільки мало, що ніхто з нас не вірив у їхній щасливий поворот.

Тимчасом Горовий повільно підповзав до Льолі, що від страху не могла й поворухнутися.

Близько розірвалась граната, і на деякий час жовтий порох вкрив усіх трьох.

І тут усіх виручив Селіванов. Він швидко розв'язав свого мішка, витяг звідтам щось біле і, настромивши на багнета, в одну мить скочив на бруствера і, вимахуючи цим імпровізованим білим прапором і підставляючи себе під кулі, кричав з усієї сили, сам не здаючи собі справи, до австрійських окопів:

— Ей, ви там!.. Та перестаньте, чорти, стріляти!.. Дітьо уб'єте!..

Це була жахлива секунда... І дивна річ,— Селіванова не могли почути, але білий прапор помітили,— і раптом стрілянина утихла. Над австрійськими окопами показалась маса чорних голів, на наші окопи були наведені біноклі... Горовий скористався з цього моменту, схопив Льолю і колесом скотився вниз... Халібула за ним... Селі-

ванов теж стрибнув на дно окопа... До наших зблідлих облич повільно приливала кров... Ми сміялися й тиснулися до Горового.

Горовий поставив Льолю на ноги і швидко оглянув її,— вона була цілісінька, ніде й царапинки. І тоді він уткнувся в куток і заплакав так, що я ще ніколи не чув, щоб доросла людина так могла плакати.

Австрійці ледве чи зрозуміли, в чому була річ. Льолю того ж вечора Горовий відвіз до притулку Червоного Хреста.

Білий прапор, що його наткнув на багнета Селіванов, була його сорочка,— на ній ми згодом знайшли дванадцять дірок, пробитих кулями; як він сам лишився при цьому цілий, просто дивовижно.

Ми довго ще говорили про Льолю. Горовий став після цього якийсь задуманий і майже не говорив з нами.

Але події йшли своїм чередом. Селіванова через кілька днів тяжко поранила залізна куля, коли, здається, зовсім не було стрілянини. Жалібула пропав безвісти під час однієї розвідки в цьому ж таки селі.

Горовий пережив їх, але ненадовго. Під Ладижинкою, коли ми перебігали картопляним полем, він раптом спіткнувся. Коли я підповз, то в нього з рота виходила кривава піна. Я нахилився до нього. Він стомлено посміхнувся і щось почав шепотіти.

Останнє слово, що я від нього почув, було:

— Льоля!..

РЕВОЛЮЦІЯ

...Одного осіннього вечора, коли надворі була негода і хлющем лив дощ, коло моїх дверей раптом хтось нервово подзвонив. Була вже пізня пора, переді мною лежала спішна нагальна робота, я ні на кого не чекав і тому досить невдоволено пішов відчиняти двері.

Коли я відхилив їх, то побачив перед собою незнайому людину, з пальта якої струмками стікала вода.

— Дозвольте? — досить несміливо запитав незнайомиць.

— Прошу, заходьте!..— і я пропустив його вперед до коридору.

Поки він скидав своє мокре пальто, я встиг трохи

його розглянути. Я його зовсім не знав, ця людина була мені зовсім не знайома, і ніколи ніде я з нею не зустрічався. Чого було треба цій людині? Що привело її до мене? До чого цей такий пізній візит та ще в таку негодю і в таку пізню годину?

Ніби вгадуючи ті мої думки, він, входячи до кімнати, сказав з вибачливою посмішкою:

— Пробачте мені за ці такі несподівані пізні відвідини, але я у Харкові проїздом, поїзд мій іде через три години, а мені конче хотілося з вами побачитись...— І він нерішуче зупинився.

— Будь ласка, я вас слухаю.

Незнайомець з неприхованою цікавістю оглянув кімнату і сів. Я посунув до нього цигарки.

— Прошу, паліть.

— Дякую.

Він тонкими нервовими пальцями взяв цигарку, запалив її, кілька разів підряд з насолодою пихнув і не зовсім упевнено, як мені видалося, запитав:

— Ви такий-то?

— Так, я такий-то.

— Письменник?

— Так, є трохи гріха,— засміявся я.

— Значить, я не помилився,— сказав він з полегшенням.— У вас на дверях немає таблички, і я довго вагався, заки наважився вам подзвонити.

— Все забуваю повісити.

— Я знайшов вашу адресу по телефонній книжці,— пояснив він.

Я кивнув головою, не перестаючи уважно його розглядати. Це була досить міцної будови людина, приблизно моїх років; високе чоло; чорне волосся на голові ледь торкнула перша сивина, яка особливо була помітна на скронях. Сухорляве обличчя з глибокими пронизуватими очима було інтелігентне, його навіть не знекрашував великий жахливий шрам, що йшов через усю ліву щоку. Густі накуплені брови надавали ще більшої гостроти його ясноблakitним очам. Ліве повікo іноді йому нервово тіпалося; говорив він дуже повільно, з частими паузами, ніби вибирав слова, і я скоро помітив, що причиною цього було легке заїкання.

— Отже, чим можу служити? — запитав я свого

гостя. Замість відповіді він поліз у бічну кишеню свого піджака і видобув звідтам книжку, яку й поклав на стіл.

— Ваша?

— Моя¹.

— Я вчора її купив на вокзалі. Вдень у готелі почав читати, і от ця ваша книжка привела мене до вас, бо я хотів побачити її автора.

Я злегка почервонів.

— Дуже вам вдячний.

— Не варто! — посміхнувся він дивним усміхом.

— Ну, і яке вона справила на вас враження?

Він кинув погляд на стіл, на розкидані книжки, на папери і, зробивши паузу, відповів серйозно:

— Бачите, вашій книжці не вистачає кінцевої новели!..

— Правильно, — погодився я. — Але справа в тому, що такої новели не було і в тій книжці, що я її випадково знайшов у старих шанцях. Проте, щоб залагодити цю справу, я своїй книжці дав кінцівку, яка, на мій погляд, правильно завершує ці нариси.

— Тобто, ви ту кінцівку присвятили переможній революції. Саме так я й зрозумів другу частину вашої книжки. Сам я теж учасник імперіалістичної війни, і мене також цікавить все, що пишуть за неї.

— Пробачте за нескромне запитання, — перебив я його, — але це, мабуть, її знак? — і я вказав на шрам.

— Так, це її знак, тавро. Його я одержав якраз під Маріямполем, про який ви згадуєте у передмові і де ви знайшли записну книжку невідомого солдата у сірих палітурках.

У мене мелькнула неймовірна підозра, і я подивився на нього широкими очима.

— То, може, ви?.. — схвильовано скрикнув я і боявся закінчити свою думку.

— Ну да, я якраз і є той невідомий солдат, книжку якого ви тоді знайшли! — відказав він з поблажливою посмішкою.

Я потер чоло і на мить заплющив очі, щоб пересвідчитись, чи не омана це часом. Ні, переді мною сиділа звичайна собі реальна людина у темному костюмі і досить-таки реально диміла тютюном.

¹ Тут мова йде про мою книжку «Бризки крові», де були вміщені дев'ять новел цієї збірки.

— Пробачте,— пробурмотів я ніяково.— Але ви так несподівано про це заявили... Я дуже вашими словами вражений... Це так неймовірно, що я, я...

— Дуже схвильовані?

— Так, схвильований.

— Згоджуюсь, що, справді, трохи неймовірно бачити перед собою людину, яку ви вважали за давно померлу і звикли з нею поводитись, як з витвором вашої власної фантазії. А тут вона раптом у негоду приходить до вас, сидить на вашому кріслі і палить ваші цигарки. Це вас вразило?

— І це, й інше,— відповів я досить розгублено, не зводячи з нього очей.

— Навпаки, ви мусите радіти з того, що бачите свого героя живим і здоровим. Згодьтесь, що це не щодня буває! — засміявся він.

— Атож, атож! — похитав я головою. Та в мені уже прокинулась професійна цікавість, і я запитав:

— Але скажіть, будь ласка, як трапилось, що ви загубили свою записну книжку?

— Я сидів під бруствером у норі і нотував щось у ній. Окопи мовчали, тільки артилерія зрідка пострілювала. Раптом я почув густий гуркіт, що буває тоді, коли летить важкий гаубичний гарматень, який наближається до землі... Потім страшний удар... Вибух... Мене підкинуло й шваркнуло об землю... Далі нічого не пам'ятаю... Прийшов до пам'яті уже в шпиталі, де мені сказали, що я одержав гарячий поцілунок в лице і добрий шмат розпеченого заліза в ногу...

— Це, певне, було щось жахливе? — перепитав я його.

— Не більше й не менше жахливе, як і ціла та війна. Як бачите, мене вилікували. А потім знову послали туди, на бійню... Та на цей раз я вже не був такий дурний!..

Його обличчя похмурнішало, а брови ще дужче й суворіше зсунулись над пронизуватими очима.

— За книжкою ж своєю я довго жалкував... і от раптом, завдяки щасливому випадкові, я знову її знаходжу, за що й висловлюю вам щирю подяку! — І він сховав книжку назад до кишені.

— Ну, а далі ж що?

— Далі?.. Про це треба багато розповідати. Сам я хоч і українець, але родом з Сибіру, там народився, там і зараз працюю. А повертаюсь оце зараз із Криму, де

лікувався. Зупинився на два дні у Харкові, щоб оглянути столицю УРСР. Тут і потрапила мені до рук ваша книжка, і от я у вас.

У мене тепер прокинувся величезний інтерес до мого гостя. Нахилившись до нього через стіл, я допитувався:

— Що робите?.. Який ваш фах?..

— Учителюю,— скромно відповів він.— Ну, а перед цим бився з Колчаком, потім у вас на Україні з Петлюрою, служив у Червоній Армії. Бачите, коли я лежав поранений, я багато дечого навчився, а головне, зустрівся з людьми, що показали мені справжній шлях виходу з імперіалістичної війни. Та й, до того, була у мене одна знаменна зустріч.

На хвилинку замовчав, а потім додав:

— Ваша книжка сколихнула в мені старі спогади. І от я, згадавши ті давні часи, коли сидів у окопах, вирішив відновити колишні свої літературні вправи і написав...

— Написали?.. Що саме?

— Написав для вас кінцеву новелу.

З цими словами він поліз знову до кишені й вийняв кілька дрібно списаних аркушів паперу і поклав їх переді мною.

Я одразу побачив, що письмо у книжці й тут належало одній і тій же руді.

— Можете, коли хочете, використати це! — додав він.

Я мало не побожно взяв написане до своїх рук і почав перегортати, не маючи слів щось сказати.

Він же, раптом глянувши на годинника, звівся з стільця.

— Що, ви вже йдете?

— Так, мені пора поспішати, а то я спізнюсь на свій потяг. Бувайте.— І він простяг мені свою тверду гарячу руку.

— А, може б, ви, той, залишились,— зробив я спробу його затримати.

— З охотою, але не можу.

Він надів своє пальто і відчинив двері. На сходах він обернувся назад і привітно махнув мені рукою. Потім стукнули парадні двері, знак, що він вийшов на вулицю.

Повний задуми, повернувся я назад до кімнати. Мій погляд упав на списані аркушки, і тут я пригадав, що я

забув спитати його за ім'я і не записав його адреси. Лаючи самого себе, я стрімголов спустився по сходах униз і вискочив на вулицю. Але надворі була темрява, дощ лив, як із відра, на вулиці було порожньо, тільки самотній ліхтар колихався на перехресті. Гостя ж мого ніде не було видно.

Він зник, і я ні з чим повернувся назад.

У кімнаті ярко світила лампа під зеленим абажуром.

На столі лежали розкидані аркушики списаного паперу. Я старанно зібрав їх, уместився на кріслі й почав читати.

Рукопис починався так:

«...Після двох тижнів безперервних боїв нас нарешті відвели у тил.

Стали ми на цей раз у великому селі, що розкинулось у широкій долині.

Рання осінь. Вона тільки злегка торкнула золотом зелень лісів. Теплі дні. По ясноблакитному небу плавають легенькі, зіткані з павутиння, хмарки. Земля тверда і дзвінка. Лани повні журної задуми.

«На фронті без змін».

Обезсилені сторони нагромаджують сили, накопичують гори набоїв, женуть на фронт ешелони гарматного м'яса. Це тиша перед грозою.

На позиціях ні на секунду не переривається кротова робота: зміцнюють шанці, копають нові, лагодять шляхи, муштрують нові поповнення.

А над розлогими ланами, де рудо жовтіють стерні і сухими сльозами зерна стікають незжаті ниви, пливуть тонкі павутинки.

Ліс живе таємничим життям; він повен шелесту, шарудіння, шепоту, ніби дерева про щось розповідають боязко, ніби скаржаться на щось.

На австрійському боці незграбно повисли в небі довгі «ковбаси». На дорогах порожньо; рух на них відновляється тільки вночі.

Ранками нас виводять у долину за селом на муштру. Вона закрита з боку фронту горою, і сюди не долітають набої. Гора безлісна, і на ній чудесно пахне пізнім чебрецем та свіжістю осені.

По обіді до самого вечора відпочинок. Але як тільки стемніє і під похідними кухнями погаснуть вогні, солдати вишиковуються сірими масами; чути різку команду, стри-

ману приглушену мову; у темряві спалахують вогники від цигарок.

Потім цей сірий живий потік виходить з села і простує до лісу. Ліс збігає у долину. Його треба швидко без шуму перейти, бо інакше, коли австрійці помітять, то раз же розпочинають скажену стрілянину.

Іноді нам щастить проскочити той ліс непомітно. Здебільшого ж наш рух помічають; тоді по нас починають стріляти, гатити, шпарити, бити, плювати з гармат. Ревуть польові, гаубиці, мортири. Над шанцями звиваються догори білі, червоні, сині й зелені ракети; їхнє тремтливе й безшумне сяйво на мить осяває густий морок ночі. Тоді ми розсипаємось по ліску у, скоцюрбившись, лежимо на землі або ховаємось за дерева. Над нашими головами з вищанням пролітають гарматні і в гуркоті та вогні розриваються; співають і цмокають кулі; важким горохом сиплеться згори шрапнель. Десь чути болісний зойк. Доноситься приглушений стогін. Тоді хто читає молитву, хто лається, хто клене, а хто мовчки чекає смерті.

Коли ж шал вогню ущухає, тоді наказ: бігом вниз марш! А потім знову довге дрипання нагору, ходьба довгими ходами сполучення, плазування по картопляному полі,— і от ми уже спереду наших шанців, і наше завдання — за дві години викопати повний окоп, вивести нову лінію, поставити перед нею рогачки з колючого дроту і до ранку змитись.

Над нами кружляє смерть. По-гадючому сичать у гудинні кулі. Зрідка застрекоче кулемет. З свистом здіймається вгору ракета. Ми вростаємо в землю. Чекаємо. Тиша. Ракета тухне. Морок насувається і затоплює нас, шанці, землю, вселенну.

Це небезпечно, нудна, марудна й тому противна робота. Ми ненавидимо ці нічні марші, бо ж згодом у ці окопи посадовлять нас, і вони для нас стануть могилою, а ті, що сидять від нас за сто кроків, так само придитимуть уночі і копатимуть для себе ці довгі рови.

Одно слово, все це осточортіло й остогидло до нестями, і часто все тіло наливається важкою люттяю. Зростає ненависть. Я відчуваю її у поглядах, що їх мої товариші кидають на начальство, у словах, у вчинках. Немає вже тієї сліпої покори, що була на початку війни. Зростає бунтарський дух. Стають все одвертішими слова й роз-

мови. Ідуть арешти і вилучення із армії неблагонадійних елементів, що їх потім посилають на найнебезпечніші місця. Кожен з нас натягнутий, як тетівка луку; лишається тільки покласти стрілу й спустити...

В ці дні я часто по обіді іду на село з книжкою. Книжками мене постачає денщик нашого полкового лікаря. За селом я маю своє улюблене місце, де можна спокійно читати, писати, не боячись того, що хтось тебе потурбує.

Мені хочеться, щоб ви ясно собі уявили топографію місцевості. Отже, уявіть собі шосе, що вибігає з села і рівною лінією пересікає горбасте поле. Шосе з обох боків обсаджена деревами. Оскільки австрійці посідають домінуючу висоту, дорога ця їм прекрасно видна, і вони за найменшого на ній руху, зараз же починають її скажено обстрілювати, будь то вдень чи вночі. Ось чому ми зовсім перестали користуватись нею, а ходили кружкою.

Ось сюди-то я й тікав із своїми думками. Шосе йшла по насипу, який добре захищав від обстрілу, так що одна людина, коли тільки була обережною, могла пройти під його захистом досить безпечно.

До самої шоси можна було дістатись неглибоким вузьким ярком, що його промила дощова вода. Ярком кінчався за якихось кроків двадцять від дороги. Я швидко перебігав цю відстань і комфортабельно вмощувався у невеличкому окопчику спиною до фронту, і тепер плюю вать я хотів на всю артилерію Франца-Йосифа. Це вже треба виняткової удачі, щоб у мене поцілити.

Я скручую грубу цигарку, розгортаю книжку й поринаю у світ фантазії художника.

Так було й того дня. Я тільки-но розташувався у своєму окопі, закурив і розкрив роман д'Аннунціо «Діви скель», як раптом почув, що на австрійському боці гавкнули дві гармати; через три секунди над моєю головою пролетіли два набіи і розірвалися високо в небі. Був переліт.

Я навіть і не поворухнувся. Але через кілька секунд знову ті ж два постріли,— трах, трах! — і знову в повітрі розриви: тах-тах!..— але на цей раз позаді мене. Значить, недоліт.

Потім знову — трах, трах! — і один набій праворуч від мене, а другий ліворуч. Вилка.

Тепер моя байдужість зникла. Якщо це по мені, то вони вже пристрілялись.

«Невже помітили? — промайнуло мені в голові.— Тепер от візьмуть і бабахнуть цілою батареєю просто по мені!..»

Тікати чи вставати було просто безумством, а потім мені жаль було нагрітого окопу,— сонце так ласкаво світило, і його проміння так ніжно поколювало обличчя.

«А, чорт із ним, читаймо, друже, далі!..» І я перегорнув сторінку.

Але читати не пощастило, бо зараз же, справді, вистрілила ціла батарея, і повітря наповнилось зловісним вищанням.

Я з тремтінням чекав... І ось раптом у мене над головою посунулася земля, так що я навіть злякано підвівся на місці... потім якась людина скочується униз і падає у сусідній окопчик... угорі над головою з'явилися пухнаті хмарки диму... я зажмурих очі... трах-тах!.. трах-тах! трах-тах!..— і з характерним шорохом посипались на землю крупні чорні горошини шрапнелі.

Коли я відкрив очі й подивився ліворуч, то зустрів погляд пари синіх очей, що в них плигав веселий сміх.

— От, сволота!.. Мало не вкохкали! — вилаявся він.

— Так це по вас? — запитав я, уважно до нього приглядаючись.

Кашкет йому збився на потилицю, і з-під козирка вибилось пасмо рудого волосся. Підборіддя було засіяне густим червоним пухом, а на вустах лежала, готова що-секунди злетіти, посмішка.

— Авжеж, що по мені! — відповів він.

— Ви, певно, тут новак,— запитав я його,— бо ми цією дорогою не користуємось!

— Еге ж, я тут недавно.

Я подивився на його погони.

— Ви сапер?

— Так, з двадцять другого батальйону... Чорт!..— несподівано весело вилаявся він, розглядаючи дірку в рукаві.— Мало не вцілили!..— Він наблизив до мене голову.— Мене послали з пакетом до штабу вашого полка, і я вирішив піти навпростець!.. Ми стоїмо там, під горою, у землянках,— і він махнув рукою кудись назад.

Стрільянина раптом як почалася, так і ущухла. Знову тихо. Світить сонце, повільно заковуючись за гору.

— Вам не треба було бігти! — сказав я, дивлячись на його захекані груди й почервоніле обличчя.

— Мо', й так! — погодився він.— Але виши спершу дали мені вийти на простір, а потім почали стріляти, як по зайцеві. Мимоволі побіжиш!..

Я посміхнувся.

— Добре, що вони цілили погано... Це дало вам шанс...

— О, який ви кровожерний,— дорікнув він мені.— Ви що? Хотіли, щоб мене вбили?

— Та ні! — одмахнувся я.

— Зрештою це дурниці!..— проговорив він недбалим голосом.— А ви що тут робите?

— Відпочиваю.

Він недовірливо подивився на мене.

— Справді?

— Як бачите.

— І читаєте книжку.

— Для розваги.

— Ану дайте, я погляну.

Я передав йому книжку. Він узяв її й почав перегор-тати. Потім, повертаючи її мені назад, сказав:

— Все, що пише цей пан, дурниці. І потім, як все це далеко від того, що робиться ось тут навколо. В романах пишуть: «Ах, я вас кохаю!.. Віддайтесь, а то я застрелюсь!» А вона відповідає: «Не робіть цього, будь ласка, сеньйоре, бо у мене папа тиран і ніколи не дасть згоди на наш шлюб! А душею я вся ваша!.. Ах, ах, ах...»

Я щиро розреготався, слухаючи, ці слова.

А він уже іншим, серйозним голосом говорив:

— Поки оті напахчені панночки та дурисвіти-пани не знають, що з собою робити, тут кров, сморід, смерть тисяч тих, що створюють всю красу і всі багатства землі нашої!..

Я тепер з цікавістю та щирістю подивився на нього; цей парубок рішуче мені подобався.

— Ви праві,— відповів я йому в тон.— Але всяк це сприймає й розуміє по-своєму.

Він заперечливо труснув головою.

— Цього інакше, як свинство й величезний злочин, розуміти не можна!..— відповів він гнівно.— А хто розу-міє інакше, той сам злочинець і заодно з ними!..

— Ви, певно, при цьому розумієте сильних світу цього?

— Ну да, капіталістів, фабрикантів, поміщиків, їхніх наймитів. Але чому ми з вами, питаю я вас, повинні грати при цьому роль дурних баранів? — запитав він. — Яке вони мають право нас сюди посилати, ці напихчені повії й розжирілі кровопивці — посилати мене, вас, всіх нас?..

Слово «вони» він з притиском підкреслив.

— Згоден. І про це можна говорити багато й треба говорити.

— Можна, але не з усяким.

— Ви давно з тилу?

— Ні, недавно.

— Що там балакають з цього приводу?

— Кажуть, що один вихід — революція.

— Про це говорили соціалісти й перед війною. А насправді, що ми бачимо? Соціалісти стали такими ж патріотами, як і жирні буржуа та рантьє, і закликають нас стріляти один в одного, хоч різниця між нами тільки та, що ми носимо різну уніформу та розмовляємо іншою мовою!..

— Ваші соціалісти сволота, пройдисвіти й запроданці! — спалахнув він. Потім, несподівано перескочивши, він запитав: — Чи чули ви за Леніна та за його однодумців?

Я щиро признався йому, що за Леніна чув я мало, мені більше знайомий Лібкнехт.

Тоді він почав мені дещо розповідати про Леніна та його партію і про те, яку він веде боротьбу проти війни. Я уважно слухав, боячись пропустити хоч би одно слово. Переді мною відкривався крайок завіси, за якою займалася зоря нового дня. Я всотував його слова, як спрагла земля, після довгої посухи, воду.

Перед нами прослалось мовчазне поле, далі, за селом, кучерявились синім лісом гори. А мій несподіваний сусіда розповідав мені про ту велику запільну роботу, що її провадять більшовики. І з його слів вимальовувалась грізна й прекрасна постать Революції.

— Вона стукає у двері, запевняю вас! — говорив він з піднесенням. — І вона вже недалеко!.. Тоді настане розплата за все!..

Він замовк і звівся на ноги. Повертаючись до мене, сказав:

— Ви, здається, хороший хлопець, і мені подобається.

Дуже шкода, що не можу побути з вами довше і поговорити про все докладніше. Я мушу занести до штабу того проклятого пакета!

— А чому б нам не зійтися ще раз? — запропонував я.

— Ідея! — гукнув він. — Але де, як і коли?

— Чи не хочете на цьому ж самому місці, о цій же порі позавтра?

— Ви, певне, забули за австрійську артилерію! — засміявся він.

— Ні, не забув. Але я вам покажу шлях, як можна дістатися сюди зовсім безпечно.

З цими словами я взяв патичок і почав креслити на землі план.

— Ви йдете до долинки, де стоїть розвалена хата й криниця з хрестом. Там ви непомітно й швидко, під захистом дерев, перетинаєте дорогу й опиняєтесь по цій бік насипу. Тепер ви можете йти собі безпечно аж сюди.

Він уважно вислухав мене й відповів:

— Гаразд, позавтра я буду тут. Поки бувайте!

Ми розпрощалися, міцно стиснувши один одному руки.

Так зав'язалася ця наша така дивна дружба, що про неї я й досі згадую з великою ніжністю та любов'ю. Його звали Платон Зубков, а родом він був з Орловщини. Сам він був електротехніком, і його вдача відзначалась тією інтелігентністю, що буває тільки у справді обдарованих людей.

Ми якось одразу відчули один до одного ту симпатію, що буває у споріднених людей, і які простують разом до якоїсь спільної мети, чогось шукають. Признаюсь щиро, що він набагато перевищував мене, і мені просто дивно було, як багато у нього в голові фактів, що ними він завжди аргументував свої твердження.

Через два дні я пішов на умовлене місце. Він уже був там і вітав мене привітною посмішкою.

Цього разу ми почали нашу бесіду з міжнародного огляду і палко обговорювали перспективи та шанси революції. Тільки те й було чути:

— Ні, стій, я скажу!..

— Зажди, не перебаранчай, дай мені довести свою думку до кінця!..

— Всі твої аргументи нікуди не годяться!..

— А твої теж не варті й старої підшови!..

— Перевернути все до дна... Зламати всю машину, розумієш!.. Викрити всі облудні слова, що ними нас напихають!.. Викоренити жирних попів... Почнуть робітники... До них приєднаються солдати... І так буде скрізь... І в нас, і у них!..

— Але хто почне перший?

— Це залежить від обставин!.. Передумови для революції найбільше вистигли в Росії... Можливо, що ланцюг найскоріше порветься якраз тут, бо Росія є найслабшим кільцем в ньому, і тоді!..

Він зробив широкий рух рукою.

— Тоді почнеться нова ера в житті людства!..

— Я вважаю, що це буде революція тільки соціалістична!..

— Безперечно.

І нам вбачалась переможна хода Революції. Ми бачили, як червоні прапори майорять над Петроградом, Берліном, Парижем, Лондоном... Рушились трони... Розпадались монархії... Ми чули тупіт революційних батальйонів... Чули музику... Крізь велику битву поневолених з владарями ми бачили народження братерства народів... В ньому сходилась Європа і Азія, Америка і Африка... Повставали Китай і Індія, жовті й чорні континенти.

Безперечно, в цих наших мріях було багато фантазії, але ми відчували, що ми не самі, що такі ж думки тліють у тисячах сердець, і тому, коли настане час, то під прапор революції стануть тисячі бійців всіх націй і всіх народів.

Розійшлись ми на заході сонця, умовившись знову зустрітись через день, але на цей раз коло криниці, яку визнали за зручніше місце для наших побачень. Того дня ми більше говорили про практичні заходи, бо Платон одразу поставив питання на реальний ґрунт.

— Для революції мало буде користі з того, що ми з тобою будемо про неї говорити. Треба почаги вербувати для неї солдатів.

Я охоче підтримав цю його думку, і ми довго обмірковували, як можна буде це практично здійснити. В армії було повно шпигунів, і найменший необережний крок з нашого боку погубив би нас і видав би з головою царським посіпакам, що поставили б нас перед польовим судом. Отож треба було бути в агітації обачним і оброб-

ляти тільки тих солдатів, що їм можна було довіряти і в яких помітні революційні настрої.

За четвертим разом ми знову зустрілися у моему окопчикові й продовжували обговорювати питання агітації та організації нашої групи. Слідуючого разу я подав думку про те, чи не спробувати нам написати якусь прокламацію й поширити її серед солдатів. Платон вхопився за цю думку і взяв на себе завдання написати чернетку.

Ось так ми й сходились між собою, все більше довіряючи один одному та ділячись своїми найсокровеннішими думками. Коли Платон приніс свою чернетку прокламації і коли під темними деревами, що затіняли криницю, прозвучали перші слова: «Пролетарі всіх країн, єднатесь!» — мені здалося, що я вдруге народжуюсь, і з очей моїх готові були линути слози радості й надії.

Редакції прокламації ми присвятили все наше побачення, по-дружньому сперечаючись за кожне слово. Мова у Платона була різка, грубувата, це була мова солдатів, але вона була просто у ціль, розповідаючи простими словами про великий злочин капіталістів проти трудящих, і закликала солдатів кидати окопи, не коритись своїм командирам.

— Розумієш, — казав він, — повстання річ складна, та й не нам з тобою його організувати. Але ослаблюючи армію, розкладаючи її, ми тим самим очищаємо шлях для революції, вибиваємо у монархії її останню підпору.

Коли ми погодились на тексті прокламації, то виникло питання, де її передрукувати.

— Це я беру на себе, — сказав він. — У мене в батальйоні є знайомі товариші, і я через них це влаштую.

...Але нам не пощастило здійснити наших планів, бо наша дружба несподівано й трагічно перервалася.

Коли я через два дні поспішав до криниці, що стала тепер нам за постійне місце наших сходин, то Платон був уже там і чекав на мене. Криницю ми обрали ще й тому, що тут було цілком безпечно, бо сюди не могло заглянути ніяке око начальства, а вузька долина, що по ній з тихим дзюркотом тік невеличкий потік, зовсім не обстрілювалася. З трьох сторін долини круто підіймались гори, вкриті густим лісом. Від цього у ній завжди стояла зелена сутінь і приємна прохолода.

Ми сіли над потічком на гранітовій брилі, що була одшліфована водою. Над нами простягала свої віти ве-

летенських розмірів ялина. Потік розповідав якусь свою власну й немудру історію. Високо вгорі голубіло небо. На невелику галяву вийшли два удоди і розпускали своє різнокольорове пір'я. Тиша.

Платон видобув з пазухи пак прокламацій, видруктованих на шапірографі, й зачитав мені одну з них. Потім, передаючи мені решту, сказав:

— Ти там порозговуй їх, де знайдеш зручніше, але в руки нікому не давай, щоб не викликати одразу підозри. А потім стеж, хто як сприйматиме, і тоді можна буде з такими обережно розпочинати розмову.

Ми поговорили ще з півгодини, коли він підвівся.

— Ти вже йдеш?

— Так, бо мені наказано бути за годину назад. Викликає для чогось командир роти.

— Коли побачимось?

— Як і завжди, післязавтрього. А тепер я тебе трішки проведу.

Ми пішли. Стежка вела вгору, плутаючись під зеленим склепінням ялин. Коли дійшли до того місця, де я мав повертати до села, він гаряче потис мені руку.

— Ну, бувай... І бажаю удачі...— і Платон почав швидко збігати униз на дорогу.

Я провів його очима, поки він не зник, і теж пішов. Стежка проходила через невелику галявину, з якої було видно всю долинку, як на долоні. Я глянув униз і побачив Платона, який ішов серединою дороги, вимахуючи руками і, певно, щось весело насвистував.

І ось тут і пролунав одинокий роковий постріл трьохдюймовки. Я підвів голову, і побачив, що над лісом на австрійському боці висіла «ковбаса» — вона на цей раз була в іншому місці і вище, ніж звичайно.

Платон, коли почув постріл, теж зробив точно такий же рух, як і я, тобто звів догори голову.

Слідом за цим почулось різке дзижчання набою, потім над головою Платона показався білуватий димок, блиснув вогонь...

— Тікай убік!.. Тікай убік!..— гукнув я сам не свій, хоч і знав, що Платон все одно не почує моєї черестороги.

Правда, Платон зробив рух убік... але зараз же схопився правою рукою за голову...— до мене донісся звук розриву...— і упав на землю.

Я стрімголов кинувся назад до нього.

Він лежав нерухомо, неловко підібравши під себе праву руку. Кашкет валявся за кілька кроків від нього в канаві. На правій скроні, вище вуха, була невеличка кругла рана, що сочилась кров'ю.

Я нахилився до нього й розпачливо крикнув:

— Платоне!... Платоне!..

Мені відповіла тільки луна.

Платон не ворухнувся.

Він був мертвий.

І ось я служу в містечку Завалові, що на Золотій Липі, у етапній роті 7-го стрілецького сибірського корпусу.

Землю вкрила зима. Синіють у ясні сонячні дні ліси. Річка скована кригою.

Довгими зимовими ночами я думаю про Платона. Він лежить там, коло криниці, у глибокій ямі, на тому самому місці, під зеленою ялиною, де ми з ним не раз обговорювали перспективи революції.

На березі потічка, що вічно розповідає книгу життя, лежить мій друг, Платон Зубков.

Друг, що показав мені світло у вогні.

Його забрали неблаганна війна й жорстокий випадок.

Він ненавидів її, і вона помстилася на ньому, прибравши з свого шляху.

Але його друзі не склали зброї й продовжують вести вперту кротову роботу по поваленню страшного Молоха війни і всього того ладу, що її породжує.

Твоя думка, Платоне, живе. Я відчуваю, як клеочуть стримані сили революції, вночі доносяться до мене звуки її ходи, я чую вигуки її батальйонів, я відчуваю її гнів і її подих.

Вона недалеко, Платоне.

Ніє нога від рани, але я уцілів, Платоне. І поки б'ється моє серце, я з тобою, я битимусь за твої, за мої, за наші ідеали, за новий світ праці.

На столі тьмяно світить невелика лампа. За вікном шумить ліс і б'є віхола. Я напружено наслухаюсь до виття бурі. Прийдуть чи не прийдуть? Сьогодні якраз збори нашого гуртка. І переді мною встають одне за одним обличчя моїх товаришів. Ось Гриша Вайнштейн, який щойно повернувся з відпустки і має нам розповісти

сьогодні, що діється там, у далекому тилу. Ми вже знаємо, що вбито Распутіна, що монархія гарячково шукає порятунку й кидається на всіх, як зацькований звір; ми знаємо, що революція грізно наростає і що її не спинити вже ніякими силами, ніякими ґратами, ніякими розстрілами. Ось Григорій Портнов, артилерист із важкої гаубичної батареї; Семен Гончаренко — шофер з бронемашини; Корній Соломаха, Юхим Комишан, Сергій Петренко із етапного батальйону, що охороняє полонених; крім того, Іван Парашук з Борислава — полонений, до війни робітник, який об'їздив цілу Європу, був у Сполучених Штатах, відвідав Бразилію й Аргентину, а тепер скніє у полоні і розбиває каміння на шляху Завалів — Підгайці; ось чех Милослав Сваржек, теж полонений. Це наша група.

За вікном шумить ліс.

Б'є в очі віхола.

Шарудить під стріхою й за стінами вітер.

Чи прийдуть?

Крізь виття вітру й нишпоріння сухого снігу я ясно розрізняю чийсь обережні кроки. Потім тихий стук у вікно. Я зіскакую з місця й біжу до дверей.

— Хто?

— Свої.

Пізнаю голос Соломахи. Відчиняю двері. У сіни вривається вітер і крутить на підлозі порошоками снігу.

— Проходь, проходь у двері скоріше! — наказую я.

— Ну й ліпить, — говорить він. — Мете так, що нічого не видно.

Разом з Соломахою прийшли Парашук та Сваржек.

— Більше немає нікого? — питає Соломаха.

— Немає. Ви перші.

— Комишан на варті, — інформує мене Корній, — а Петренко, можливо, скоро буде.

— А ти його повідомив?

— Аякже.

Приходить Портнов і довго серед хати вибирає з своєї густої бороди бурульки замерзлого снігу. За ним з'являється веселий та в'юнкий Гончаренко, і останнім Гриша Вайнштейн. Нехватало тільки Петренка.

— Може, почнемо? — сказав я.

— Можна починати, — погодився Гриша.

Ми всі сідаємо за стіл, зближаємо обличчя, і Гриша

починає розповідати нам новини. Слова плавко течуть, і ми боїмося пропустити хоч би одно...

А надворі шумить ліс.

Виє вітер.

Мете віхола.

Земля закутана у білу мряку, і не видно на ній ні доріг, ні шляхів, ні стежок, ні доріжок.

А в хаті, при тьмяному світлі лампи, з уст Гриши зриваються гарячі слова про боротьбу, про наростання революції, про страйки, про страх владущих.

Шумить ліс.

...А престол хитається.

Виє вітер.

...Робітники готуються до виступів.

Б'є віхола.

...Не зупинити городовикам, жандармам революції.

І раптом ми всі, як один, схоплюємось на ноги.

За вікном чути голоси і скрип по снігу багатьох чобіг.

Хто б це міг бути?

Різкий і владний стук у двері.

Грубий голос кричить:

— Ей, хто там?.. Відчини!..

Я пізнаю голос.

— Етапний комендант,— шепочу я товаришам.— Нас накрили!..

— Карти на стіл!.. Карти на стіл!..— суетиться Со-
ломаха.

За одну мить на столі з'явилися карти, гроші, і вся кімната набрала такого вигляду, як то буває звичайно, коли у ній збираються картярі.

Озирнувши ще раз кімнату, я пішов відчинити двері. Не встиг я їх відхилити, як до нас прожогом вскочив комендант і двоє вартових.

— Ви що тут робите?.. Це що за зборище?..

— У карти балуємось, ваше високоблагородіє! — відповів з блазеньською посмішкою Соломаха.

— Карти? — насупив брови комендант.— Знаємо ми ваші карти. Прокламаційки читаєте, сукини сини!.. Обшукати!..

Нас обшукали, але ми не були такі дурні, щоб тримати щось при собі або в хаті, так що обшук нічого не дав. Це надзвичайно розлютувало коменданта. Його по-

гляд упав на Паращука та на Сваржека. Він заревів, як бик:

— А-а, і ви тут, голубчики!.. Так он воно що. З ворогами батьківщини приятелюєте!.. Смирно, свині ви такі!..— звернувся він до них і поліз з кулаками.

— Ну, ваше благородіє, це вже ти облиш...— сказав Портнов, станувши між ними та Милославом й Іваном.— Вже чого-чого, а бити ми не дозволимо.

— Що-о-о?! — затупотів ногами комендант.— Ти мені смієш вказувати... Опір владі?.. Під розстріл тебе жажену!

— Там видно буде, а зараз не чіпай!.. Не чіпай, кажу!..— сказав Портнов тихо, але таким голосом, що комендант мимоволі відступив назад.

Та він зараз же отямився і був знову кинувся на Портнова.

— Не руш краще, ваше благородіє! — повторив Портнов.— Не доводь до гріха!..

— Забрать!..— скомандував комендант.

І от нас повели.

У бурю...

У сніг...

У ніч...

Шумить ліс. Крутить снігом віхола, б'є в очі. Виє вітер над долиною, силе снігом згори.

А нас ведуть.

У бурю...

У сніг...

У ніч..

І от я сиджу у Підгайцях у воєнній тюрмі. Крізь загразоване вікно мені видно краєчок синього зимового неба. Капає з даху. У сусідній камері хтось м'яким тенором тихо наспіває:

Солнце всходит и заходит,

А в тюрме моей темно!

Днем и ночью часовые-е

Стерегут мое окно-о!

Ей, да гей,

Стерегут мое окно-о!

«Ну, от, Платоне, ми й попались! — звертаюсь я думкою до мого друга.— Але...»

Стерегите, как хотите...—

журливо розповідає тенор у сусідній камері.

«...Даремно вони гадають, що революцію можна заперти за ґрати,— продовжую я свою бесіду з Платоном.— Її не вдержать жодні ґрати. Вона розіб'є найміцніші мури!..»

...Я и так не убегу,—

скаржиться за стіною сусіда.

А мені на уста просяться інші слова.

Шалійте, шалійте, скажені кати,
Годуйте шпіонів, будуйте тюрми!..

— Ей, ти там, тихо!..— стукає рушницею до мене в двері вартовий з чорними монгольськими очима, заамурський козак.— Карцера захотів?..

Повстаньте, гнані і голодні,
Робітники усіх країн!

Скажений грюкіт розлягається по всьому коридорові.

— Замовчи!.. Кому говорять!..— кричить вартовий.

...Крізь заґратоване вікно крайок синього неба. Капає. Десь, певне, світить гаряче сонце. Воля.

Скрипить замок у дверях. До камери входить вусатий вахмістр.

— На допит!..

Я проходжу через невеличкий дворик і жмурю очі від яркого сонячного світла. Скоро весна. Шумливі гаї. Зелені луки. Повноводі річки. Лани, вкриті ніжним вруном хлібів. Срібна пісня жайворонка...

Двері комендантської ковтають мене і щільно зачиняються. Я стою, може, вдвадцять перед воєнним слідчим.

Він тримає у великих жовтих зубах грубу цигарку й пронизувато дивиться на мене своїми вицвілими сірими очима.

— Ну, що, надумав?..

Мені хочеться дивитись через велике, забране ґратами, вікно на небо, на сонце, на горобців, що купаються у калюжі серед двору, смішно потріпуючи своїми крильцями, і зовсім не хочеться відповідати слідчому.

— Нікак нет! — відповідаю я чітко.

— Значить, у карти гуляли?.. Так? — перепитує він мене насмішкувато.

— Так точно!

Він замовкає, нахилиється до паперів і щось довго пише. Я дивлюсь на його зігнуту постать, на жилову шию, на голову з рідким волоссям, посередині якої була невелика кругла лисина. Мені видно, як б'ється під комірцем у нього аорта. От взяти б, схопити його руками за шию й задушити...

Але на вікні міцні ґрати, позаду подвійні двері, а за ними вартовий стоїть... і я відвертаюсь від слідчого й дивлюсь на небо.

Він підводить голову. Починає говорити. Голос у нього тепер тихий, улесливий. Він починає мене хвалити, що я, мовляв, не який-небудь простий «нижчий чин», не муґир, а людина досить інтелігентна, не позбавлена певної освіти. Для чого ж я гублю себе? Досить тільки підписати маленького протокольчика, і все скінчиться незначною дисциплінарною карою.

Я вибачливо посміхаюся до нього.

— Ні, протокольчика я не підпишу!..

Тоді він переходить до погроз. Кричить, огидно лається, тупотить, бризкає слиною.

— Під розстріл підведу, сукин ти син!..— кричить він.— Чуєш, під розстріл!.. Стоп, команда: «Взво-о-д!»— піф-паф, і готово!.. Ганебна смерть зрадника!.. Зрадника!..— з притиском повторює він.

Я його не слухаю. Я дивлюсь на шматок блакитного неба, на залитий сонцем двір, на тупорилу тінь вартового на мурі, що смішно й незграбно повзає по стіні.

Слідчий зупиняється, витирає хусточкою піт з чола й нервово дзвонить.

Ускакує вартовий і злякано кам'яніє коло дверей.

— Одвести назад! — командує слідчий.

...Ось так день за днем. А вони, дні, плывуть. Голубішає небо. Вище зводиться на ньому сонце. Весна скоро. Тоді буде повинь. Тоді бурхливо розіллються річки і затоплять левади. Десь діти пускатимуть на швидких струмочках паперові човники. Десь хтось довгими самотніми ночами когось виглядатиме скорботними очима з фронту.

...Десь ранок імлістий... Стоп... Команда: «Взво-о-д!»

...Десь грізно, на заводах, коло станків, на ланах, в окопах наростає революція.

І ось шуми голосів, як від повені. Музика. Могутні
всплески хвиль «ура!». Мідяні звуки марсельєзи.

Ми всі прилипаємо до ґрат.

Вулиця залита сірими шинелями. Чийсь дзвінкий го-
лос кричить:

— Товариші!...

Чути гармидер і метушню по коридорах нашої в'язни-
ці. Швидкі дункі кроки.

Мертва тиша.

І раптом до коридорів вривається ватага веселих го-
лосів.

Навстіж відчиняються двері.

До камери золотим потоком вривається сонячне світ-
ло. Повно стає сонця.

— Товариші, виходь!..

— Революція!

Поцілунки. Обійми.

— Царя по шапці!..

— Ура-а-а!..

Я, як п'яний, хапаю свого кашкета й шинелю і вибі-
гаю у двір.

Жмурю від сонця очі.

Музика гримить туш.

Мають прапори.

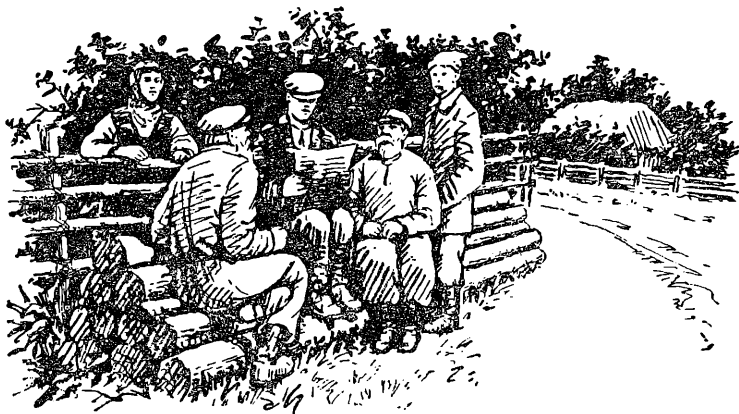
Один з них просто передо мною. На ньому великими
літерами горить:

ПРОЛЕТАРІ ВСІХ КРАЇН, ЄДНАЙТЕСЯ!

— Друже, Платоне!.. Те, чого ти так палко чекав,
здійснилося: революція почалася!..

Оповідання
і нариси

Із книги
„В революцію“ (1927)

В

В РЕВОЛЮЦІЮ

1912 році поліція заарештувала в селі молодого вчителя. Вся його провина полягала в тому, що він іноді читав улітку на колодках газету селянам та ще носив українську сорочку.

Найбільшою повагою у нього користувався місцевий селянин Гнат Петрович Крутько та сільський писар. На безриб'ї й рак риба, а на безлюдді й Хома чоловік. Так і в селі, де і сільський писар може бути передовою людиною, що співчуває народному визволенню. Отже й не дивина, що вчитель і писар стали щирими приятелями.

До цього моменту все ясно. Та далі між ними двома становиться дівчина, дочка Крутька. Учитель у Крутька бував частенько й сам, і з писарем, і вони там проводили довгі розмови. Отож нема нічого дивного, що молода дочка Крутька покохала вчителя. Це в усіх письменників трапляється: люди навіть на цьому славні собі зажили. Чому ж у мене цього не може бути?

Учитель, що весь був захоплений своїми думками про народ та про його визволення, не помічав Ганни, не бачив того, як мінялося її обличчя, коли він приходив,

як сяjali очі, коли він говорив, не помічав її молодой краси, не бачив болючой туги, що іноді з'являлась на її обличчі.

Не помічав того всього і писар, бачив тільки, що Ганна була вродлива. Він почав до неї залицятися, але зустрів суворий опір. На початку він збентежився, потім примирився, й життя пішло своїм шляхом.

Та ось однієї липневої ночі вчителя забрали. Забрали вночі, забрали таємно. Був чоловік, і не стало його, як у воду впав. Ні писаря, ні Крутька, нікого другого з селян не зачепили. На колодках погомоніли-погомоніли, а потім і перестали,— тільки де в кого спогад залишився про вчителя з великими замріяними сірими очима.

Та Ганна чогось засмучена ходить, змарніла, як тинь. Її тайну знала тільки верба гілляста на леваді, під якою вона довгими вечорами стояла.

Писар не перестав ходити до Крутька. Він був товаришем найближчим учителя, він найбільше його знав і часто про нього згадував.

Слухати оповідання про вчителя для Ганни було потребою, вони були єдиною втіхою для неї. Це привело до того, що Ганна частину своєї любові перенесла на писаря, як на товариша того, хто був для неї, простої душі, найдорожчий у світі.

О, писар, як потім виявилось, був тонка bestія! Знав, з якого боку підійти. Але він помилився, сподіваючись швидкой перемоги.

Минуло півроку від того дня, як забрали вчителя. Ні про нього, ні від нього не було ніякої чутки, ніякої звістки. Крутьки до писаря звикли. І зять, думали, з нього непоганий буде. Але Ганна, Ганна сказала, що не піде за писаря.

Писар не образився, нічим не виявив свого незадоволення чи образи. Він належав до тої породи людей, що вміють ждати роками, а все-таки досягають свого.

Минув рік, а писар все нежонатий, а Ганна ще дівує. Багато сваталось, але вона рішуче заявляла, що ні за кого не піде. Старий Крутько побурчить було трохи та й скаже:

— Ну що ж, хай ще подівує...

Але немає нічого вічного у нашій світі. Забувається з часом найбільше горе, втихають болі, стираються з пам'яті люди. На що Ганна надіялась? Ні на що? Чи

вона хотіла діждатись якоїсь звістки про вчителя? Чи вона, може, думала, що коли почує, де він, то полине до нього, але чого? Адже вони не сказали одно одному ніколи жодного слова. Адже вона була певна, що той, кому вона ладна була за рабу бути, зовсім її не кохав.

Отже й не дивно, що писар через півтора року зламав лід її душі і вони побралися.

Тут в одній історії прогалявина майже на п'ять років. Писар продовжував служити, жив він тихо, щоб хабарі брав, не було чути, Ганниній долі заздрили десятки сільських жінок. Аякже! Не б'є, не п'є, у хаті все є, роботою не обтяжує, гарно вдягає, та ще й до того й дітей немає. Хіба більшого щастя просить селянка?

Тільки дивись, а на колодках або коло криниці і почувеш, як говорять:

— Чого вона така сумна, та Ганна? Та якби мені отаке щастя, то я б танцювала з ранку до вечора...

...Прийшли страшні роки війни. Тисячі людей було захоплено якоюсь страшною машиною, що одягала їх у сірі шинелі, саджала в потяги, а потяги ті везли їх у невідому Галичину, Польщу, кудись у литовські ліси, Кавказ. Там більшість з них гинула, не знаючи, за що й про що. Менша частина поверталась назад без рук, без ніг, каліками, з застиглим жахом в очах.

А хто може зважити той тяжкий сум, що наліг тоді на наші солом'яні стріхи, хто може перенести велику тугу в очах матерів, що посилали дітей своїх на жертву страшному богові війни? А він був ненажерливий. Він вимагав все нових і нових жертв. І йшли вони, йшли, йшли... Сірі, без думок, без запалу в очах. Ішли на убій. Здавалося, цьому не буде краю. Кров, що лилася там, уже докочувалася до сіл. Десь у глибинах відчувались якісь зміни. Приспана віками думка почала ворухитись, шукати відповіді:

— За що, про що, за кого? Кому вона потрібна?..

А тут і до села стало щось доходити. Солдати, безногі й безрукі, приносили звідки, з окопного пекла, ненависть до начальства. Говорили, що всі російські генерали підкуплені німцями, розповідали про дикі випадки різанини. То були перші іскри, що з них мало розгорілись полум'я, але про нього ніхто на селах не думав. Не думали про нього й ті, що вмирали в окопах: воно росло само.

Наступала втома, сіра, байдужа. Життя для мільйонів було темницею без виходу.

А полум'я росло. На колодках вже гостріше говорили про війну. Ганьбили порядки, урядника, старшину, старосту, стражника, офіцера, солдати розносили люту ненависть до генералів і до всякого вищого начальства.

А потім і про царицю стали говорити, про Распутіна історії оповідали.

Прийшов лютий 1917 року.

Коли люди почули, що нема царя, то спершу ойкнули від несподіванки. А коли побачили, що земля не провалилась, що день заступає ніч, а ніч день, коли все ніби йде так, як ішло, то про царя швидко забули.

І от влітку в селі знову несподівано з'являється колишній учитель. Пробув кілька років у далекому за-сланні і тепер повернув туди, де він розпочинав свою боротьбу за краще майбутнє. Він постарів, але ті ж у нього були очі замріяні, та рухи стали різкішими.

Ганна й писар повернення учителя зустріли не однаково: писар чомусь зблід і задумався, а в Ганни чогось серце боляче забилося, наче вискочити хотіло. А коли вона побачила його в свого батька, їй хотілося кинутися до нього й розповісти йому про ці довгі роки чекання. Але вона того нічого не зробила, а тільки чемно привіталася з ним.

Учитель сказав, що він думає поки що залишитись у селі, з посадою він уже владнав, і йому знову дають школу. У неділю він гадає виступити на сході, де розкаже селянам про революцію. Писар не прийшов, але учитель дуже тепло про нього говорив і сказав, що дуже буде радий його побачити. Тільки при цих словах щоби у нього чомусь почервоніли, а очі поблискували холодними вогниками.

Не дивно, що в неділю на сходку зійшло усе село. Учитель говорив про старі порядки, про війну, про те, що в усіх наболіло, про людей, що боролися з старим світом.

Його слухали. Йому вірили. Голос його став крицевий, гострий, як кинджал. Від його слів тріпотіли сотні сердець. У людей самі стискалися кулаки, в очах запалювалась ненависть, гнів.

Ганна була серед них. Вона з захопленням слухала учителя, вбирала в себе його слова, як земля вбирає воду

після довгої посухи. Вона ладна була простелитись на тому шляху, по якому він ішов, щоб тільки шлях той був легшим для нього. Це було разом і кохання, і рабство, і обоювання. В цей час для неї не існувало нічого, крім учителя, крім його рухів, його очей, голосу.

Він казав:

— Тяжка була боротьба, тяжкий був шлях тих, що присвятили себе цій боротьбі. Тюрми, заслання, розстріли, шибениці. Але не тільки це. Серед нас були люди, що продавали своїх товаришів жандармам за шеляг. Вони прикидалися найкращими товаришами, а потім продавали нас. Що таким людям робити? Карою для них мусить бути... смерть. Так, смерть!..

І сход, як луна, відповів:

— Смерть!!!

А чого так зблід писар, який секретарював на сході? Чого в нього затремтіли руки?

— Я маю документи, громадяни, що серед вас є такий юда. Ви винесли над ним свій вирок. Це він продав мене жандармам.

— Хто такий? Кажіть!.. Давай його сюди!..

Напруження досягло найбільшої міри.

— Це ваш писар!

Сход поточився назад од такої несподіванки.

— А-а-а!..— пронеслося по натовпу.

А потім, неначе налетіла буря, все схвилювалось. Ліс рук, рев голосів:

— Арештувати!.. Вбити!.. На шматки його, сукиного сина, розірвати!..

Учитель підняв руку, і сходка потроху заспокоїлась:

— Товариші! Ні вбивать, ні чого іншого робить я не дозволю. Він зробив шкоди мало. Він продав тільки одного мене. Я йому прощаю. Простіть і ви. Але хай він носить цю пляму на собі до смерті!

Писар сидів, як мертвий. А Ганна? Ганна давно лежала непритомна. Удар був більший, ніж вона могла перенести.

Теперішня жінка знала б, що робити в такому випадку. Вона покинула б писаря. І наші інтелігентки знайшли б так само вихід. Вони наговорили б багато слів, кинули б не одну образу в лице своєму чоловікові й пішли б від нього. Але що могла зробити Ганна, яка ледве вмiла читати, але мала велике серце й носила в собі

велике кохання? Вона зрозуміла, зрозуміла якимось внутрішнім чуттям, що писар зробив це через неї й ради неї. Що вона могла зробити? Вона не покинула чоловіка, вона не сказала йому і слова, вона залишалася з ним, коли його всі покинули.

Якби її бог зійшов до неї, якби він хоч промовив до неї одне слово, подав надію, може б, вона й покинула писаря. Але бог її не помічав, не бачив, не відчував того великого кохання, що носила в собі ця проста душа. І вона була самотня. Жила з людиною, що зробила таке велике зло тому, на кого вона молилась. Але то він зробив ради неї. Сором, що впав їй на голову, ще дуже пригнітив її, і вона несла його як велику покуту, як тягар, що наклала на неї сліпа доля.

Минали дні. Ішли, падали в чорну безодню минулого, що завісою було закрито від сьогоднішнього дня. І так день за днем.

Минуло літо, настала осінь. Вибродило пиво волі й почало скисати, гірко ставало. Щось не приходило те, на що люди надіялись. Незадоволення розросталось. Розбуркане селянське море потроху заряджалось фронтом, містом, готувалось до атаки на панські землі. Нарешті раби розправили свої спини. Прийшла жадана воля.

І так минула зима, перша червона зима. А як зійшли сніги, як показала перша зелена трава на наших синіх степах, забаккали гармати й поповзла по всіх шляхах сила інша, що хотіла ту волю червону придушити, а рабів у нові кайдани закути. От тоді-то й почали в лісах, у болотах, по клунях завзяті хлопці думу думати, червоні партизанські загони формувати.

Учитель був серед них. Він вирішив іти з народом до кінця. Почалась боротьба. Кілька раз невеличкі німецькі загони нищилося дощенту. Тоді в село нагнали повно солдатів, було дано наказ:

— Знищити партизанів!..

Забухали за селом гармати, зататакали кулемети, постріли рушниць зливалися у скажене сухе гавкання, золоте жито хилилось, падало під кулями.

Майже до вечора трималися хлопці. А потім ворог натиснув і зламав їх.

Журіться, сумуйте, матері, батьки, брати! Несила ваша... Загинув ваш цвіт, лежать нерухомі на узліссі ваші сини... Тільки п'ять і лишилось.

Вели їх, скривавлених, вулицею, а людей вигнали дивитись, щоб гостріше вони відчували свою поразку. Мовчали люди. Тільки вогонь новий поблискував їм у очах.

Учитель був серед тих п'ятьох. Голова була білою хусткою зав'язана, і червона гаряча кров змочила її.

Ганна бачила, як його вели. У неї з'явилась думка, в одну мить зросла рішучість. Непомітно проскочила до хати, вхопила ножа і, сховавши його під юпку, стала чекати. Коли ті порівнялися з нею, сталось нечуване. Ганна перебігла вулицею й устромила ножа в горло німецькому офіцерові...

Другого дня, рожевим ранком, коли небо стає таким ніжним, а лани починають золотіти, їх вивели на розстріл. П'ятеро й Ганна шоста. І коли поставили над чорною ямою, Ганна підійшла до нього, до свого бога, жадуче обняла його руками, і тут, на порозі смерті, одним поцілунком вона сказала йому все про своє кохання.

Він усе зрозумів. Щасливий той, до кого перед смертю приходять кохання. З лицем, осяяним новим світлом, він промовив до Ганни голосом, в якому вона почула кохання: — Не бійся!.. — І, повернувшись до своїх ворогів, сказав: — Пора!..

..Сухий постріл розітнув рожевий ранок...

МУЗИКА Й ПРАЦЯ

Старого Арсена Невінчаного я знаю яких двадцять років. Він звичайний сільський столяр, але в нього душа артиста. Ось чому він надмірно любить музику, а його скрипка відома на тридцять верст в околиці.

Ще давно, перед сучасними соціальними завірюхами, Невінчаний, скінчивши свій трудовий день, перед відпочинком брав скрипку. І зимою, коли надворі шумує, квилить і гуде, замітаючи шляхи сніговими вихорами, гуляє по полю хуртовина,— і весняних ночей, коли над річкою туманять тумани,— і в довгі осінні ночі, коли земля стає такою непривітною й сиротою почуває себе людина під одноманітний шум дощу,— у хаті і на людях з-під пальців його плинули звуки, то повні жагучого ридання, то тихого смутку, то, нарешті, такої сонячної радості, що веселішав світ і ніби розсувався до безкрайніх меж.

Бо в старого Арсена був один дар: чарувати людей своєю скрипкою. І на тлі нужденного, одноманітного і безбарвного сільського життя його музика була прекрасна, така ясна, наче зіткана з золотого променя, що од неї сходили з похмурого чола зморшки, люди робилися добрішими, душа їхня ставала прозорою й легкою і розкривалася для добра. Чи тужила його скрипка, чи, навпаки, сипала у скаженому вирі звуків степовий наш дикий танок,— все одно, вона справляла однаково сильне враження, бо вона чарувала, бо вона примушувала людей плакати, сміятись і танцювати.

І кращими спогадами моїх молодих літ є ті весняні, повні тихої сільської задуми вечори, коли Невінчаний

самотою сидів на своїй галереїці, а його скрипка говорила, говорила до пізньої ночі, говорила звуками, говорила словами наших прекрасних, наїених пісень.

На поріг виходили батько й мати і мовчки сідали. Виходили сусіди. І як тільки у вечірній тиші зазвучать перші звуки Арсенової скрипки, розмова вщухала. Тільки хіба хто й скаже:

— О, Арсен уже почав!..

І поринали в море Арсенової музики й пливли. Куди? До берегів дивного казкового краю, де, мабуть, і народилась музика, та звідки якийсь бог приніс її на нашу стару, таку похмуру, таку недобру і таку скупу землю.

І ось через двадцять років я знову зустрів Арсена. Колись струнка його постать тепер трохи згорбилась, буйні кучері взялися сивиною. Дивуватись цьому нема чого, бо шістдесят зим носив на своїх плечах цей селянський музикант. Хліб насущний він здобував собі тяжкою працею, а скрипка — то було його друге життя. Скрипка — то відпочинок. І скрипку й музику він любив, як справжній артист, і ніколи не робив він з свого мистецтва предмета куплі й продажу.

Рубанком і долотом вигодував він свою численну сім'ю, ті руки і досі дають йому шматок хліба.

Я висловив старому бажання відвідати його вдома. Він радо погодився, і ми призначили день.

Старої хати, що ховалася колись під трьома гіллястими грушами, я не знайшов. На її місці стояла інша, нова, може, не така поетична, зате простора, що могла вмістити і дорослих, і до півдесятка внуків.

Та мене вразило не це. Мене вразило одноманітне гудіння, що йшло від хати. А ще дужче вразило мене електричне світло, що широко виривалось з вікон на вулицю. Більшого контрасту тяжко було собі уявити. Навколо підсліпуваті хатки, що кутались у нічну сутінь, а тут тремтяче світло, що мечем розтинало темряву, й під ним голубів сніг.

Переступаю поріг, намагаюся відкрити двері і входжу в кімнату. Це була робітня. Тьмяно пахло сосновими стружками, дубом, вільхою. З токарного станка золотою биндою пливли стружки. Я найшов розгадку гудіння: гудів мотор.

— Е, та у вас тут повна електрифікація й механізація!.. Здрастуйте!..

Станок зупинився. Старий Арсен підвів голову і промовив зі сміхом, показуючи при цьому міцні й білі, як ріпа, зуби:

— Здрастуйте!.. Це в мене Василь усе наробив!

У високому білявому чоловікові я зовсім не пізнав колишнього Василя. Як він виріс, і вже одружений! Другий чоловік, з трохи похмурим обличчям, був старший син Арсенів — Яшко.

Василь, виявляється, дійсно був майстер. Він дістав маленького моторчика з мотоцикла, примаїстрував до нього маленьку динамку і механізував старе батьківське ремесло. Він же зробив і два токарних станки. Крім того, Василь провів у себе електричне освітлення.

Але мало цього: Василь автомобільного мотора пристосував до молотарки, і цілу осінь у нього не було одбою від селян. Василева молотарка перебила не одну тисячу кіп селянського хліба. Тепер Василь поділився своєю затаєною думкою: він працює спеціально над такою молотаркою, щоб нею могло користуватися кожне селянське господарство.

Сам Арсен ледве вмів читати. Його сини не вчилися ніде, крім земської школи. Але Василь має хист конструктора, і я подумав, що якби цьому самоукові та додати науки...

Працю припинили і перейшли до великої кімнати. Мій погляд упав на стіни. Тут було змішане все. На покуті висіли ікони, хоча я знав Арсена як старого нерозкаяного безвірника, що простодушно молився природі. Праворуч від ікон висів Ленін... Потім портрет Едісона й Шевченка. Далі з якогось журналу Ніагара, ще далі деталі якихось машин. Все це перемішане з родинними фотографіями. А в лівому покуті (тут мене пройняв цілковитий подив) стояло піаніно, поруч на стільці лежала трирядна гармонія, стояв обертий об стіну бас, а над ним висіла, загорнута в рушник, Арсенова скрипка.

Чи варто розповідати все, про що ми того вечора говорили? Ми говорили то про далеке минуле, то повертались до теперішніх днів... Я оповідав про міста, де мені доводилось бувати, про газети, про останні політичні новини. Вони розповідали мені про село, про те, як у них на селі провадилась електрифікація, що її так проповідував Василь і за яку його тепер усі лають.

— Обіцяти обіцяв, а нічого не зробив!..

А виявляється, що електрифікацію можна було перевести, використавши парового млина, треба було тільки 1000 абонентів. Місцева влада спершу взялась за справу гаряче, але швидко прохолола, дядьки не записувались у члени товариства електрифікації, стовпи, що були наготовлені, зникли, млина здали в оренду кооперації, а коли вона збанкрутувала, то якомусь непманові, і таким чином справа завмерла.

Розповідали про селянське дикунство, про самогон. І знову переходили до міста, до теперішнього життя.

Старий Арсен розповідав, як він колись разом з бандуристами п'ятнадцять років тому виступав у земській управі і як його там вітали різні пани.

Ця згадка навернула мене на розмову про музику.

— Граєте?..— запитав я.

— Атож,— відповів старий Арсен.— Ось Василь купив піаніно, сам полагодив його, і тепер у нас така музика, що літом півсела сходяться слухати.

Я попросив щось заграти.

Це був дивний концерт. Я не музика, але коли я почув перші звуки піаніно під пальцями Василя, коли старий Арсен торкнув свою скрипку смичком, і коли й Яшко вступив до них із своєю скрипкою і полилась то журлива, то весела, ніжна й бурхлива, як Черемош, запашна, як карпатська верховина, коломийка, що її занесли сюди ще полонені з Гуцульщини за імперіалістичної війни, я поринув у звуки...

Коломийку змінили наші степові пісні, потім пішли марші, польки, уривки з увертюр, серенади, романси, все це випадково підслухане, бо жоден з них не вмів читати нот, і подане тут у своїй своєрідній інтерпретації й трактуванні.

Арсен і його сини грали до пізньої ночі. І під звуки їхньої музики я думав: можливо, що в майбутньому визволена праця й вільне прекрасне мистецтво з'єднаються в одно ціле і краса досягне таких верховин, про які ми тепер не сміємо й думати!..

РЕДАКТОР МУХА

Місто все тонуло у білих вишневих садках. Навколо точилась горожанська війна. За півсотні верст гриміла канонада, а сталеві, стомлені лави Червоної Армії гнулись під ударами білополяків і крок за кроком уступали радянську землю, зрошуючи її своєю кров'ю. З передсмертним криком вони посилали привіт червоному прапорюві і великій революції.

Природі ніби не було до цього ніякого діла. Як і раніш, як і тисячі років тому, минула зима і прийшла свого часу весна. Обсипала ніжним, білорожевим цвітом сади. Від них ішов тьмяний запах, щибетали соловейки, і кохання творило свій одвічний круг.

Природа тремтіла від повності соків. Все було напоєне жагучим бажанням жити. Життя перемагало смерть.

Навіть там, в огні пострілів, на зелених рунах, у смертельному двобої змагалось життя із смертю, змагався новий і старий світ.

Вирок же історії був зроблений — перемога новому! Через смерть!..

Тут, у запалі, життя, крім людського, панувало неподільно. І воно курило тисячами кадильниць синьому небу. Сонце пило пахучі роси. Ніч сипала діаманти. Оксамитом укрились лани.

Місто було тихе й невелике. Воно задихалось у вишневих та яблуневих пахощах.

А за обрієм глухо падали постріли, здригалась і стугоніла земля.

У садках співали соловейки... А на небі спалахували й

згасали червонясті відблиски, ніби далекі заграви. Ніби зловісні вогні. Ніби іскри від велетенського молота.

Там відбувався смертельний герць. Тут — тиша й розкіш українських вечорів. Тихий шепіт закоханих...

На розі двох вулиць — будинок управи. Майдан. На майдані розхристано маячить з рушницею міліціонер, — тоді за уніформу ніхто не дбав. Насупроти — собор, що кидав темну тінь на будинок, де побідно-червоно звучало коротке, але красномовне слово: Ревком!..

У ревкомі партзбори. Секретар, знервований, чоло в краплинах поту, доповідає про міжнародне становище.

На стільцях — у напівтьмі — зібгані постаті. Молоді й старі. Кілька жіночих хусточок. На обличчях кам'яне мовчання. Гостро вирізьблена рішучість.

За вікном не переставало гриміти... За день той грім наблизився. Місто застигло в чеканні.

Зір і слух зверталися туди, за обрій, до громів.

А в залі падали слова:

— Наступ... поляки... знесилена Червона Армія... Будьонний... інтервенція... Антанта... Петлюра... партія... сталеві лави... допомога... потрібна організація... залізна дисципліна.

Секретар скінчив говорити...

Голова, похмурий і сутулий, запитав:

— Хто забирає слово?..

Найшлись чимало. Але ніхто нічого не сказав. Становище і так було для всіх ясне.

І от тут почувся жіночий голос:

— Товариші! Я пропоную видавати газету...

Секретар:

— Воно б добре було... Та... де нам узяти редактора?..

Тоді з кутка підвелась велика чорна постать і, ступивши два кроки в коло світла, так що можна було бачити зім'яту будьонівку, розірвану гімнастборку, ватні штани — був травень, — кинула гостро й упевнено:

— Я можу бути редактором!..

Незважаючи на напруження, увесь зал весело зареготав.

А секретар сердито ударив долонею по столі і здивовано запитав:

— Ти, Мухо?.. Редактором?.. Закройсь!.. Не мороч голови!..

Та Муха, переждавши хвилину, так само упевнено і твердо заявив:

— Так, я можу бути редактором... Подумаєш, яка труднація!.. Я думаю, що ескадроном тяжче командувати!..

Виникла палка дискусія. Одні стояли за Муху, дру-гі — проти: мовляв, це ж буде курям на сміх.

Голова махнув рукою.

— Товариші, голосую! Хто за газету?.. Одноголосно... Хто за редактора Муху?.. Більшість... Тепер: коли випустити перший номер? Через тиждень? Три дні? Хто за тиждень?.. Мало... Хто за три дні? Більшість. Муха, май на увазі: через три дні мусить бути газета.

— Слухаю,— відповів Муха по-військовому.

Треба вам сказати, що трагікомічність історії була виключна. Ні для кого не секретом було, що Муха малописьменний. Правильніше ж було сказати — технічно неписьменний. На ньому справдилось слово поетове, який сказав:

Хай чабан,— усі гукнули,— за отамана буде...

А Муха і справді був чабаном в економії. У вісімнадцятім році, навесні, перед німцями, революція його усинвила. Червоний загін, що випадково проходив через його село, вербував охотників. І Муха пішов. Кинув економію й поринув у вир революції. Воював, стріляв. Кричав: «В рубку!..» Скільки голів зрубав, не рахував. Поки на Кубані, рожевого ранку,— коли степ узявся легким морозом, а під підковами коней приємно хрустів лід у ямках,— ворожа куля не вцілила його в ногу і не перебила коліна. Муха зліз з коня. Назавжди. Розповідають, що він так гірко тоді плакав, що навіть не відчував болю.

Але, може, не це найцікавіше було в його біографії... Найцікавіше, просто неймовірно, було те, як він вивчився грамоти.

Муха командував ескадроном. Він вихром літав на коні й умів рубати. Але перед газетою, перед книжкою почував себе розгубленим, мов мала дитина.

І от одного разу на спочинку, десь у калмицькому кишлаку, він кличе до себе червоноармійця, єврея Шрайбера.

— Слухай, Шрайбере,— кинув ескадронний,— ти мушиш вивчити мене грамоти!

— Слухаю, товаришу Муха!.. Але як?..

— То вже моя справа... Доставай книжку, зараз буде перша лекція...

Так почалась його наука. Наука була важенька. Не вкладались у голову вчорашнього чабана літери з усіма своїми хвостиками, карлючками, паличками. Щоб краще їх запам'ятати, він виписував їх у себе на сідлі і, їдучи перед ескадромом, учив їх, зачував слова.

Минуло три місяці, і Муха вже писав дописи до газети «Солдат революції».

І знов-таки не треба розуміти буквально слів «писав до газети». Власне, він диктував, а писав Шрайбер... Але редагував Муха. Продиктує, Шрайбер напише, а тоді Муха каже:

— Ану, прочитай!..

Шрайбер читає, а Муха слухає.

— Ні, не так... Давай краще отак...

Пам'ять у нього була колосальна. Він з одного разу міг запам'ятати цілі речення. І потім перевертав їх по-своєму, надавав їм відтінку, оздоблював епітетами, вишукував енергійних зворотів, що відповідали б обставинам і суворій мові революції.

— Ти, Шрайбере, не розсусолівай, а хай воно звучить так, щоб уся братва розуміла, що пише червоний кіннотник!

Шрайбер так і не вивчив Муху письма. Просто не встиг. Зате Муха сам навчився писати друкованими літерами. Писав він з великою мукою. Криво й косо. Літери ніяк не хотіли ставати у рівні шерехи під його грубими великими пальцями, що ламали олівця. Вони його боялись і ніби намагались від нього втекти, як тікали від його шаблі лави білих.

Ось такого редактора мало місто. Ось чому реготав зал. Проте Муха поставився до свого призначення серйозно. І дав слово, що випустить газету.

Та хоч який був сміливий Муха, тільки ж було багато скептиків, які не вірили в те, що йому вдасться організувати газету. Бо ж справді, можна було знайти приміщення, навіть папір, але що далі?

Все-таки другого дня Муха взявся до справи. Насам-

перед пішов до начальника місцевого особливого відділу. Розмова була коротка, але енергійна.

— Ти знаєш, що я призначений на редактора?

— Знаю...

— Так от, щоб завтра був папір!..

Той почав сперечатися. Муха перебив його коротким:

— Я нічого не знаю... Директива парткому... Значить, мусимо виконати.

Коли справа з папером кінчилась, перейшли до складу редакції.

Муха сказав:

— Мені треба двох письменних буржуїв. Через дві години вони мусять бути в ревкомі!..

Муха пішов. Начальник до телефону. Викликав секретаря парткому.

— Слухай, перестань дурня корчити!.. Муха дурниці робить, а ти йому потураєш!..

Телефон щось глухо скрипів на відповідь.

— Добре, постараюсь виконати!..

Через дві години привели до Мухи колишнього власника книгарні Самсоненка і повіреного Чорного.

Той пояснив:

— Ви призначаєтесь на секретаря редакції. Негайно йдіть до друкарні і скажіть, що газета виходить після завтра...

— Але ж, товаришу, я зроду не працював у газеті!..

— Для мене це не резон... А станете саботувати...— далі Муха нічого не сказав, а тільки постукав по стеєру, що лежав перед ним. Аргумент вплинув, і Чорний більше не сперечався.

Самсоненка було послано до особливого відділу за папером і загалом доручено організувати господарську частину справи.

Робота закипіла.

Газета у призначений час вийшла. Називалась вона «Горно Революції». Друковано її було на сірій бібулі, що її Самсоненко разом з чекістами конфіскував у крамаря Гольднера. Гольднера за утайку посадили в підвал, а на його папері Муха став роздмухувати полум'я революції.

Своєрідна то була газета, як своєрідний був і сам редактор її. Мова у неї була енергійна і пересипана всім то-

дішнім словесним арсеналом. Особливо діставалось міжнародній буржуазії, хитрому Ллойд-Джорджеві, панові Пілсудському, панові Петлюрі і загалом усій зграї міжнародного капіталістичного конклаву.

Робота в редакції починалась рано. Муха, обкладений купами центральних газет, енергійними рухами червоного олівця окреслював ті місця, що, на його думку, можна було використати. Чорний, щохвилини поправляючи пенсне, диктував це друкарці.

Потім починалось редагування. Чорний читав, а Муха слухав. Коли йому яке місце не подобалось або воно не звучало так енергійно, як йому хотілося, він його перербивав:

— К чорту!.. Нам не базікання треба!.. Пишіть: «Меч революції безжално впаде на голову ворогів, і вони котитимуться, не знаючи, звідки на них впала кара...» Так... Ну, це добре... Може піти...

Після того, як матеріал було здано до друкарні, Муха крутив «козячу ніжку», пихкав синім димом і вчив політичної грамоти свого секретаря.

— Ви от — інтелігент, скінчили університет, а я чабан... думаєте, що я проти університету?.. Чорта з два!.. Я за нього... Але що зробив з вас університет?.. Безхребетного. А в мене ось є хребет, і я командую вами... Я чабан!.. А коли б мені ваші знання, то я командував би тисячами... І примусив би працювати на революцію... Ви от сказали про жорстокість... Хе!.. А скажіть, де б я міг навчитись ніжності?.. У панському свинарнику?.. Як ви гадаєте?.. Вороги на нас насаджають... Коли б вони перемогли, то пролили б більше крові... Тут проста економія... Ви мусите стати на наш бік...

Вороги, дійсно, насаждали з усіх боків. Досить сказати, що одного разу бандити серед білого дня продерлись були в самий центр міста. Муха, наказавши всій редакції лягти на підлогу, вхопив свого стеєра і почав палити прямо з вікна по ворожій лаві, що наступала майданом на ревком...

Бандитів було відбито... А через десять хвилин він сидів спокійно за столом і диктував Чорному статтю.

Поляки так і не вступили до міста. Шквал кінноти Будьонного гнав їх до волинських лісів і до лавів Поділля. Муха редагував газету, виступав на конференціях і громив ворога каскадом слів...

Знайомство моє з ним було теж чудне.

Якось увечері хтось постукав до мене.

— Прошу.

Відчинилися двері, й увійшов Муха. Глянув на стіни, на книжки, що в безладді лежали на вікнах, і сказав:

— А я до тебе з просьбою.

— З якою?

— Та от, ти мені повинен розказати про всі революції.

— Як про всі?..

— Та так, про всі... Скільки їх було, коли і хто ними орудував. Хочу знати. А то читаєш або чуєш — англійська революція, французька революція, і ні чорта не розумієш!..

Почались наші лекції. Я або читав, або розповідав з пам'яті, а Муха слухав. Сидів годину, дві, три. Іноді ціла ніч проходила в розмовах. А на ранок він уже сидів в редакції. В статтях же я став помічати вплив наших нічних розмов.

Згодом сталося так, що він приходив до мене щовечора з цілою низкою питань, що назбирував їх за день, і вимагав пояснень.

Я йому якось сказав:

— Тобі, Мухо, слід серйозно вчитись... В тебе є здібності.

— Постой, брате! Коли не проб'ють мого черепка, я візьму своє... А тепер не час, треба розтоптати спершу гідру...

Розлучились ми з ним у Херсоні, куди разом їхали на врангелівський фронт. Я лишився в Херсоні, а він їхав до Каховки.

В останню хвилину він довго тис мені руку. Потім, вагаючись, сказав:

— Ну, голубе, давай поцілуємось на прощання. Бо хто знає, може, більше й не побачимось.

Ми обнялись... Я глянув йому в вічі, і мені здалось, що вони стали мокріші, ніж звичайно.

— Ну, прощай, брате,— сказав він ще раз.— Дякую за науку!..

Ешелон рушив.

І я, справді, більше Мухи не бачив. Чи наклав він головою на Перекопі? Чи лежить його тіло десь у пісках

Туркестану? Чи, може, він учиться. А, може, десь редагує газету... і роздирає «гідру».

Проте пам'ять про Муху в тому місці, де він був першим редактором першої місцевої газети, не вмерла.

Там виходить газета і тепер. І в редакції вам розкажуть з десяток анекдотів про Муху. Та в них ви мало знайдете його справжніх рис: людська поголоска зробила з нього уже напівлегендарну людину...

МОГИЛА

Я йшов повільним кроком сільською дорогою. Був день, коли земля п'яніла в сонячному світлі. Блакить неба була глибока й прозора. Вона гармоніювала з польовими хлібами. Тиша ланів була наповнена срібними піснями жайворонків.

Мною опанував спокій, той спокій, що його ми можемо мати тільки на цих просторах, віч-на-віч з одвічною природою, на лоні землі, що таїть у собі велику животворну силу.

Але в цій гармонії, в цій великій творчій тиші був один контраст, що вражав мене.

Ліворуч простелився сивожовтий лан жита. Стеблини на ньому були кволі, колоски маленькі й легенькі, серед них ніжно синіли волошки, стелилась березка, а на окремих нивах гордою лавою підносили свої голови будяки. Де-не-де траплялися вимочини, як чорні лисини, як старі загоєні рани, як брудні латки на вбогому убранні,— жито було нерівне, й земля на цьому лану, як видно, була пісна.

Праворуч простелився лан пшениці. Вона стояла рівна, як мур. Стеблини стояли густими колонами, й важке колосся, що починало вже наливатись, схилило свої голівки долу. Ледве помітний вітерець іноді ласкаво торкав лан, і тоді він тихо, як море, хвилював, а земля, ніби мати, тихо зітхала від полегкості, що віддає свої соки.

Контраст був разучий. Та я не міг дати йому пояснення. Поруч були могутність, сила й повнота життя,— і кволість, безсилість та каліцтво. Бо коли лан пшениці

вважаючи своєю своєрідною красою, то лан жита був скалічений, пошматований на окремі нерівні смужки, а земля, ніби змучена, віддавала свою останню силу хлібові, що забирає у неї соки.

А над тим і другим синє радісне небо, срібна пісня жайворонка й тиша, що переповнювала шцерьть чашу небосхилу.

Я дійшов до краю, і там, де путівець вливався у чорний битий шлях, під купою молодих міцних дубків стояло три хрести.

Вони широко розставили свої руки над ланом. Вони ніби благословляли цю тяжку й одвічну працю матері-землі.

Я схилювся на почорнілий штахет. Життя перекидалось і сюди, в місце вічного спокою. Лан завойовує й гробки, й серед трави тихо гойдались окремі колоски пшениці. І коли б не штахет, то, певне, і на цьому місці, що було залишено на пошану смерті, пшениця буяла б.

Ніде не видно було ніякого напису. Тільки на хрестах висіло по сухому вінку.

— Здорові були! — раптом почув я за своєю спиною.

Я обернувся й побачив перед собою селянина, що в руках ніс кілька стеблин з корінням вирваної пшениці. На обличчі йому ліг відбиток тиші поля. Зморшки йому розгладились, а очі дивились з любов'ю і з замилюванням на лан.

Думаючи ще далі про контраст на полі, я запитав його:

— Скажіть, чому така відміна між цією й отією нивою?

Селянин спершу мене не зрозумів. Потім в його очах з'явилися й згасли якісь вогники. Він повернувся лицем до поля, довго дивився на його хвилясту рівнину й нарешті сказав:

— Відміна та, що то земля була панська, а ця земля, — він повів ліворуч — наша, селянська.

Для мене було тепер ясно. Десятки років панський лан переганяв і вбирав у себе всю міць, всю силу кількох поколінь. В той час, як селянська земля знесилювалась рік у рік, як злидарів і сам селянин, що мучив свою землю, поливаючи її потом і кленучи її, панський лан тим потом ситішав, набирався сили й тою силою гнітив і давив село. І скільки він багато забрав тієї сили за довгі

роки, що навіть і тепер, коли й самих панів не стало, вона випирала з нього й наливала буйні стебла пшениці.

— А це хто похований тут?..

— А це лежать тут наші перші уповноважені для управління панською економією, що їх розстріляли німці.

— Розкажіть про них!

— Та що розказувати!.. Історія ж звісна... Ми, можна сказати, все село перед революцією працювали на економію. Всі були винні економії, всі робили мало не задурно на економію. Як стали брати панські землі, наша громада теж постановила в свого пана забрати. Вибрали дванадцять уповноважених і доручили їм догляд з тим, щоб потім вони по правді поділили панську землю та худобу... Уповноважені берегли економію як громадське добро. Думали діждати весни й тоді ділити землю... Аж тут німці. Уповноважені були в економії. Їх забрали, і німецький офіцер питає: «Ви хто такі будете?» — «Довірені народу...» — «Що ви тут робите?!» — «Стережемо народне добро...» — «А хіба це ваше добро?..» — «Наше... і добро наше й земля наша!..» — «Геть забирайтеся звідси зараз!..» — «Ми не підемо... Нас обрав народ... Ми відповідаємо перед народом. Як люди скажуть, що нам треба йти, то ми підемо... А ні, то залишимося. Довіреного нам добра ми нікому не віддамо без дозволу на те народу...» — «А, так ви більшовики!.. Так вам землі?.. Гарзд, ви ту землю матимете!..» І от їх завели сюди, на це місце й сказали: «От панська земля!.. Дивіться на неї... Ви хотіли її мати, ви її матимете...» І розстріляли. Закопали їх отут, а потім уже всією громадою поставили ці хрести. Хай нагадують усім, за що загинули ці люди!..

Я знову подивився на лан, потім на хрести. День уже схилявся надвечір. Потемніла блакить неба. Сонце заливало кров'ю захід.

На лан лягли сині тіні. Подув вітер, гойднув ланами й упав безсило.

На тлі червоного заходу різко вимальовувались обриси хрестів. Вони ніби простягли руки над полем і стерегли його.

Дорогою йшов селянин і зрідка ніжно проводив рукою по колосках пшениці. Він ішов туди, де у вечорових загравах вмирав золотий день.

Могила різко чорніла своїми хрестами.

Як спомин про минуле, як символ, як пересторога!..

ВЕСІЛЛЯ

У Довбишовому яру, що за вісім верстов від слободи, притулився хутір Титаренки. А через долину, на другому боці, на узліссі, розкинулось друге сільце — Куцівка. Між Куцівкою та Титаренками з давніх-давен була ворожнеча за землю.

Куцівчани були колись кріпаками. Про своє минуле вони розповідають так: земля, де тепер стоїть Куцівка, колись належала панові Барабашеві. Багатий був пан, а землі в нього та лісів було стільки, що за день не переїдеш. Приїхав одного разу сюди Барабаш на полювання з довжанським паном князем Голіциним. І сподобалась Голіцинові сучка пана Барабаша, що він дав за неї десять селянських родин. Пан Барабаш і оселив їх тут над яром, щоб, коли він часом приїде сюди, було кому дичину заганяти.

Коли касували кріпацтво, то пан випустив куцівчан на курячі дільниці, і їм, хоч-не-хоч, а доводилось у пана, яким тоді був уже Кочет, орендувати землю, бо однаково не було куди податись. Проте діди підтримували у молоді віру в те, що земля рано чи пізно не мине їхніх рук, бо недурно ж людей катували канчуками за ту землю й на собак вимінювали.

Років сорок тому трапилась подія, від якої й почалась ота ворожнеча між двома селами. Як старий Кочет помер, то маєток дістався його дочці, що була одружена з якимось ротмістром Дюковим. Так от пані Дюковша й наробила діла.

Одного разу Омелько Броватий, який поніс податок

платити, прибіг з волості зимою без шапки й кричав вулицею:

— Гей, гей!.. Виходь!.. Пропала земля!.. Виходь!.. Пані землю продала!..

Чутка в одну мить облетіла все село, і сходка стояла до півночі, поки не ухвалила послати діда Василя Кошляка, Корнія Чубатого та Сидора Дяченка в місто Орел, де жила пані, й перевірити чутку, а коли то правда, то прохати купчу знищити, а землю продати куцівчанам, бо в противному разі селяни загинуть.

Уповноважені, помолившись богіві, зібравши по семи-гривенику з двора на дорогу, поїхали, й село стривожено чекало звісток.

Через десять день вони повернулися, скликали сходку й розказали про свою подорож. Виявилось, що пані дійсно продала землю й не всю, а триста двадцять десятин, і продала вона її вільшанцям, чотирьом братам Титаренкам. Уповноважені прохали не робити того, послалися на свої історичні права на ту землю, прохали не сиротити їх і запропонували ту землю купити самим. Але пані відмовилася, бо, каже, я вже й гроші узяла, і слова свого не хочу ламати.

Сходка мовчки вислухала те повідомлення і мовчки розійшлась, бо було ясно, що справа буде програна й земля для них пропала. Але лють проти Титаренків була велика, і кожний з куцівчан ту образу затаїв у собі й без ніякої змови постановив шкодити Титаренкам на кожному ступні.

Титаренки навесні переїхали на куплену землю. Застукали сокири, і в яру стала виростати хата за хатою. На осінь їх стояло вже дванадцять.

З того ж року й розпочалась між Титаренками та Куцівкою запекла боротьба. Обое сіл не родичались між собою, не входили в будь-які близькі відносини. Ворожнеча поглиблювалась ще тим, що Титаренки були заможні, кріпкі хазяї, а куцівчани здебільшого були голода, злидарі.

Куцівчани, наприклад, вважали, що випасти леваду, украти півкопи хліба в Титаренків або витолочити поле — не гріх. Титаренки, коли ловили кого з куцівчан на шкоді, били смертельним боєм. Час не тільки не притишив цієї ворожнечі, а навіть збільшував її. Парубкам не мож-

на було показуватись у другому селі, бо їх неодмінно били. Дівчата при зустрічах плювалися, а чоловіки тяжко один одного лаяли.

Так вони дожили до революції. Але й тепер тут, замість миру, вибухла ще гостріша війна...

Перш за все, Куцівка взяла реванш тим, що захопила решту землі Дюковші, щось коло двохсот десятин. Це задовольнило земельний голод Куцівки тільки почасти, і 1919 року Куцівка постановила увести Титаренків у норму й забрати в них усі земельні лишки. Ухвалили постанову, а другого дня всім селом пішли заорювати титаренківську толоку. Титаренки боронили свою землю грудьми, але куцівчан було більше, й вони перемогли.

Однак куцівській голоті не пощастило скористатись цією перемогою, бо скоро прийшла денікінщина. Тут уже святкували перемогу Титаренки, і всю Куцівку, як більшовицьке село, так було скатовано шомполами, що з десятків людей віднесли на цвинтар.

Року 1920, з поверненням Радянської влади, боротьба так само не вщухла. Тепер уже наступали голодранці з Куцівки, і їм таки пощастило відтяти для хуторів десятин з вісімдесят землі. Крім того, Куцівка дошкуляла Титаренкам розкладкою, бо в Куцівці не було чого брати, а в Титаренків було набито повні ями зерна. Куцівчани самі виводили по дворах продагентів і власноручно насипали мішки збіжжям.

— Ми за совіцьку владу, — казала Куцівка, — а ви контри всі!..

— Добре, добре! — казали Титаренки. — Забули вже, як вас різками сікли?.. Ото-то бо й є. Глядіть, як би вдруге не довелося спускати штанів!..

Життя пішло своїм шляхом. Дюковшину землю поділили, а п'ять родин не захстіли йти на шматочки, а заснували на колишньому панському дворі артіль на чолі з сином колишнього уповноваженого Сидора Дяченка. Онук цього Сидора і є герой нашої історії.

Петро Дяченко служив у Червоній Армії, а до того він був членом комнезамоужу. З війська повернувся він не тільки незаможником, а й членом партії. Як тільки прибув у свою рідну Куцівку, то зараз же розпочав енергійну роботу не тільки у себе в артілі, а й на селі. Заклав хату-читальню, став випускати стінну газету, завів у себе

різні кодекси, так що село, на випадок якихось непорозумінь, завжди йшло до нього.

— Ходім у колектив до Дяченкового Петра, той розкаже!..

І, нарешті, в колишній панській клуні Петро відкрив «театри»...

Цим авторитет Петра піднісся на таку височінь, що стояв вище над усіх. І надумав тут Петро покласти край старій ворожнечі, що поділила Титаренки та Куцівку на два ворожі табори.

— Ми,— агітував він,— однакові всі селяни.— Тільки біда в тому, що в Титаренках є кілька куркулів, що й баламутять усім хутором. Але через те, товариші, що тепер ставка на середняцтво, а в Титаренках більшість середняки, ми мусимо їх відірвати від куркулів і приєднати до нашої бідноти. Правильно я кажу?..

І так ото майже цілу зиму в хаті-читальні агітував. Помалу йшла агітація, а проте куцівчани піддавались потроху.

А Петро далі своєї:

— А головне, з кого починати? З молоді треба починати. Треба, щоб наша молодь не билась кілками, а ходила до нас у хату-читальню та набиралася культури, читала, вчила нас!..

Але Титаренки були глухі на всі заклики до миру. Тоді Петро поставив доповідь на райпарткомі і добився скликання зборів на хуторі з участю представників району, щоб домовитись остаточно. План було ухвалено, і однієї неділі він виїхав туди з начальством району та делегацією від Куцівки для переговорів.

На зборах говорили про світову революцію, про Чемберлена та капіталістичне оточення, про всесвітню солідарність трудящих і про шкідливість розбрату в наших лавах і кінчали:

— Геть буржуазію!.. Хай живе світова революція!.. Геть ворожнечу між хутором Титаренковим та селом Куцівкою!.. Хай живе мир, згода і любов між ними!..

Титаренки виклали перед мировою делегацією всі свої образи, будь-коли заподіяні їм куцівськими голодранцями, згадали всі випади, крадіжки кіп на полі, підколоті свині, перебиті гусенята.

— Яка ми контра! — гукали деякі з них.— Наші сини служать у Червоній Армії, податки ми платимо, а на

нас дивляться, як на якихось ворогів. Що Титаренко Микола та Титаренко Карпо денікінцям на куцівчан виказували, то ми ж тут при чому?.. А хіба ми винні, що наші батьки тут землю купили?.. Це непорядок!.. Партія так не показує!..

Секретар райпарткому на ті закиди казав:

— Ви, товариші, партію не чіпайте. Тут, одно слово, між вами історичне непорозуміння по случаю експлуатації селян поміщиками. Ваша вражда — вода на млин світової контрреволюції. А тому я пропоную вам, по пропозиції товариша вашого Дяченка, покласти у вашому хуторі Титаренки сьогодні ж тверді основи радянського строю. Таку пропозицію й ставлю на голосування! Хто за?..

Проголосували, і більшість обстала «за». Значить, мур було пробито, і Петро тут же звернувся до титаренківської молоді з палким закликком прийти до них у ту неділю на виставу.

Надійшла неділя, і колишня клуня пані Дюковші не могла вмістити всіх, що бажали пограти на виставу. Всамперед давали місця гостям з хутора, а потім уже своїм. П'єса йшла під грім оплесків, і перемога Петра Дяченка над Титаренками перейшла в триумф, коли його після кожної дії оплески, крик і гукання викликали раз у раз на кін. Але сам Петро тоді ж таки теж попав у сильце.

На виставу прийшла дочка одного з найзапекліших ворогів куцівчан, Гната Титаренка, Христя. Вона, розчервонівшись, стежила за Петром, що грав головну роль у п'єсі, і між нею та ним, мабуть, у той же вечір простяглись якісь ниточки, що потім міцно зв'язали обох. Влітку верба на леваді не раз була свідком їхніх зустрічей, і не раз місяць милувався цією парою, бо бачив, що діло пішло «на сурйоз».

Гнат Титаренко, звичайно, прочув про таке свавільство своєї дочки, але й виду не подав, що знає щось. Тільки восени, одного вечора загавкали у нього на подвір'ї собаки, а до хати зайшло двоє людей аж з Коробчиного хутора з хлібом. Діло скоро справили, й Христя за якусь годину була засватана й заручена.

Коли Петро почув про це, то спершу засмутився, але потім вирішив, що не все пропало. Одного разу йому

вдалося підстерегти Христю коло криниці. Розмова була коротка й рішуча.

Петро сказав:

— Знаєш що, Христе, коли ти справді не хочеш виходити за того гевала Коробку, то кидай к чортам усе й гайда до нас у артіль!..

— А приймуть? — блиснула очима Христя.

— А чому ні? Батьки згодні!

— І можна хоч зараз?..

— Та хоч і зараз!..

— Отак, як єсть?..

— Отак, як єсть!..— відповідає Петро, і сам сміється.

Христя подумала з хвилину, подивилась на батькову хату, що чорніла в вечірній сутіні, потім рішуче поправила хустку на голові й не менш рішуче сказала:

— Я згодна... Ходім!

І пішла. А коло криниці лишила відра порожні.

Мати ждала-ждала з водою, потім вийшла на тік і давай гукати:

— Христе!.. Христе!! Христе, де ти є?

— Не гукайте, тіточко,— сказала сусідка,— пішла ва-ша Христя у комуни. Сама бачила!..

Гнат Титаренко, кажуть, аж заплакав, коли взнав про це. Хотів був іти скаржитися, та люди відраяли, бо все одно, кажуть, не pomoже.

А через кілька днів Куцівка була свідком такої картини. Артільники на своїх конях, прикрашених червоними стьошками, рушили до сільради, де мали Петро та Христя розписуватися.

Коли повернули назад, то перед хатою-читальнею, при повному зборі усього села молодих зустріла троїста музика маршем, а батько Петрів виголосив промову про те, що от, мовляв, до артілі вступає новий член і що пора нам кидати попівський обман і починати жити по-новому...

Для молоді влаштували танці, і тут же кілька пар постановило, що вони підуть слідом за Петром.

Щодо дорослої людності, то вона так само була задоволена.

— Молодчага Петро, натяг носа старому Титаренкові!..

Цю історію розказав мені сторсж куцівської хати-читальні, старий солдат Юхим Табатирка, що закінчив так:

— А всьо воєнна наука. Без воєнної науки Петро нікогда б не додумався до такої штуки. Воєнні здатні на все. От, приміром, як ми воювали в Манчурії гапонця, було таке діло...— і він став мені розповідати одну з своїх безконечних історій.

Я мало слухав його, а перебирав ще раз розказані події і думав про паростки нового життя на селі.

І ТРЕБА, І НЕ ТРЕБА

(З подорожніх вражень)

Серед просторих ланів, що колихалися дозріваючими хлібами, плуває путівець.

В полі порожньо, ані одної живої душі не видно. Тільки жайворонки сиплять-розсипають свої срібні пісні та зрідка шуліка хижо шугне понад самими хлібами, то раптом підійметься догори, то каменем падає у жито.

Спека.

Конячки, запряжені у простий селянський віз, спроквола помахують хвостами і ступою ідуть серед цього хлібного моря.

Мій візниця, дядько Юхим, що його дали мені «по наряду» у сільському комітеті, не має й на думці підганяти своїх конячок. Він тільки для близіру іноді хльоскає батогом.

— Но! Но! — говорить він до своїх миршавих шкап. Але голос у нього зовсім не сердитий. Конячки це чудово розуміють і замість того, щоб після того нокання, нукання та хльоскання хоч би трішки підбігти тупцем, вони, ніби навмисне, збочують з дороги й починають зривати колоски.

— Куди вернеш? — так само говорить Юхим і починає дьоргати віжками.

Я лежу на возі, повному свіжого сіна, і дивлюсь прямо у прозору блакить неба.

Он високо-високо літає рябець. Он показалася, наче з серпанку, біла-біла хмарка, починає рости-зростати, а потім раптом тане, зникає.

І знову чиста блакить, знову простір, співи жайворонків та «підпадьом» перепелів.

Юхим зі мною не розмовляє, очевидно, сердиться, що через мене у «наряд» попав і оце мусить мене за п'ятнадцять верст везти. Я теж мовчу.

Пахло хлібами. Знаєте, такий здоровий, медяний дух, що йде з поля в сонячні дні. Іноді вітрець доносить пахощі долиною. В житах синіють волошки. Зрідка однамітний зеленозолотистий килим переривався смугами гречки, проса, вівса, конюшини.

— Тру! — зупиняє Юхим коні.

— Що таке?

— Коням треба відпочити,— промовив він незадоволено.

— Коли відпочити, то й відпочити! Мені все одно поспішати нікуди!

Коні стали. Юхим вийняв з-за пазухи великого кісета, розтер на чорній та грубезній, як чавун, долоні тютюн і почав крутити велику, як колода, цигарку.

Запалили.

— А ви хто такі будете, товаришу? — запитав мене Юхим після кількох затяжок.— Чи ви комісар, чи ви будете з земельного відділу?

— І не комісар, і не з земельного відділу,— відказав я, ухиляючись від прямої відповіді.

— Так,— протягнув він.— А у нас по селі така чутка пройшла, що на опитне поле комісар приїхав, дак землю, що під поле відвели, мужикам назад повертатъ будуть.

— А хіба вам поле не потрібне?

— Та хто його знає? Воно, якщо по правді казати, і потрібне, і не потрібне. І треба його, і не треба...

— Як то так? — кажу я, здивований таким рішенням Юхима: і треба, і не треба...— Ви ясніше кажіть.

— А так... Опити ті ніякої користі нам, мужикам, не дають. Ви пойміть,— каже, вже хвилюючись, Юхим,— сто двадцять десятин. Шутка сказати! То ж двадцять хазяїв, коли їм дати по нормі, можуть на тій землі сісти.

Виходить, що дядьки всюди добре цю «норму» затямили.

— Так опитному ж полю саму найгіршу землю відвели. Солонці та піски. Коли б та земля була у вас, то во-

на все одно б пустіла. А поле і мусить вам на ділі показати, як на самих поганих, неродючих землях треба господарювати та добрі врожаї мати.

— Пусте діло,— твердить уперто своє Юхим,— дайте мені ті сто двадцять десятин, то я вам такий опит покажу, що аж засмієтесь. Ні, ти покажи опит такий,— каже далі Юхим, звертаючись до когось невідомого,— як на двох десятинах треба господарювати так, щоб і скотина була сита, і сім'я неголодна. От то я розумію, що опит! А все те, що вони там роблять, то дурниці!

— Ні, не дурниці,— намагаюсь я переконати Юхима. Пригадую, що читав колись про постановку дослідного діла за кордоном, і починаю розказувати про Америку, про Німеччину, про наших німців-колоністів, які вони збирають врожаї, як там живуть селяни.

Юхим уважно слухає, похитує головою, а очі його весь час з недовір'ям позирають на мене.

«Бреші, бреші,— ніби говорили вони,— а мене все одно не переконаєш».

Я змовк.

— Дак, може, там, у вашій Америці, земля родюча,— каже Юхим, трохи помовчавши.— А потім, по скільки десятин у ваших, як ви їх називаєте, фермерів, чи що?

— Ага! Я так і знав, що в них землі більше, ніж у нас. На землі й дурень врожаєм получить. Все од землі залежить, та ще, кажуть, від бога. А то подумайте,— говорить далі з презирством Юхим,— стоїть панночка, коло неї вага. Дівчата в кошиках гній носять, важать, потім купками по полю розкладають. А для чого, спитаю вас? У нас он торік, слава тобі, господи, врожаєм собі нічогенький був. А на вашому полі бур'яни вирости. Хотіли бога перехитрити, а воно він вас перехитрив.

— А отже німці перехитрили...

— Та то ж німці, там народ грамотний, він знає, що до чого. А у нас...

Юхим знову безнадійно махнув рукою.

— От, бачите, ви самі розумієте, що коли народ грамотний, то він живе краще...

— А я про що толкую... І всі у нас признають. Чого наші мужики стоять проти опитів? Думаєте, що їм уже так потрібні оті сто двадцять десятин? Ні. Мужики кажуть, що опити їм не потрібні через те, що ніде їх при-

класти, та й не зуміють вони. Значить, для опиту треба грамоти, потім земля. От про що гсвориться...

— Як то ні до чого прикласти? Але у ваших селян є земля?

— Є, та що толку з тієї землі?

— От ви й спробуйте на своїй землі те, що на опитному полі робиться.

Юхим засміявся.

— А як у мене поле за десять верстов. Як, по-вашому, я в себе той опит зроблю? На припічку, чи що, його робити?..

— Треба землю переділити. Село розселити. На хутори, на виселки можна вийти. Законом це дозволяється. Читали новий земельний закон?

— Чули. Так мужики не хочуть ні розселитися, ні землю ділити...

— От тобі й раз! Та ви ж самі добре розумієте, що земля на десять верстов, то все одно, що у вас її немає. Значить, треба зробити так, щоб вона була ближче.

— А звісно, треба,— згоджується Юхим.— Хто каже, що не треба. Коли б у мене була під боком земля, то, як кажуть, дома й замужем. А як ви заставите мене перейти на нове місце? А може, я не хочу? Чому саме я мушу виходити на поселки, а не хто інший. Отак і кожний думає.

— Ну, як так думати, то й справді ви ніколи з злиднів не повилазите,— кажу я, трохи роздратований Юхимовими міркуваннями.

Але, дійсно, справа не такою вже простою здається, як то іноді показується з кабінету. Там усе це дуже просто робиться. Склали плана, розписали кошторис, написали брошурку й кінчено. Так уже селяни й прийняли інтенсивну плодозміну, і на виселки пішли, і поліпшену худобу почали розводити. А коли діткнеться до справжнього діла, то й стоп машина. Не йде дядько на виселки, хоч ти трісни, не хоче він змінити свого трипілля на шестіпілля, скільки ти його не підманюй, як ти хороше не малюй йому життя на виселках. Навіть і піаніно не підважить, про яке часто-густо згадують наші агітатори. А розгадка дуже проста: дядько просто не хоче міняти силиці в руках на журавля в небі.

От послушайте, як оцей самий Юхим про «розселення» толкує.

— Ви думаєте, не треба розселятися? Треба. А коли подумати як слід, то й не треба...

Знову «треба» й «не треба». Я чекав, що далі Юхим буде говорити.

— От подумайте,— провадив своє Юхим,— приміром, я захотів би переселитися, та ви знаєте, що це таке? Та це ж розор для мене, без ножа смерть.

— Вам можуть дати допомогу...

— Хе! — зневажливо знизав плечима Юхим.— Допо-мо-га!.. А держава де набереється, коли почне всім давати допомогу. Ні, це не резон!

— Та он же по других волостях виселяються. І ліс на хати получили, і ще дещо...

— Знаємо. Ні, ви банок нам зробіть. За банок вам всі селяни спасибі скажуть. От що! Банок нам потрібний. Пішов би я туди, позичив би грошей, і пішла робота. Тоді мені й опит подавай. Я, може, й агрономові де в чому носа втру,— почав уже хвалитися Юхим.

— Так он ти який,— подумав я.— А я було тебе за прощачка прийняв.

Спека помітно спала. Дужче бриніли бджоли. По краях неба громадилися білі хмари.

Тихо. Просто, «ні вітру, ні хвилі».

Рушили далі.

— Н-но! — поганяє Юхим.— Був у нас тут оратор недавно, розказував про землеустройство. Та тільки ми мало чого допоняли.

— А ви б собі кращого попрохали.

— Таке й було. Мужики так думають, що чим менше до них іздять, тим краще.

— То ж чому так?

— Та, знаєте, мужики у нас чудні. Як прочують, що хтось із города приїхав, так і думають, що новий продналог привезли.

Я сміюсь. Але мені заздро стало такій популярності Наркомпроду.

— Тепер тільки один продподаток,— кажу.— Він для держави йде.

— Кажіть. Торік так само говорили. А потім як пішло,— і на школи, і на лікарні, і громадянський, і імуше-

ствене якесь. Одним словом, встигай тільки розчепіряти калитку. Ніяк тих чортових грошей не напасешся.

— То,— кажу,— податки на місцеві потреби.— Ви ж і раніш платили подушне, сільські збори, волосні, земські. А що, хіба, по-вашому, і податків не треба платити?

— Чому не треба? Платить треба. Платити ніхто не відмовляється. Держава ж мусить жити? Знову ж красноармейці. Зодягають, обувать нада їх (Юхим іноді закидає «по-городському»). А як подумати, то...

— ...Не треба,— підказую я,— у вас це якось чудно виходить: і треба, і не треба...

Юхим теж сміється.

— Мужики так гадають, що ні з кого, мовляв, спросити, куди гроші діваються. Раніш був староста, старшина...

— Цар,— додаю я,— ви вже до кінця доказуйте.

— При чому тут цар,— ображено говорить Юхим.— Цар дурний був. Предки державу збирали, а він у трубу загнав її і сам загинув. Царя пани згубили. Він з панами тільки мав діло, а до мужика звертався, коли йому солдатів треба було. За царем у нас, товаришу, ніхто не жалкує. Правду кажу. А от нащот порядку в наших комітетах, то його таки частенько там немає. От к чому я сказав, що ні з кого спитати. А нащот контрреволюції, то ми не кулаки які-небудь, боронь боже... Ми трудові селяни, мозолями хліб добуваємо. Платимо, платимо, а куди йде — не видно. От, значить, у мужиків і опаска являється: чи в діло воно, чи не в діло йде?..

І Юхим, видимо, ображений, замовкає.

Правду кажучи, я такі речі чув не від одного Юхима. Про якусь провокацію тут не приходиться говорити. Річ у тому, що інтерес до громадських справ за часів революції у селян дуже виріс. Вони цікавляться кожною копійкою, що держава в них бере. По суті, це явище здорове, хоча куркульня іноді й натякає про те, що все «жиди» по своїх кишенях розтягли.

З практики ж наших сільських, волосних та повітових комітетів не зовсім видко, щоб вони такі звіти давали, особливо про кошти, що збираються на місцеві потреби. А дядько — це Хома невірний. Не впевнившись на власні очі, він вам нізащо віри не поїме.

Я кажу Юхимові:

— Спитати є з кого. У вас є голова сільського комітету, волосного. З них і питайте. Адже ви їх вибираєте.

— Та вибираємо. Тільки нещастя в тому, що не хочуть ходити. Виберуть, а він тиждень походить і кидає...

— Знову другого вибирати треба?

— Еге ж. А то ще й так буває. Одні виберуть, а другі, що не були, кажуть: ми його не вибирали, то й слухати не будемо.

— І тепер так?

— Е, ні! Тепер уже наладжується. Власть строга стала. Сурйозна власть. Та й пора. А то кой-хто таки розпадлючився.

— Значить, власть потрібна?

— Аякже! — здивовано говорить Юхим. — Та якби не було власті, то ми б один одному в'язи поскручували. Знову-таки й те треба сказати, що теперішня власть здорово за бідноту стоїть. А то нас би багачі з гамузом з'їли б. Правду кажу. Не люблять вони, коли кого-небудь кулаком або куркулем обізвеш. Так і спалахне увесь. «Який я, — каже, — кулак?» І чого їм те слово так не під нараву? — наївно запитує він.

Пауза.

— Я так думаю, — веде Юхим, — що як зберемо врожай, то діла підуть на поправку. Потроху-потроху, і поластаємося. — А онде і Красилівку видно!

І Юхим указав мені пужалном на купу тополь.

— Вас куди завезти? — запитав він трохи згодом, — до комітету чи до школи?

— Вези до школи.

За півгодини ми вже були у Красилівці. На прощання Юхим простягнув до мене руку.

— Може, дали б що-небудь...

Я дав.

— Оце спасибі! — і на його обличчі з'явилася посмішка. — Буде на що гасу купити. А я, як на те, і пляшку взяв з собою. Прощайте!

— А що, Юхиме, скажіть: чи треба було мене везти, чи не треба?

Юхим засміявся.

— Як вам, товаришу, сказати? Для вас, то воно треба. А як на мене, то, може, й не треба...

І він ударив по конях.

* * *

Скільки от таких Юхимів розкидано по наших селах, що заплуталися між своїм «треба» і «не треба», як між тими трьома славнозвісними соснами.

Але вони бачать, що Радянська влада попри всі свої хиби все-таки краща за стару урядницьку чи старшинську владу.

«Предсідатель» користується більшою пошаною більшості селянства, ніж старі, заштатні тепер, володарі села.

Та цього недосить. Селяни так були затуркані, заморочені старим «прижимом», що й досі той чад не виїшов їм з голови, бо вони й досі часто не розбираються, що їм треба і чого їм не треба.

Завдання наше — скоріше це масовому селянинові, отому нашому Юхимові, роз'яснити.

ЯК Я З ПАСТУХОМ ПРО ЛЕНІНА БАЛАКАВ

Я попав у село на агіткампанію.

На цей раз дорога йшла із Гориці до Пісок.

Навколо — поле. Поруділа стерня щетиниться. Порожно. Тихо.

Спека така, що вас ніби хто гарячим смальцем обливає. От здається, що сонце на небі злоститься і завзялося з вас зробити головешку.

Оце осінь! Літом увесь час дощ хлющем ішов, а тепер так пече, що ви собі місця не знайдете.

Понуро тягне шкапа воза. Возниця, дядько з Пісок, сидить байдужно на полудрабку і тягне з люльки свій бакун.

Його бронзове обличчя спокійне. Тільки іноді поглядає у долину і ліниво помахує батоном, більше так собі, по звичці.

Потім піски пішли. Тут пекло ще гірше. Біло, аж очі коле.

По рівнині кучугури піщані розкидані, порослі рідкими билинами. Куці лози. Зрідка крива, обтріпана береза попадається.

На тих пісках отари овець пасуться. Збившись до купи, вони стояли нерухомо волохатими плямами і безнадійно ждали вечора. Коло них стовбурили пастухи і ліниво проводжали нас очима.

Наша шкапа зовсім пристала. Вона задихалася й не могла тягти далі воза, що по самі ступиці поринав у зибучому піску.

Мій дядько зліз з воза, звернув з дороги і сказав:

— Треба переждати, поки трохи спаде спека...

Не встигли ми розташуватись, як із-за горбочка показалась людська постать, яка простувала прямо до нас.

Це був уже старий дід. Чорне, загоріле, у глибоких зморшках обличчя свідчило про те, що він весь час був на сонці. Одягнутий він був у повстяні широкі штани й сорочку, що почорніли і являли собою контраст з чистою білizzanoю піску. На ногах—старі постолы, через плече— стара свита. Гирлига в руках свідчила, що цей дід був пастух.

— Драстуйте вам,— сказав він, наблизившись до нас.— Звідки їдете?

— З Гориці,— відповідає мій дядько.

— А-а! А це хто з вами? — і гирлига простяглась у мій бік.— З города, чи що, чоловік?

— З города, діду, їду, з города. Їду у Піски на роботу.

— Так, ну що ж там у вас у городі? Усе гаразд?

— Та все. Поки що стоїть на місці!

— То, може, у вас і газетка єсть? Дайте, коли ласка ваша!

— Вам нащо газетки? Чи читати, чи, може, на цигарки?

— Читать, читать. У мене онук є. Там такий грамотий, що куди тобі! Шо завгодно вчитає!

— А де ж ваш онук?

— А в Церковищах. В совітській економії служить. Батрак він. Тепер он у касиму поступив. Комуністом, значить, хоче бути.

— Ви ж не лаєте його за це?

— Пощо ляяти? Може, він щастя там собі знайде. Він — сирота. Я та він. Я от обчеську отару пасу, а він у економії служить. Батракуємо, значить. Ну, а вечорами він мені, дивись, газетку почитає, розкаже що-небудь.

Дід на хвилину замовк.

— Цікаво розкажує. Не журіться,— каже,— діду. Тепер ми, бідняки, угору йдемо. Буде й на нашій вулиці свято. Та де вже, мабуть!.. Не діждемо... Так дасте газету?

Я вийняв кілька газет і дав.

— От і добре! А що вже онук зрадіє, так і сказати не можна. Його й хлібом не годуй, аби тільки газета!

Він дивився на газету, тримаючи її трохи незграбно в руках. Потім спитав, нахилиючись до мене:

— А скажіть, чи нема чого в газеті про товариша Леніна написаного? Онук казав, що він хорий тяжко.

Я здивувався.

— А що вам Ленін?

— Ленін?..— Він помовчав, ніби зважуючи свої слова.— Ленін — це самий правильний комуніст із усіх комуністів. Свята людина Ленін, от що,— мало не з побожністю сказав він.— Ми, мужики, віримо Ленінові!..

І потім уже трохи жвавіше казав:

— Чому мужик вірить Ленінові?.. Тому, що Ленін за мужиком застоює. Щоб нікоторої обиди мужикові не було. Через це його й пани не люблять, хочуть із світу звести.

Моє здивування не можна було описати. А дід говорить далі:

— У нас, приміром, власть робоче-селянська. Так. Значить, власть наша. А от до нашої власті багато усякої погані поналазило. Мужика зобижають. А от Ленін — ні! Той правду любить. І щоб мужикові обиди, то ні-ні-ні!.. Він цього не любить!

Дідок зовсім розгарячився, аж бриля свого зняв.

— От, скажімо, розверстка була. Дійшла до Леніна чутка, що мужика зобижають. Ну, й селяни, хто поспритніший, теж до нього доступ мали. «Так і так,— кажуть,— заступись... Несила нам». Ленін вислухав і говорить: «Бачу й сам, що несила ваша. Зроблю вам полегкість!»

Потім покликав своїх усіх комісарів і питає:

— Мужики скаржаться на розверстку. Кажуть, що тяжко. І непорядку багато. Правда цьому?

— Правда,— кажуть комісари.

— Ну, коли так, так одмініть розверстку.

І одмінили. Вийшло продподаток.

— Звідки,— питаю,— все це ви чули?

— Звідки чув? Онук казав! Та всі у нас так говорять. Якби всі так робили, як хоче та наказує Ленін, то ми б уже далеко були! — додає дід з протягом.— Тільки біда в тому, що не все до нього доходить. От що!..

— А хіба є такі комуністи, що не по правді роблять?

— Хм...— хмикнув дід.— Певно, що є. А ви думаете — нема? Є, та ще й немало. Про погань хіба забули, що я говорив?

Потім він уже з веселим виразом додав:

— Тільки у Леніна, брат, строго. Він шуткувати не любить. Якщо помітите, що комуніст неправильно робить, зараз записочку... Ну, його, раба божого, зараз же і у

каніверт і досуданія,— у каніверт і досуданія! От і бояться його. І порядок держить. А без Леніна який порядок? От тепер хорий він. А як потрібний, як потрібний! Шкода, шкода!

— Все-таки й без Леніна сяк-так управляємось.

— Ні, не те, не те! Почувають. Так от, нащо далеко ходити? Ціни на все як підняли? Хліб дешевий, а крам дорогий. Мужикові знов біда. Кажуть і се, і те, а діла немає. Якби був Ленін, він би знав, що зробити. Потому у нього голова, розум великий... Він би знайшов вихід... У нас мужики теж так говорять.

Він замовк.

— Мені от сім десятків стукнуло,— почав трохи згодом дід.— Трьох царів пережив. Ще цареві-ослобонителіві присягав. Ну, того ще я трохи почитую. Все-таки був цар. А що вже після нього, то були не царі, а... вибачте на слові. А от Леніна поважаю. Потому правильний чоловік. Стоїть за робочим народом. За такого чоловіка не гріх і постраждати. Я так і онукові кажу.

— Я вас, діду, можу порадувати. Ленін уже почав видужувати.

Очі у діда засвітилися.

— Хіба? — і щось нове забриніло у нього в голосі.— Дай господи, дай господи! Потрібен же він! Замінить нема ким. Треба ж народ до нового життя вести. А як же без Леніна? Ніззя.

— Будемо їхати, чи що? — сказав візниця, який увесь час нашої розмови солодко дрімав.

— Давайте їхати.

І ми рушили далі.

Дід стояв коло дороги, весь бронзовий, залитий сонячним світлом, і ніби бачив той світ новий, куди веде його Ленін.

Дивна річ! Цей невідомий пастух — і керманіч світової революції, проводир мільйонів і мільйонів бідняків! І хіба це не дивно, що ім'я Ленінове дороге й близьке всім, хто чуває соціальну неправду?

— Ленін! — Це звучить як заклик до боротьби. Це ім'я примушує скоріше битися серця у мільйонах грудей, воно зв'язує до купи всіх бідних по чотирьох краях світу.

ДЯДЬКО ПАНАС

Дядькові Панасові вже за шістдесят років. Середнього зросту. Широкий в плечах, кремезний.

Обличчя засмалене, все у зморшках. На груди спадає довга сива борода.

Міцний дід. Від нього так і тхне землею. І руки дивно чорні, земляні.

— Змолоду не було нікого на селі, щоб міг мене побороити,— хвалиться іноді він.

Сиве волосся на голові підрізане під стріху. Очі глибоко запали в зіницях. Вони у нього сірі. Так і кидають проміння.

Про себе дядько Панас розповідає:

— Був я до революції людиною темною. Так собі, звичайний мужик. Землю колував, відбутки відбував. Тільки на сходах було бунтував іноді, коли неправду бачив. За те не раз і в холодній сидів. А раз земський, коли я щось сказав нащот панської землі, як затупотить на мене ногами, як заверещить: «Бунтовщик!.. Молчать, мерзавець! В Сибіру згною!..» Прийшлося «молчать».

Власна дядькова Панасова історія починається з революції. До того в нього ніякої історії не було, як і в тисячі інших Панасів. Тільки й різниці було, що одні Панаси терпеливо й мовчки тягли ярмо, а інші бунтували з одчаєм у душі, без жодної надії на щось краще.

Революція покликала дядька Панаса до життя. Тут він справді виявив свою селянську впертість та витривалість.

За гетьмана попав до тюрми. Поїхав на селянський

з'їзд до Києва, а опинився за ґратами. Щось місяців зо три годував там воші. Коли вийшов звідти, то затаїв ненависть. Це була його перша серйозна висидка, але вона назавжди запалила в його грудях огонь помсти до панів. Це була ненависть негамовна, уперта, що накоплювалась десятиліттями. Вона була така ж дужа, як і та сила, що її дядько Панас віддав землі.

Хто не знає в вічі дядька Панаса, той і не подумає одразу, що перед ним сидить неабияка людина. Для таких дядько Панас звичайний собі селянин.

От і тепер. Сидить він собі спокійно на канапі, смоче свою коротеньку люлечку, про різні дрібні справи розмовляє. Он у Пянька Горбатого шкапа здохла, треба б якось допомогти йому через комітет взаємодопомоги. А у вдови червоноармійця Софії Деркачки хата покривилася, теж підправити б треба. Здається, в цьому році врожай обіцяє бути, дядьки зітхнуть легше. Куркуль Передеригуба не дає ниви незаможникові Крутодері, треба, щоб комнезам взявся за це діло.

Так він перебирає маленькі буденні діла і тут же думає, як їх вирішити. Зовсім тихий дідок.

А був час, коли дядько Панас на всю округу гримів. Коли, крім дядька Панаса, ніякої влади не було. Хто двічі погромив заґони Денікіна? Хто перерізав залізницю і навів таку паніку на золотопогонників, що цим дав можливість одній із наших дивізій одержати велику перемогу і вирішити долю майже всього фронту?

Дядько Панас.

А хто про це знає? Майже ніхто!

От який був колись дядько Панас.

— Так ви хочете, щоб я вам що-небудь розкавав?

Я хитнув головою і, щоб більше заохотити його, по-сунув коробочок з «алжирськими».

— Дякую... У мене є свій, селянський.

Вийняв кашука і знов став напихати свою люльку.

— Воно, звичайно, зараз дуже цікавляться селом. Вам, городянам, іноді таки тяжко буває зрозуміти нас, селян. Приміром, ви думаете — от село. А що воно ото за село? А знаєте, що Грицько щось інше за Івана?.. І буває так, що всіх нас на один аршин міряють. А потім, як живе те село, чим воно дихає? З якого краю до нього краще підійти? От чого вам часто бракує. До села треба вміти підійти. Обрали мене, наприклад, у дев'ятнадцятому

році головою сільради. Добре, головою. Самі знаєте, які були часи. Розверстка, незадоволення, навколо бандити. А в мене тихо. Треба брати розверстку — беру. Мужик чортом дивиться, а я все-таки візьму, бо я свій чоловік. Бо мене всі знають, і я всіх знаю, і вірять. А по других селах що було?.. От що значить вміти підійти!.. Потім денікінщина. Вирішив я нікуди не тікати. Куди ж я піду? І старий я, і дядьків своїх не хотілося кидати. Може, пригложуся ще їм, думаю. Що ж ви думаете? Самі селяни переховували. Здавалося б, нізащо. Насолив я, може, не одному з них, а, бачите, не видали. Кілька разів приїздили мене забирати, а не дали селяни. «Немає,— кажуть.— Утік з більшовиками!» От вам і село! А скоро зібралось душ десять, прийшли до мене вночі в клуню і кажуть: «Знаєте, дядьку Панасе, вирішили ми партизанами стати. Будьте у нас за отамана». Подумав я трохи й кажу: «Добре, хлопці. Тільки треба взнати, де то є наші. Потерпіть з тиждень». На другий день торбинку на плечі й почухрав пішки до Києва. Сто двадцять верстов за два дні одшмагав. Узнав, що треба, повернувся назад і отаманувати почав. Тяжко було, але хлопці були дружні, один в один. І денікінцям рахуби чимало з нами було. Та одного часу не підвезло нам. Наскочили денікінці й спалили кілька хат, за те, мовляв, що більшовиків передержують. Куркулі зібралися, підняли село й частину моїх хлопців забили. А мене баба одна врятувала... От вам знову село!

Замислився старий, пригадуючи минуле.

— Розпустив я після цього хлопців. Сказав, ідїть через фронт до червоних. Двох пїймали і... повісили на придорожній груші...

Духом смерті війнуло. Старий похилився додолу. Потім випрямився, ніби скинув з себе невидимий тягар, і сказав:

— А я знову за торбинку та до Києва. Живим зв'язком став. Ідеш собі, і ніхто й не думає, що то за птах по шляху швендяє. Так собі, якийсь дід старий, вроді старця. Кому прийде в голову, що той дід більшовик! — Дядько Панас сміється.— Розумієте, до чого іноді легко обдурити людей. Я часто було з денікінцями їздив. І нічого. Всі до мене: «Дедушка, дедушка...» Дедушка бузувірів більшовиків лає, а сам до всього прислухається, приглядається. Бувало приїду до своїх в запїлля, розповідаю,

а вони з реготу падають: «Ну,— кажуть,— дядьку Панасе, з вас справжній підпільник». І мені з ними весело. І ходив я з веселою душею. Бо знав, і на що іду, і за що іду. За правду народну змагався.— Пихнув клубком диму і дивився, як він поволі розповзався по кімнаті.— Почув, що в нашому районі знову запалахкотіло, в своє село повернувся. Питаю, що і як. Син каже (у мене є син), що п'ятдесят хлопців скоро після того, як тих двох повісили, в ліс пішли. А через тиждень налетіли на село і десять душ куркулів забрали. Кінець їм був. Так помстилися вони за своїх товаришів. Викопав і я свою рушницю і в ліс подався. А там уже зібралася чимала громада, і молодий отаман у них був, тепер десь він у Москві учиться. Зібралась рада і постановила: «Старшим отаманом бути дядькові Панасові...» Ну, і були діла,— голос старого стає дзвінким, він ніби помолодшав одразу,— завдали ми їм кари. Не згірше гайдамаків колишніх працювали. Налетіли одного разу на білий волонтерський загін. А там все молоді панички, ніжні такі. Покидали рушниці, просять нас: «Дядечки, голубчики, змилюйтесь над нами, не вбивайте...» Замовк, і згодом тихо додав:— Всіх до одного забили. Як собачат... Після цього вся околиця піднялась. Дві тисячі партизанів було у нас. Три тижні трималися, аж поки Червона Армія не підійшла. Навіть ті дядьки, що колись лаяли більшовиків, і вони білися вперед і білими. Ось ви тут і розберіть того дядька. Знову розпочалася робота. Навесні головою комнезаму мене обрали, членом повітового виконкому був. Дядьки було хмарою сунуть до мене. Ні до кого спершу, а до дядька Панаса. Дядько Панас розсудить, дядько Панас раду дасть. Було діло. Не без того, що й посадових кого було. Без цього не обійдеся. Провинився хто — греблю гатити пошлю, місток підправляти. З продподатком легше стало. Різала розверстка кой-кого. І неправильностей було чимало. У кого заберуть усе, засіки виметуть, а у другого — скирти. Зуміє місцеву владу вблаготворити, значить, добре, сидить спокійно. А продподаток — діло видне. Кожний платить, що йому належить. Потім вільна торгівля. От ви кажете — село! А воно, наприклад, іноді добре розуміє і нову, і стару політику. За старої було тяжко. Але й за нової не легко. Багатим, видима річ, є користь від нової політики. А бідності поки все одно. Тільки й надії, що держава твердо

стане на ноги, допомогу дасть. Вона, біднота, он як за землю держиться. Зубами в неї вгризлася. Вірить, що її час ще наспіє.

Про школу питаєте? Погано з школою. В своєму селі я договір провів. Твердо виконуємо. Учителі не голодують. А по інших — біда! Все нарікання, ремство. Кажуть, що нові податки накладаєте. Не розуміють того, що школа найпотрібніша над усе. Так-то. Тяжко приходиться. Але виберемося. Тільки-но спокій. Уже помітно, що йдемо на поправку. Тільки от знову непокій. Чутки про війну пішли. Хвилюються люди: «За що? Як?» А з'ясуєш їм спокійно, згоджуються. «Коли вже, — кажуть, — на те пішло, будемо воювати». От тільки техніка буржуйська їх трохи лякає. І видумують таке, що його ще й на світі немає. Чи є, питають, у нас танки та аероплани. Щоб не голими руками прийшлося битися. А я вам так скажу. Село тепер зовсім іншим стало. Виросло село. Тільки до нас мало приїздять, навчають нас мало. А це треба. Село слід піддержувати. Хоч словом терпеливо розтолковувати йому, що до чого. У нас як буває? Мужик бідний, злидні його заїдають. Того він і злий. Ну, він, бува, і скаже слівце. А товариш, що приїде з городу, замість того, щоб ту злість зрозуміти, ображається, шкурниками починає обзивати, дезертирами. Не прийма того в резон, що чоловік з нутра говорить. Наболіло йому. Хай висловиться. А ти помаленьку, потихеньку, без викрутасів з'ясуй йому, потолкуй з ним. Він і стане твоїм. Ось як треба робити! Був у нас попервах голова повітового комітету, матрос сам, з наших сільських. Так той бувало як приїде у яке село, збере дядьків та годин із п'ять з ними толкує. І що було крику на тих зборах! І їде — всі задоволені. «Хороший, — кажуть, — чоловік яга. Що не скажеш, все вислухає...» Тепер от ми селянський будинок організували. Кажуть, до вас треба звертатися. Мужики так прямо мені й заявили: «Вихлопочи нам, дядьку Панасе, науку. Годі нам уже дурнями ходити!..» От куди уже наш дядько загинає. І гайда оце до вас. Приїду на село, зараз збори — і готово. У мене скоро робиться. Культура — велике діло. Мужик розуміє, що воно то значить грамота. Дайте-но йому зачепитись, стати на ноги, так він ще не те покаже, отой наш мужик. Всіх випередить — і німців, і французів, і Америку навіть. Вірно кажу вам.

Так дядько Панас міняє свій фронт. З отамана — голова сільради, начальство радянське, а тепер наукою зайнявся.

— Попа з церковного обійстя геть, і помешкання для селянського будинку готове...— Він устає, забирає пак книжок, що назбирав у місті.— Прощавайте! Будете у наших краях, не минайте й нас!

Я дивлюся йому вслід.

Думаю:

«Таких дядьків у нас тисячі. Це вони творили революцію. З ними нам не страшно ніщо...»

Ніщо! Бо ця земляна сила з нами. Вона велика, не поворотка, але коли зрушить, то тільки держись!

Гей, хто там на дорозі у дядька Панаса став! Стережись!..

На порох зітре!..

ПРИМІТКИ

Наші слобожани — повість, написана 1929 р. Вперше надрукована в журналі «Молодняк» за 1929 р. в номерах 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 10. Окремим виданням твір вийшов 1930 р., у Державному видавництві України в Харкові. Подається за виданням: П. Лісовий. *Наші слобожани*, ДВУ, Х., 1930 р. з деякими купорами.

За Збручем — повість, написана 1932 р. Уривками друкувалася в журналах «Всесвіт», 1928, № 30 («Смерть поручника Візгаліна») та «Нова громада», 1931, № 13—14 («Атака» (із записної книжки невідомого солдата)). До повісті включено дев'ять окремих розділів з попередньої збірки письменника «Бризки крові», яка вийшла 1931 р. у видавництві «Рух». Подається за виданням: П. Лісовий, *За Збручем*, вид. «Радянська література», Х., 1932 р. з деякими скороченнями.

Оповідання і нариси. В революцію; Музика й праця; Редактор Муха; Могила; Весілля — із збірки нарисів і оповідань «В революцію», Книгоспілка, 1927 р. Подається за цим виданням.

І треба, і не треба; Як я з пастухом про Леніна балакав; Трохим; Дядько Панас — із збірки нарисів «Нетрі села», ДВУ, 1928 р. Твори з цієї збірки написані протягом 1922—1924 рр. Переважна більшість їх була надрукована у різних газетах — «Вістях», «Селянській правді», «Більшовику» та ін.

Міст «Нерубана гребля»; Епізод дев'ятнадцятого року; Залізний шерег — із збірки нарисів «З дороги», вид. «Рух», Х., 1930 р. Тексти подаються за цим виданням.

Наш М'арсель; Місто повстань — із збірки нарисів «З олівцем по Україні», вид. «Рух», Х., 1930 р., звідки й пердруковуються.

ЗМІСТ

<i>Владлен Власенко. Петро Лісовий</i>	<i>3</i>
<i>Наші слобожани. Повість</i>	<i>13</i>
<i>За Збручем. Повість</i>	<i>171</i>
<i>Оповідання і нариси</i>	
<i>Із книги «В революцію»</i>	
<i>В революцію</i>	<i>295</i>
<i>Музика й праця</i>	<i>302</i>
<i>Редактор Муха</i>	<i>306</i>
<i>Могила</i>	<i>314</i>
<i>Весілля</i>	<i>317</i>
<i>Із книги «Нетрі села»</i>	
<i>І треба, і не треба</i>	<i>324</i>
<i>Як я з пастухом про Леніна балакав</i>	<i>332</i>
<i>Дядько Панас</i>	<i>336</i>
<i>Із збірки нарисів «З дороги»</i>	
<i>Міст «Нерубана гребля»</i>	<i>342</i>
<i>Епізод дев'ятнадцятого року</i>	<i>349</i>
<i>Залізний шерэг</i>	<i>355</i>
<i>Із збірки нарисів «З олівцем по Україні»</i>	
<i>Наш Марсель</i>	<i>361</i>
<i>Місто повстань</i>	<i>368</i>
<i>Примітки</i>	<i>396</i>

8 крб. 15 коп.

200

ДЕРЖЛІТВИДАВ УКРАЇНИ

83.3(4УКР)
К70

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Universitas Libera Ucrainensis · Ukrainische Freie Universität
Ukrainian Free University · Université Libre Ukrainienne
Філософічний Факультет · Facultas Philosophica

УКРАЇНСЬКЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО
SCIENTIAE LITERARIAE UCRAINORUM

випуск 11 volumen

Володимир КОРЯК

Нарис історії української
літератури

II. Література буржуазна

Харків 1929

Volodymyr KORJAK

Abriß der ukrainischen

Literaturgeschichte

II. Das bürgerliche Schrifttum

Charkiv 1929

Nachdruck von Olexa Horbatsch

Фотопередрук Олекси Горбача
Мюнхен 1994 München
Monachii